

JELENKOR

IRODALMI ÉS MŰVÉSZETI FOLYÓIRAT

Búcsú Illyés Gyulától

CSORBA GYŐZŐ: „... a halálnak sincs fegyvere” (*Illyés Gyula halálára*) 385

BÉLÁDI MIKLÓS: Világosság legyen a szavakban, gondolatokban (*Búcsú Illyés Gyulától*) 387

BÁLINT ENDRE: Halál és halhatatlanság (rajz) 390

*

KEMENCZKY JUDIT verse 391

CSAJKA GÁBOR CYPRIAN: Rejtelmek és zengések (*Kemenczky Judit: Sorsminta*) 393

ERŐS ZSUZSA versei 396

FILIP TAMÁS versei 397

ESTERHÁZY PÉTER: Egy Pobjeda hátsó ülésén (*fejezet a Kis Magyar Pornográfia c. könyvből, II. rész*) 399

UTASSY JÓZSEF verse 404

KRASZNAHORKAI LÁSZLÓ: Ördögcssecs és sátántangó (regényrészlet, II.) 405

HARAMZA LÁSZLÓ versei 412

MÁRVÁNYI PÉTER versei 413

ALBERT GÁBOR: Emelt fővel (szociográfia, I. rész) 415

TATAY SÁNDOR: Bakony (*Emlékek és találkozások, XVIII.*) 424

*

NÉMETH LAJOS: A Csontváry-mű: megismerési és létmodell 431

TARJÁN TAMÁS: Ez a föld, melyen annyiszor (*filmlevél*) 434

KOLTAI TAMÁS: Fejük fölött Zeppelin (*A Kasimir és Karoline Kaposváron*) 442

1983

MÁJUS

Történelmi figyelő

- HELYÜNK EURÓPÁBAN (*Hanák Péter, Lackó Miklós és Szűcs Jenő beszélgetése*) 445
HANÁK PÉTER: A lezáratlan per (*A zsidóság asszimilációja a Monarchiában*) 450

*

- KENYERES ZOLTÁN: Csöngétől Pécsig (*Weöres Sándor pályakezdése, III. rész*) 462
BORI IMRE: Jugoszláviai szemle 469
GÖRÖMBEI ANDRÁS: Kézikönyv a határon túli magyar irodalomról (*A magyar irodalom története 1945–1975. IV.*) 473

KÉPEK

KELLE SÁNDOR rajzai 398, 411, 414, 423, 433, 441, 468

JELENKOR

XXVI. ÉVFOLYAM

5. SZÁM

Főszerkesztő
SZEDERKÉNYI ERVIN

Szerkesztő
CSORDÁS GÁBOR

*

A szerkesztőség munkatársai

CSORBA GYÓZÓ
főmunkatárs

**BERTÓK LÁSZLÓ, HALLAMA ERZSÉBET, PARTI NAGY LAJOS,
PÁKOLITZ ISTVÁN**

*

Szerkesztőség: 7621 Pécs, Széchenyi tér 17. I. emelet. Telefon: 10-673.

Kéziratot nem őrünk meg és nem küldünk vissza.

Kiadja a Baranya megyei Lapkiadó V. 7625 Pécs, Hunyadi János út 11. Telefon: 15-000.

Felelős kiadó: Braun Károly

Terjeszti a Magyar Posta. Előfizethető bármely postahivatalnál és a Posta Központi Hírlap Irodánál (1900 Budapest, József Nádor tér 1.) közvetlenül, vagy átutalással a KHI MNB 215-96162 pénzforgalmi jelzőszámára. Évi előfizetési díj 144,— Ft.

83-1340 Pécsi Szikra Nyomda — F. v.: Szendrői György igazgató

Index: 25-906. ISSN 0447-6425

ILLYÉS GYULA

1902 – 1983

Néhány hónapja nyolcvanadik születésnapját ünnepeltük: együtt az országgal, szétszórt magyarsággal; s külön, a szűkebb haza köszöntéseképp. Közénk, a hívásra, akkor el nem jöhetett, de üzent Pécsre is, Baranyába: ha kinyílik a tavasz, reméli, újra itt lehet.

Többé mégsem láhattuk körünkben, a Kiegyezés április 8-i bemutatóján sem. Helyette riadt, aggodó, reménykedő kórházi hírek érkeztek, majd egy hét múltán a fellebbezhetetlen, a végleges, a gyászos: Illyés Gyula meghalt.

Hat éve irtuk: „Már tegnap, tegnapelőtt is biztos volt a mérleg: Illyés Gyula győzelmes életű. Úgy láttuk már korábban is: goethei, tolsztoji az életútja; megadatott neki a teljes emberi lét végigélése; világirodalomba emelkedő, egyetemes az életműve.”

Városunkhoz s e szűkebb tájhoz nem a szülőhely vonzása közelítette őt, de ifjúságába visszanyúló magas érdekek. Mélyre gyökerezők, sorskérdésekhez kapcsolódók. Idézünk csak három régi „találkozást”.

Tizennyolc évesen, nagy remények leveretésekor nyugat felé utazva – megírta többször – felénk tekintve látott a reménytelenből felcsillanó kicsiny esélyt: talán nincs veszve minden, a forradalom visszanyerhető, a szétszóródás elkerülhető.

Ötven éve a Janus Pannonius Társaság meghívására érkezik, felolvasóülésre. Várkonyi Nándorral, körével és Fülep Lajossal barátkozik. Fülep a zengővárkonyi parókián is vendégül látja, ő lesz számára az „Eligazító”; egy országrész gazdasági, szellemi, morális bomlásának feltárásával a nép pusztulásának iszonyú esélyére nyitja szemét . . .

1946 májusában „a demokrácia kultúrnapjai” mozgalom zászlóbontó ünnepségén járt itt, többek között Keresztury Dezső, Kodály Zoltán, Kassák Lajos és Weöres Sándor társaságában. Erről így emlékezett: „A modern művészetről olyan baráti beszélgetés folyt és olyan reményteli, hogy azt hittük, valóban felfrissülés, új szellem kezdődik Magyarországon, és kapcsolódik ide éppen a demokratikus áramokkal.”

Három jelkép-erejű régi találkozás – és később annyi még, feledhetetlen, a hatvanas, hetvenes években. Művek szép sora a pécsi színházban, rendszeresen folyóiratunkban, utazások Baranyában, séták Pécsen, s „eligazító”, jó beszélgetések a szerkesztőségben . . .

Fülep Lajosra, Zengővárkonyra emlékezve írta: „A jóakarató gesztenyék alatt úgy voltan Anteusz, hogy minden alkalommal európai csúcson kaptam ülőhelyet.” Mi Illyés Gyulára emlékezünk így, ha mellette lehettünk.

Most búcsúznak Illyés Gyulától – amitől belőle búcsúzni kell s lehet. Hogy tisztábban őrizhessük és felmutathassuk mindazt, amit ránk hagyott: élete Példáját és élete Művét. Ami ellen a halálnak sincs fegyvere. Ami ronthatatlanul a miénk és a jövőé.

CSORBA GYÖZŐ

„...a halálnak sincs fegyvere“

Illyés Gyula halálára

„És ellene
a halálnak sincs fegyvere“
– *Féléve csak*
hogy e szavak...

Köszöntve mégpedig
dús nyolcvan éveit –
s most mint zavart
rossz jós ki csalt

szégyenkezem
hogy hát igen:
hogy mégis rátalált
lám a halál

Ó már vízszintesen
az függőlegesen
(Ó a szép rendnek e
fordult derékszöge!)

Ó már vízszintesen –
Pedig sosem
vállalt ilyen esett
test- s lélek-helyzetet

*hogy el kell túrnie
hogy csak tesznek vele
és ő semmit se tesz
– félelmetes!*

*– Bárhogy történhetett
mégsem lehet
szenvető ige alanya
Illyés Gyula*

*Ami most szenvedő
az már nem ő
az csak egy elhagyott
lak melyben nap lakott*

*s e nap most fölrepült
és a zenitre ült
és eztán fenn ragyog
mint az örök nap ott*

*Am minthogy földi volt
bút bajt nyomort
tapasztalatból ismer ő
de el nem ismer ő:*

*figyel nagyon
az égi vándorutakon
és mindenütt
mindenhová besüt*

*ahol
sötétség és hideg honol
vakul a szem
s a fog vacog keservesen*

*– S mi akkor ünneplő hommage
volt az ma vallomás
és mert akusztikája a
legvégső csönd maga:*

*most árad zeng tolul
győzelmi kórusul
hogy „ellene
a halálnak sincs fegyvere”*

Világosság legyen a szavakban, gondolatokban

– *Búcsú Illyés Gyulától* –

Most, hogy bekövetkezett, amitől féltünk és szorongtunk, amit hiába tudtunk, mégsem akartunk elhinni, de amibe mégis bele kellett törödnünk, bár évről évre követeltük volna az újabb és újabb haladékat, – most, hogy Illyés Gyula elment közülünk, nem az irodalom, de az ország lett nélküle szegényebb. Az országnak illik öt gyászolnia, mint legnagyobb fiai egyikét. Szent meggyőződésem, nem tudjuk ma még felmérni a bennünket sújtó veszteséget, mint ahogy amíg a körünkben élt, azt nem becsültük mindig eléggé, hogy kortársai lehettünk. Németh László halálakor kellett először tudomásul vennünk, hogy egy nagy korszak a végéhez közeledik s azzal, hogy most a túlélő szellemi társ is lehunyta a szemét, az a korszak immár végképp lezárult. Sok esztendeje már, hogy Illyés Gyula egy személyben őrizte és tartotta fenn annak az időszaknak eszményét és irodalmi moralitását, amelynek megalapozásán, majd kiteljesítésén Ady és Babits, Móricz és Kosztolányi dolgozott. A második nemzedék néhány tagja úgy vitte tovább a példamutató elődök művét, ahogy az a tanítvány veszi át mesterétől a feladatok teljesítését, aki még az átadók életében egyenrangúan hozzájuk emelkedik. Illyést már fiatalon a legnagyobbak hívták meg a maguk körébe, megérezvén benne a méltó utódot. Részletkérdések körül forgó viták és más egyéb megfontolások sokáig, tán máig elfedték előttünk a nyilvánvaló tényt, hogy Illyés Gyula egyenes ágon volt Ady, Móricz, Babits örököse: azt, amit a Nyugat nagy nemzedéke a század első három, négy évtizedében megalkotott, annak ápolása, számon tartása, írói átörökítése rámaradt, gondozta is a hagyatékat hűséges sáfárként évtizedekig.

Gondolom, ezt az összekapcsolást akárhányan túlzásnak veszik, és az ilyenkor szokásos emelkedett fordulatok közé sorolják. Holott semmi más, igen egyszerű felismerés az alapja. Illyésről mindenki tudta és mondta, hogy korszakalkotó nagy író, itthon elhalmozták kitüntetéssel, életében elnyerte a klasszikus jelzőt (fől-

foghatatlanul csupán második hazája felejtette el azzal a rendjellel kitüntetni, melyet egyesegyedül *A francia irodalom kincsháza* becsületes összeállításáért megérdemelt volna.) De ritkán esett egy-jelentésű és messze hangzó szó arról, hogy valójában hová, melyik irányhoz tartozott és kiket folytatott; sajnálatos módon, gyakoribb volt a latolgatás, mérlegelés, sőt a méricskélés is műve körül. A népi írók csoportjából igen hamar kiszakadt azzal, hogy kimagaslott onnan, túlnőtt azon az irányon, bár az eszmei és emberi fegyverbarátságot soha nem tagadta meg az odatartozó írókkal. De belátható, kevés lenne, ha azt mondanánk róla, hogy népi író volt, amint hogy az sem lenne találó, ha nyugatosnak neveznénk, az meg teljes félreértés lenne, ha valami megmagyarázhatatlan indítékból a polgári radikálisokhoz sorolnánk. Majd most, hogy a hiányát egyre jobban érezzük s emlegetjük ragyogó eszét, hatalmas műveltségét, gúnyos iróniáját, megejtő humorát, ráébredünk tán arra is, hogy az 1945 utáni oly sok megpróbáltatást hozó időknek mégiscsak ő volt (neki kellett lennie) a nemzeti, az európai és az emberi érdekek legméltóbb iróképviseelője.

A nemzeti eszme, a magyarságtudat, a magyar sorsszemlélet nem szakította el Európától és az általános emberi értékektől. Európát magyar szemmel, a magyarságot viszont európai szempontból nézte. Az ösztönös népiességtől a parlagi nacionalizmustól egyaránt távol állt, a sovinizták hőbörgéseiről megvetően nyilatkozott. Taszította a nép nevével visszaélő homály és dagály, büszke volt értelempártiságára, forradalmár múltjára, avantgarde indulására. A forradalmár nemzeti költő szerepkörét magas irodalmi és erkölcsi elvekkel kötötte össze. Teljesen kelet-közép-európai jelenség, ahogy szocialista forradalom, magyarság és nép ügye összeforrt nála, de az is, ahogy ezen az egységen belül az eszmei hangsúlyok az idők folyamán megváltoztak és áthelyeződtek. Első műveit a szocialista világforradalom messianizmusa fűtötte, emigrációból hazatérése után a magyar parasztság felemelése ügyének szentelte műveit, hogy azután a létében fenyegetett magyarság sorskérdései megvilágítására fordítsa erőit. Erős nemzeti érzése soha nem fajult sovinizmussá. Mindig hangoztatta, hogy eszmerendszere emberi, emberieségi elvek alapján áll: ebben vitte tovább Nyugat nagy szellemi vívmányát, Ady és társai örökségét. Ő is elmondhatta volna nem egyszer, amit Ady írt Gogához 1915-ben: „Egy nemzet, aki súlyos, shakespeare-i helyzetben legjobbjai valakijének megengedi, hogy embert lásson az emberben s terhelt, teli magyarságával a legszigorúbb napokban is hisz a legfölségesebb internacionalizmusban, nem lehetetlen jövőjű nemzet... nyert ügyű.”

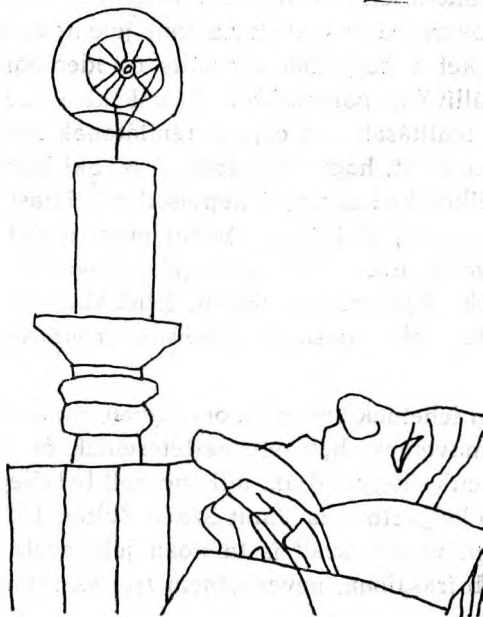
Alakította gondolkodását, szellemi világát a francia irodalomtól kapott ösztönzése, a Párizsban töltött idő s mindaz, amit a francia kultúra és második anyanyelve élete végéig jelentett számára. Egyetlen más írónk sem forrt össze oly erősen a francia szellemmel, mint ő. Párizsban járta ki a szürrealizmus iskoláját, amely nemcsak az automatikus írásmód mámorával és önkivületével ajándékozta meg, ebben a körben tanulta meg legtöbbször becsülni az emberi szabadságjogokat is. Az otthonról hozott élmények 1848, Kossuth és a szabadságharcosok tiszteletét oltották bele s a diákfővel átélt forradalom, az e jellem- és eszmenevelő iskola, amelyről a *Beatrice apródjai* néhány felejthetetlen fejezete szól, a társadalom átalakításának gondolatát adta neki útravalóul.

Író volt, de több lett annál: az ország egyik szellemi vezetője, aki már életében legendává, szimbólummá nőtt. Szerepkörét bámulatos tehetséggel, nagy önfegyelemmel, nem kevés belső kinlódással, alkalmankénti megalkuvással és óriási hatást gyakorolva látta el. Felesleges és visszatetsző játszma lenne azt latolgatni, kinél volt nagyobb vagy kisebb; kit múlt felül és kivel szemben maradt alul. De azt aligha lehet elvitatni, hogy sokat, vagy tán a legtöbbet tette azért, hogy világosság legyen a szavakban, gondolatokban, fejekben. Kevés írónk van még egy, aki oly sok szellemi energiát áldozott volna az elmúlt negyven-ötven esztendőben a nemzeti kérdés helyes megvilágítására, mint ő. Az eszmék és a fogalmak tisztázásának szándéka vezette s az a törekvés, hogy előmozdítsa a nemzeti tudat helyes működését. Sűrűn leírta, hogy hamisan érvel, aki régebben meggyökeresedett szavak hajdani jelentéstartalmára hivatkozva, elveti őket s helyettük szociális és ideológiai fogalmakat ajánl, melyek állítólag pontosabban fejezik ki a mai idők nemzeti és nemzetiségi realitásait. Az olykor rémlátónak nevezett Illyésről akárhányszor kiderült, hogy valójában ő az, aki bizakodik a józan emberi ész felülkerekedésében, ő képviseli a belátást és a türelmet, s a valóságos helyzet alakulása rácáfol megértésről és reményről tanúskodó szavaira. Ezért volt óriási jelentősége annak, hogy legalább az eszmék síkján rendet csinált, lelkiekben és szellemiekben több nemzedéket fölvilágosított a helyes értelmiségi magatartás alapelveiről.

Mily sokan lehetnek ebben az országban, de határainkon kívül is, akik az ő műveinek, helyzetismertetéseinek és eszmefejtegetéseinek köszönhetik, hogy tudják, miképp kell belsőleg viselkedniök a legkényesebb helyzetben is. Amit Szabó Zoltán 1938-ban írt róla, azzal későbbi pályaszakaszait is találóan jellemezte: „Amit Illyés Gyula ért újabb írásaiban, nevezhetném írói szerepnek és szellemi

hagyománynak. Mondhatnám azt is, hogy a múltat érti és mondhatnám azt, hogy az örökkévaló szabadságharcot. De mondhatnám egész egyszerűen egy szóval azt, hogy a magyarságot érti.”

Írói életművének a jelentősége világosan kirajzolódik előttünk, azzal a sokoldalúsággal együtt, amelyet munkája legfőbb tünete-ként kell most már számon tartanunk. Minden műfajban dolgozott és mindegyikben alkotott remeket, említsünk meg legalább néhány címet közülük. Az *Ifjúságot*, utánozhatatlan idilljével és derűjével, a *Puszták népét*, a tárgy és a stílus roppant feszültségével, a *Fáklyalángot* történelmi pátozával, a *Kézfogások* gondolati és élmény-lirai körképét, a *Dőlt vitorla* és *Fekete-tehér* című köteteiből a lét alapkérdéseit feszegető verseket, az *Itt élned kell* és az *Irány-tűvel* pótolhatatlan felvilágosult esszéit, a *Beatrice apródjainak* páratlan történelmi tapasztalattal zsúfolt fejezeteit. S idéznünk kel-lene mindig hazai okulásul szolgáló útirajzait és műfordításait, szakembereket megszegyenítő bőséggel publikált szövegválogatá-sait. Mint ahogy sok minden másban, e sokoldalúságban, a szellem egy személyben testet öltő pazarlásában sincs utóda. A gyász azért borít árnyékot egész irodalmunkra, mert helye szó szerint betöltet-len marad. Egyetlen ember sincs, aki örökébe léphetne és szerepkö-rét, akár kisebb tekintéllyel is, átvehetné tőle. Nélküle új időszámi-tás kezdődik irodalmunk történetében.

Kelet-nyugati tájkép

*Beszélhetnék depresszióról is
a kedélyállapot beteges hullámszásáról
de nem teszem*

egy esetleges amerikai

*vagy keleti út
a valóságos élet megkísértésének reménye
nem kárpótolja az embert
a lelőtt*

*lenyilazott őslakókért
akik mindenütt az útszélen
temetve-temetetlenül hevernek*

sárga és vörös

*sapkáikon gazdag himzés Ezüstszálak –
lélekútjai*

*nagy művészi összeszedettségre
valló munkák*

Azokban a kolostorokban

és templomokban ahol vendégnek

láttam magam

tömegesen aludtak

otthonatlanok csavargók száműzöttek

egy hatalmi rendszer

tehetetlen lázadói

de a vörös és sárga sapkákat

a templomfreskókon ugyanolyanra festették

ezer éve is

Csak mindig ült alatta

egy szent vagy megvilágosult

A szobrok arany lótuszleveleit később

a betolakodók letördelték

és az aranyfejű

szobrokat lenyakazták

A szeméttelp ezen a földrészen

csupa torzó csupa ragyogás

Így történt

az isteni párokkal is

akik sötétkéken egyesültek

a menny és föld jegyében

Ilyen romokkal a szívében

fejében

REJTELMEK ÉS ZENGÉSEK

Kemenczky Judit: Sorsminta

Mióta haragszik az eszére az Ember, a „bölc s emberi rosszra”, mely csak az övé? És mióta érzi az alkotó ember, hogy nem szabad legyőznie önnön létezését *se* (!), noha *mindenáron* meg kell mentenie méltóságának esélyét: az autentikus művet: valódiságában a megvalósulást? S hogyha a megvalósulás-folyamat tárgyideje (úgy is mint a létezés ritka becsü pillanata) kényszerű-mód elegyénül a par excellence eleventől, mégis, hogyan őrizheti meg azt, ami nála (: *aki* nála) mulandóbb és védteletlenebb?

Talán a kérdőjel grafémáját festettük először a sziklafalra, mely azóta egyre vadabbul virít.

Belelapozok a könyvekbe, folyóiratokba, nézegetem sárguló jegyzeteimet. Értekezések az individuális/elit kultúra elnyomó funkciójáról, a művészet embertelenségéről, a „művészet kontra élet” dilemmájáról, az élet és a művészet határán kialakult kulturális jelenségformákról, a művészet meghaladásának esélyeiről (L. Durrell-i és J. Beuys-i változatban) – és nincsenek igazán megnyugtató „válaszok”.

Kemenczky Judit kiradirozta mandalájából a kérdőjeleket. Hol, mikor és hogyan? Pontosan nem tudhatjuk, mert nem ismerjük azokat a verseit, melyeket a hagyományos értékelvű, azazhogy hagyományosan (módon!) értékelvű kritika daráló-gépezetébe gyömöszölhetnénk, hogy „tetszetős megoldásokat” vagy „gyatraságokat”, netán „fejlődést” vagy „elvértelenedést” konstatáljunk. Kemenczky ugyanis már az 1974-es *Ne mondj le semmiről* című antológiában is olyan színvonalú versekkel szerepelt – lehet őket szeretni, lehet nem szeretni –, amelyek csakis vele együtt „darálhatók le”. Elkerülendő, kénytelenek vagyunk mellőzni az értékelő aktus recsegő segédmasinériáit, szűk keresztmetszetű pogácsaszaggatóit, s helyettük egész befogadói entitásunkat mozgósítani a kritikai reagálásban.

„Legfőbb törekvése, hogy irodalmon/művészetten túli, *folyamatos lét-érvényességre* tegyen szert, és globális szintaxist dolgozzon ki e lét-érvényesség közlésére” (kiemelés tőlem: Cs. G. C.) – írta Molnár Miklós néhány esztendeje Dobai Péter *Hanyatt* című verseskötet *űrügyén* (!), mert úgy gondolom: ez minden autentikus művészet/megvalósulás genetikai alapadottsága, s e program tudatos/öszönös megvalósítása Kemenczky Judit költészete is.

Második kötete, a *Sorsminta*, akár az előző (A Vesztő; Szépirodalmi, 1979), kivételes hatású, magával ragadó, és tegyük hozzá, nem könnyű olvasmány. A két könyvet igazából csak az idő és a borítókötés választja szét, hiszen a versek ugyanannak az életáramlásnak az állandósulásai. Bővülő, de zárt alakzat ez, mint egy születő naprendszer bolygóié, olyan változó-gyarapodó égitesthalmaz, melyben – Norwid szavaival – „mindegyik áll és repül”. Ez a kétféle, de egyidejű mozgásállapot Kemenczky esetében azt jelenti, hogy nála az esetleges poétikai-tematikai változások mögött nem csupán a szellemi apparátus, vagy *csak* a sors, az élethelyzetek módosulásai állanak, hanem a teljes személyiség és a létezés világanyaga közötti viszony folytonos alakulása.

Módszerévé a hagyományos (homogenizált metafizikai-metalogikai) módszerek kiküszöbölését teszi, abszolutizálja az időt, kontratereket nyit a térben, hogy aztán szándéka szerint népesítse be hőseivel a már megtörténtet s a megtörténhetőt. Látomások és tények, valóságsegmentumok és mítosztermelékek, élők és holtak, Buster Keaton és Buddha, Miklóska Lajos basszusgitáros és Avilai Szent Teréz a Sorske-

rékre szerelve, egyetlen lidérces kollotípiában, íme a huszadik századi tömegkommunikáció adománya, a totális világerzés lehetősége (és kényszere!), az a soha nem tapasztalt valóságintenzitás, melynek sugárzásában az egész emberi múlt és jelen ránkvetül. S Kemenczky nem keres fedezéket, nem adja meg magát, mert életeleme a küzdés. Ha „Szállni késő / Táncolni kell / A falhoz / szögezve” – írja A Vesztő záróversében, s az újabb kötet *nyitójátékában* már „az ABC konok betűit” emlegeti.

Kopog tehát az írógép, forog a Sorskerék [Riesen-ra(n)d; Szanszára], s a költő kíméletlen visszszámolásba kezd, hogy a 9.-től a 0. versig jusson a létezhelyzeteiken és alakváltozásokon, látomásokon és újjászületéseken át. A téridő egyik végpontját, a *kezdetet* is jelenlétével jelöli ki: „Az aki voltam / Elhagyott / üres csónaként / sodródott / a torkolat felé / ahol az események / komor láncszemei / finom ezüstté porlanak / és visszatérnek / ősforrásukba / A nyílt tengerbe”. De az ezt követő jelen-felé-haladás a ciklus bonyolult mozgásrendszerének *csak az egyik iránya*. Arra szolgál, hogy fölmutathasson minden múltbéli szenvedést (azét is, aki „a száműzöttek sorsát panaszolja / a leverte lázadókat / És porrá zúzott / JÓSPÁLCÁKÉT”) s azt a végtelen ok-okozati láncot, ami az *itt és most* állapotához vezet.

A totális világerzés kényszere mellett a versek jelképgazdagságának, a helyszínek változatosságának, a különböző kultúraelemek egymásra montirozottságának van egy nagyon is konkrét, személyes oka: Kemenczky családjának szétszakitottsága (Apja az USA-ban, édesanyja Nyugat-Németországban él). A hosszabb utazások, családlátogatások pedig, amellett, hogy ismeretet és élményt is adnak, újra és újra állásfoglalásra kényszerítik: „Akkor / újra visszafordultam. / Szomjazás a virágzó citromligetekben / tengerparti sziklákon cédrusok / kicsiny éneklő / állatok között / És a hűség, melyről tussal írt feliratok / tanúskodnak kopott sárkánymintás börtökben / egy TUI nevű prostituált fésűtartójában” (*Második történet: Zászlók a határon*).

Mindenütt, mindenkor jelen lenni, és *visszatérni* akkor is, ha nincs hová, *cselekedni*, mert „az áldozás tettekből származik” (Bhagavad-gitá), mert aki „a küldetés számtalan jelét” fedezi föl magán és a sorsában, annak a számára nincs más út. A visszszámolás a végéhez ér, de az ÚTon nem lehet megállni.

Óindián tarahumara távfutóversenyek és varázslók, Budapest és Balczó András, mindez egyetlen vers foglalatában, így: „Balczó arcvonásai szemből / oldalnézetből / Balczó fut / A kamera hosszan követi / majd eltávolodik / A távfutó versenyek eredetileg / vallási ünnepek voltak”; „Miként a nap sem lassítja aranyfényű / futását / nem áll meg egy pillanatra sem, / úgy a futóknak sem szabad sohasem megállniuk” (*1. vers KÜLDETÉS*). Így érkezünk a 0. versig, a múlttal terhes huszadik századig:

Itt szuronyok emelkedtek ki
a földből születésnap torták
vaskoronák horogkeresztek
vörös csillagok bírói talárok
életfogytiglani ítéletek ólomzöld fű

Akkoriban
Atlantisz elsüllyedt
néma kikötőjében
vártuk hogy kitörhessünk
fekete gumikoporsóban
mozdulatlan tengeralattjáróban
desztillált vizen éltünk
vagy hánytunk nap mint nap

De az évek

visszafelé görögtek

Ismét visszafelé fordul a Sorskerék, a megváltás elnapolódik. Nem marad más lehetőség, mint kitörni és cselekedni, hisz „a tettek fölött még a sorsnak sincs hatal-

ma" (Bhartrihari, óind poéta). De Kemenczky számára sem a tettek, sem az eszközök nem lehetnek partikulárisak, hisz még a múltból is „az ősök szellemarca világít”, s csak a teljes *létezés* lehet az, ami őket élővé festi:

Az én ecsetem
mozdulatlan hever
egy menyét bundájában
porfestékeim érintetlen
a föld gyomrában
és vásznaim
megszövetlenül
virágzó kenderföldeken

A „visszaszámlálás” verseit olvasván lehetetlen nem észrevennünk bizonyos szövegelemek/szövegtestek kanonikus tökélyét, a megfogalmazás kizárólagosságának és véglegességének jellegzetes formai jegyeit: a példabeszédek és kinyilatkoztatások tipikus fonémaszerkezeteit és szövegtempóit. Ezek a himnikus zengések *általában* (!) a versidő utolsó pillanataiban szólnak meg. Az ezt megelőző bonyolult *esemény-kombinációk, jelentés-átrendeződések* és a világ totális érzékelését, ontológiai és történeti tragikumát mélyen átélő *költő aktivitása* pedig mintegy kikényszerítik a végső – ne féljünk kimondani –, abszolút (isteni) pozíciót.

A Kemenczky-vers tulajdonképpen egy négydimenziós, tehát *történő* szemantikai montázs. Az ellentétes, csakis a metafizikai térben összevonható jelentések intenzitása állandóan változik: elhalkulások és fölerősödések, tragédia- és föltámadásélmények forgószele sodor magával egyre több és több létezést, még esetleges kételkedésünk aktív gondolkodásértékeit is. Ajánlatos tehát a konstanciákhoz fűződő pozitív/negatív, *hagyományos-empátikus* viszonyulásainkról lemondanunk; az értelmezés-viszony egész entitásunkat igényli.

A kötet záróciklusa (*Kereszt-tény levelek*) még erősebb fényt ad a „visszaszámlálás” kristálypontjainak (bár hangvétele valamivel személyesebb és profánabb, még úgy is, hogy például az utolsó versben megszólított személy – „YANG DRAGÁM” – nem más, mint a klasszikus kínai filozófia férfi princípiuma): „Változtatni / EZ az a Nyíl / melyet csukott szemmel kell kilőni / és a cél mindig szembetalálja magát / a mérgeztelen acélhegygel” (*Levél februárban hóesésben*).

Nehéz olvasmány a *Sorsminta*. Nehéz eligazodni bonyolult jelképrendszerében; az utalások pontos megértése a művelt magyar olvasó számára sem egyszerű – nem árt elővenni a lexikont és néhány szöveggyűjteményt. De ha nem tesszük is, teljes élményt kaphatunk, s ez Kemenczky Judit kivételes arányérzékének köszönhető. Pontos és mértékletes szövegépítése során a jelképek-jelképrétegek olyan erőtereit/síkjaikat hozza létre, ahol az egyes elemek – ha külön-külön nem is – együttesen már „kiadják” értékkoordinátáikat, így szűkebb közép-európai tapasztalataink alapján is az eredetihez hasonló tulajdonságokkal/jelentéssel ruházhatjuk fel őket. A távoli kultúrák hatásai közül pedig a *Mahájána-tanét* (Nagy Székér tana, a buddhizmus „plebejus” irányzata) érezhetjük a legdominánsabbnak; ennek *aktív etikai szemlélete* igen közel áll a mi európai gondolkodásunkhoz, demokratikus beidegződöttségünkhöz. „Elindul majd a nagy szekér, hogy a világtérrel való egyenlősége révén, rendkívüli nagysága révén az isteneket, embereket és démonokat magában foglaló világ fölé emelkedjék. Amint a világtérben mérhetetlenül sok, megszámlálhatatlan lény számára van hely, ugyanúgy mérhetetlenül, megszámlálhatatlanul sok lény számára van hely ebben a szekérben is” – hirdeti *A bölcsesség tökéletessége*. De bármennyire szimpatikus is ez az üdvtan, a Nagy Székér a semmisülésbe, a nirvánába visz.

Kemenczky viszont makacsul az élet felé forgatja a Szanszarát, minden élő és holt rakományával együtt, mert küldetése van, és van egy térképen-tenyérymi föld-darabka, ahol magyarul írja a verseit, ahol tehetséges nemzedéktársaival együtt ő is az igazi költőkhöz hasonlít – mert ő is az. (*Magvető, 1982.*)

Az óriási kiállítás

*Itt van ablakom alatt
 jamal megjön aki arábia
 és párizs és new york universitet
 végigjárta és holnap tán svájc
 és aki fölesküdt a köveknek
 bolondoztunk össze-vissza
 ünnepek misztikája ez a forgatag
 megoldja az ember nyelvét
 fölösleges a káprázat
 hiszen összelelkeztem az összes fiúval
 mintha végig Európán Ázsián ideteküdtünk
 és a napozók
 barátaim a ti kezetekről is ez a vers
 a kezetekről
 amibe beleszakadtak a mindennapok
 végighempergöztek súlyai alatt a levelek
 mint mi magunk
 és különösen nevezetes hogy szobám ablakából
 mindez óriási kiállítás*

Fölsorakoztak mellettünk

*Vég nélküli utcába tévedtél
 száraz levelek közé
 csendes lépésekkel hordtad végig a nehézkedést
 a város itt pontokbaszedhetetlen
 sőt beletenyérelt egy nyárvégi eső
 ez egy völgy Európa közepén
 vagy északon amerikában
 ahol fölsorakoztak mellettünk
 akik fittyet hánytak az egésznek
 ebben a szabályszerű forgatagban
 személytelenül összeakadtak hajszálaink
 mind lelkesültünk mint akik már megüdvözültek
 pedig nézzetek körül
 fölösleges ordibálni
 nézzetek körül ezen a hatalmas téren
 és mutassatok egy embert
 aki ismeri a földönhempergők titkait
 és hallgat mélységesen
 nem gyalázkodik összekötözött lábbal*

Alibi nélkül

*ütsz de én időben szétharapom a patront
s számon műanyag vér bugyog premier plán
„tűdőlövés” mondanák a szakértők
ha nem ismernék az előzményeket
hanyagtesem egy télpillantás rutinjával
összhangba hozva a tereppel zuhanásom*

*itt az Épület falai közt
az álmos kis részletek összebújnak
de a faggatás (és nemcsak a kameráké)
mindent széjjelzilál és rakás csőd a reggel
s egy másik a délután de semmi vész
egy vödör vízzel fellocsolják szekond plán*

*a falakon kívül is meg a falakban
csövek futkosnak vékonyak vastagok
a Rendezőnek hozzatok robbanó levelet
most dekkol valahol és a körmére ég
magáról mindég megindultan beszél*

*vallatás közben virít a fontosságunk
supercolor és dolby „n” system
csapó csap s mond sunyi jótanácsot
üres papíron a szégyen
ez a vallomásunk*

Felismerésre bemutatás

*Rálátok az autóparkolóra
s tudom rám is rámlátnak valahonnan
sőt egyszer rámakadnak
– lassan már nem tudom minek álcázni magam –
voltam már telefontülke, bogár, uszadékfa
cidriztem fűtetlen kabinomban
a strand ugyanis nem vala téliesítve
és a hajóvontákat is folyton kerülgettem*

*Nekem már minden sans plaisir et sans désir
engem belerángattak ebbe az egészbe
pedig lehetnék elégedett hisz
táplálékom előteremti a személyzet
és minden reggel élémteszik a jelentést
akárha böngészném úgy teszek
bár a szöveget húsz évről ismerem
s ha megkérem őket vetítenek
andalodni jó ha illegnek rövüszták*

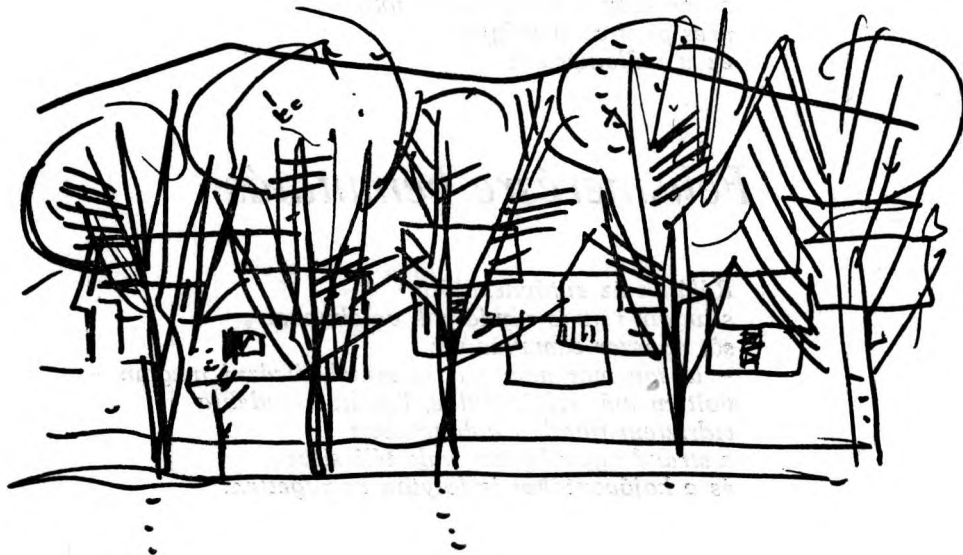
*Hát ez a nap is ígérkezik valamilyennek
de hiába kék ez a reggel
némely szempontból nyugtalanító
hogy mérföldekké kapcsolódnak a szerelvények
s hogy törmeléke az angyaloknak fehér*

*Estére szenvedek a fáradtságtól
vetköztess le mosdass
tektess le magad mellé
majd kiadunk egy cáfolatot*

Új munkatársaink (folyóiratban most jelennek meg először)

ERŐS ZSUZSA 1961-ben született Mohácson. A pécsi Leöwey Klára Gimnáziumban érettségizett, jelenleg a pécsi Janus Pannonius Tudományegyetem II. éves magyar-népművelés szakos hallgatója.

FILIP TAMÁS Budapesten született 1960-ban. A Jedlik Ányos Gimnáziumban érettségizett, most az ELTE IV. éves joghallgatója. Versei megjelentek az ELTE „Jelenlét” c. antológiájában és az Egyetemi Lapokban.

Egy Pobjeda hátsó ülésén

- fejezet a *Kis Magyar Pornográfia* c. könyvből -

II.

Vannak örök elégedetlenkedők, kik mindeneket a maguk partikuláris kis szempontjukból néznek, és a haladás vagy egyszerűen az élet árnyoldalait úgy felnagyítják önzően, hogy már nem arra gondolnak, hogy' lehetne az új megoldások nyomában fellépő új problémákat újszerűen megoldani, hogy gondjaik ma már *emberhez méltó* gondok, következésképp az elégedetlenség is társadalmunkhoz méltó elégedetlenség kell legyen, hanem legszivesebben, türelmüket vesztve a lovak közé csapnák a gyeplőt – s azután ők maguk lepődnének meg a legjobban, ha azok a lovak, lóerős lovak, egyszer úgy valóban nekiindulnának . . .

Élni kell. Az erkölcs nem lehet elmélet. Ha a jó vagy a rosszakarat megváltoztatja a világot, akkor csak a világ határait változtathatja meg, nem a tényeket; nem azt, amit a nyelv által ki lehet fejezni. Röviden, akkor ezáltal a világnak általában egész mássá kell válnia. Mint egészsznek kell, úgy-szólván, csökkennie vagy növekednie. A boldogság világa más, mint a boldogtalanságé.

Az élettől ki kell csikarni a boldogságot, itt nincs felmentés. Úgy adódott, hogy kedvező kondíciók mellett steward lehettem egy mifelénk luxusnak nevezett hajócskán, mely a Dunán, illetve a Balatonon szelte a hullámokat tetszése szerint, fedélzetén a pihenni vágyó honfitársaimmal. Magyarok.

El a kötelekkel! – kiáltott a kapitány, amit én derűsen a magam módján értelmeztem . . . Nos, itt vagyok hát, beleváló vagyok, oké vagyok, birom magamat és a testemet, aki ismer, tudhatja, nem vagyok robusztus, bár valamelyest teherbíró, ringatózom a víz felett, és italokat keverek. Mert így játszik az élet ugyanis – velem s magával.

Steward, hat Gin-tonic a napozó fedélzetre! – böfög a hangosbemondóból. Aha, indul a munka! Leteszem a tollat, gyorsan bekeverem a *drink*-et, ráhelyezem őket egy tálcára, és iszkol a próza fel! S ott hajszálhíja kihull minden a kezemből, akár az őszi lomb. A három fiatal férfi mellett, aki jól észbevésett engem, három elsőosztályú pucér leány feküdt a nyugágyakon. Az élet birtokosai föltehetően.

Mialatt szolgálók, mindent alaposan szemügyre veszek a legutolsó szőr-szálig. Nézek, látok. Pompás kis állatkák itt a napon párolódva! Itt ma nem nekem lesz kicsikarva, gondoltam diszciplináltan. Minden ragyog relative, csak mintha az arcokon mutatkozna valamennyi görcsösség!

S akkor ahogy az asztala fölé hajoltam a lányok egyikének, érzem, ahogy a lótuszvirág nekem titkosan egy darab papírt csúsztat papírokra éppenséggel érzékeny kezembe; másodpercekig eltalál a bársonyos mandulaszemekből egy mély pillantás, melyben bánatot véltem fölfedezni, repedést az Időben.

De nem jutok könnyen a híradást olvasni, a fickók a fedélzeten gyorsabban isznak, mintsem én keverek. Rendesen ügetésben tartanak. Késő délután (már majdnem elkezdődött a Petőfin az *Ötödik sebesség! Újúság – Politika – Kultúra*) a mahagóni bárpult mögött végre megadatott a széthajtás. *Hibás magyarsággal, remegve írták.* „Kedves (Úr) (Elvtárs) Férfi! Segéljen. Nem vagyunk azok, akiknek látszunk. Nem könnyűk. Mások. A férfiak gazemberek a parti Áfész-ból, melyek minket kimondott vagy kimondatlan erőszakkal, kibontottak minket a ruhánkból, MINT DIÓT A HAJÁBÓL, arra való hivatkozással, hogy emelik a fizetésemelésünket. Ami sajnos igaz, így a kezükben vagyunk. Nem leszünk hálátlanok!”

Hát így állunk! Szép kis slamasztikába kerültem! Dehát a három gráciának egyszerűen kell segítenem, vagyis segítenem kell . . . De hogyan?

Kevertem sebtiben a három kiskirálynak egy demokratikus „szunya-koktélt”. Egy lovat odavágott volna. Lehúzták az ördögi kotyvalékot . . . most már csak a kapitány ellenszerét kellett meglelnem, aki a fedélzeten őrt állt, hogy leplezze a gázságot. Óvatosan barátságot mimelve rákopoxtam a vállára, majd ahogy megfordult, kevésbé barátságosan: az állcsúcsra. At a fedélzeti korlátan megy lefelé a vízbe. Remélem tud úszni.

Azután már csak a kicsikarás maradt vissza. Mikor egyedül maradtunk, a lány okosan így rendezte, a mandulaszemű a térdemre omlott: Megmentőm, én a tied vagyok! Hát így állunk. Fontoltam, mi lehetne itt válasz és lehetséges-e egyáltalán, már amit válaszon érteni *szoktak*. Nézd – mondtam, egy darab elmegy belőlem, azzal a céllal, hogy nálad legyen, föltéve, hogy te engemet, mint Nálad-lévőt elfogadsz. Gyöngéden bölintott, ajkát megnedvesítette. Hirtelen roppant fontossá vált számomra ez a nyikhaj nőcske. Gyűlölni tudtam volna, ha nem szeret. *Gyorsan, gyorsan! csak el ne kapkodjuk!*

A párbeszéd, kedvesem, csakis úgy lehetséges, ha a felek kilépnek az animitásból, és olyan ütőképes talajt hoznak *létre*, amely, lévén a személyes *horizontján*, nem túl és nem innen, nem az absztraktban és nem a személytelenben, az egymásban kimondhatót valóságossá lenni engedi . . . Be kell valanom, nincsenek illúzióim, elismerem, mert a valóság tud szorítani mint egy ostromgyűrű vagy méhek a lépesméz körül, hogy a *nyelv* itt lényeges közegszereplő lehet, s bizony egész ocsmány és gonosz rendezői instrukciókkal. A nyelv is egy-egy nagy temetője a szemléletnek, tele metafora-sírkövekkel! Ez így megy. De azért azt hiszem, hogy a nyelv által előhívott valóság, mint-hogy személytől ível a másikig, személyes szól személyeshez (édes perszóna!), valami közösré kell célozzon, azaz, elvileg, van esély a megértésre.

Gyere – sziszegte a csaj.

Az igazság megtalálása mindig kaland, izgalmasabb, mint Casanováé, magasztosabb, mint Perceválé vagy Timur és csapatáé. Amin itt munkálkodni kellene, az az emberekkel együtt levés, együtt élni teszem azt: Magyarországon; hogy azt a gazdagságot és szépséget, melyet mindenki magában hordoz, mint halálos betegséget vagy malomkövet a nyakában, szét tudjuk kínálni. Ezért nem tartom semmire a magukba forduló csoportokat, ahol kölcsönös rendszerességgel van ugyanaz feldobva, egy bizonyos polgári vagy proletár megelégedettséggel, nyakonöntve a közös sérelmek savankás szószával.

Kihül a valagom, gyere.

Teste kellemesen hozzám simult, s benne hamarost elfelejtettem az átélt izgalmakat. Búcsúkor a lányka ujjacskáját hamvas ajkára helyezte, és

az érkező boldog szülőkre célozva így szólt: Amiről nem lehet beszélni, arról hallgatni kell. Ha az erény aludt, felfrissülten fog fölkelni.

Üres voltam, üres, üres, üres, agyam és ágyékom. Nem kellene ilyen önhittnek és rátartinak lenni, és egyszerre mindent egy markolással megfogni akarni, hanem, képpel mondva, az asztalterítő sarkát meghúzni próbálni, és mi foghatunk a legjobban csudálkozni, amikor az egészet lerántjuk, és szemünkbe ötlük, ahogy a langy tea maradékában lassan átázik egy ottfelejtett vajaskenyérvég . . .

Tapasztalt vagyok. Tudásomat átadom, ez nem tesz gögössé, ez a dolgom, ahogy másé: más. Az emberek errefelé éberek és tudnivagyók. A feladat adva van.

Életemben ekkora melleket nem láttam. De ne valami tögyet képzeljünk vagy azokat a trehány, de tetemes kinövéseket, amelyeket inkább nevezhetni páros púpnak; ez valódi, izgő-mozgó csöcs volt, a nagyság is csak *mellesleg*, ahogy mondjuk egy történetről kiderülhet, hogy megtörtént.

A férjem a háttérben hagy – kertelni nem kertelt a mellek gazdija. Képes vagyok a csodálkozásra, ez a dolgom. Ez a macskaszerű, tetszetős teremtés a világos bőrrel, mely drága meissen (NDK) porcelánra emlékeztet, ki egy felnőtteknek való, 18 éven felüli mesekönyvből látszott kilépni, ez a *kéjhús*, ő volna abban a bizonyos értelemben éhes?!

Mit csinál férje? – érdeklődtem konzervatívan. Sójajtvá mutatott a koloniál könyvszekrényre; most én foglaltam helyet az ő műbőr szofáján. Még kérdezi?! Olvas!!! Rögtön a szívembe zártam a fáradékony kollégát. Veres Pétertől Wittgensteinig fal mindent, én pedig ülök mellette tét nélkül, tétlenül. Pedig tesz önre, mondtam szellemesen. Nem vesz valóság számba, ez a baj – mondta szabadszájúan. No jöjjön csupán.

Házassági hálószobájuk erősen emlékeztetett engem a Széchényi Könyvtárra, avval a különbséggel, hogy itt az *Új Symposion* szabadpolcos volt. Ezt az olvasópatkány javára írtam. Hát hogyan legyek én itt mint nő otthonosan boldog? Ez volt a kérdés. A helyzet komolynak látszott, de nem volt reménytelen.

A hobbyján keresztül kell elmarni – mondtam ki a kézenfekvő megoldást. A könyv nagy úr – folytattam kevélykén, belevaló könyvekkel én a legelnyűttebb emberpárt vagy más csoportosulást is lendületbe hozom. Meglátja, könyv, hangulatvilágítás, Calvados, s az ön hanyagoló férje csak úgy tüzelni fog a szabadság és szerelem iránt. Szociális érzékenység plusz petting. De vigyázzon – mozdultam akaratlanul is fenyegetően, a könyv veszélyes is, mert ha már a tűz lobog, legyen fa is elegendő. Az asszony magabiztosan kacagott: Vagy más gyúlékony anyag. Nem szóltam semmit, minék mindig a legrosszabbra gondolni; láttam én már éjjeliőrt nappal meghalni, no mindegy.

Hirtelen nem tudtam ellenállni, hogy fel ne olvassak valamit a Nyugat harmadik nemzedékétől, világirodalom – mondtam röviden s komolyan. Felütöttem az egyik könyvet, melyet nagyon jól ismertem, egy konkrét, meghatározott helyen, és hagytam a szerzőt a szavakhoz jönni. A szépség vallomásai nem egyenest a prudériával tüntettek: nem sokat kerengőzött, hanem, a dolgokat a nevükön nevezte. Azt mondta: élet. Azt mondta: szerelem. Azt mondta: szabadság. És azt mondta: van. De ezt egy akkora természetes-

séggel csinálja, hogy senki sem lehet neki neheztelő vagy érezheti magát megbántva. Az asszony szívesen hallgatta. Mondtam, ne fészklődjék, tettezt szigorúsággal.

Remélhetőleg önből az igazság szól – mondta a szösze. Én úgy vágyom már azt.

Meg tudom érteni. Ha ezekre férje nem harapna, ajánlhatok egy képeskönyvet a 60-as évek kitűnő prózai terméséből; ezekben kolosszális és beheimót szépségek és belevaló (fasza, pardon) igazságok vannak képezve. Férfiakra, mint jóféle pezsgő hat az ilyes. Én ezeknél nem mocskosságokra gondolok, hanem a valóság-szeletek izzó esztétikájára. Hallgatott. Hallgatását meg akartam törni, mert hiú vagyok. Esetleg valamicske privatizálás a 70-es évek belüggé degradált álregény álprosperitásából?! – javasoltam duplafenekően. Az se kutya!

Ugyan! Kutya! – legyintett a frusztrált hölgy. Ló, nem kutya. eltűntem. Hogy húzni kellene és nem ugatni? Így gondolta vajon? De ekkor ő még hallgatott.

Am megérkezett egy másik idő, és ő sugárzott, menése röpke volt, a haja mintha egy csillogó „glanc”-ot kapott volna, a nevetése vad volt és erős. (Merész, vonzó és kétségbeesett.)

Ön egy igazi varázsló! – kiáltotta felém. Mit mondjak, jólesett; nem mintha nem élnék jól, az írásaimat közlik, a kritikai visszhang többnyire kedvező, s ha nem, azt is a megtisztelő figyelem jeleként foghatom fel. *Van-nak egészen viharzó asszonyok* – gondoltam egészen mélyen magamban.

Du muss dein Leben ändern – kiáltottam.

Megtörtént, megtörtént – sivitotta, és kis macskapofija egy pirosodás lett. Igen – szoltam enyhén, minden továbbit már magunk elé tudunk képzelni. Az asszonyka sarkonfordult, és így szolt:

A rejtély nem létezik

Dehogynem – mondtam a szívemben.

Egy pártrag barátom – aki arról nevezetes, hogy még ma is, pedig nem egyszer félreállították a munkásmozgalom viharos árapályaiban, sőt, nem kell ezt kendőzni, tapasztalatok híján ő maga is tévedett tragikusan, még ma is olthatatlan lánggal lobog benne a hit, a jobbitás vágya s a forró remény, egy funkcionárius, aki az emberek között él, maga is egy azok közül, legfőntebb a felelősségérzete nagyobb a hatalma arányában, aki tudja, hogy nem jóságos nagybácsi, *onkl*, ki csokinyuszt *ajándékozna* időről időre a népnek, hanem sokkal inkább irányító kér, közös hasznunkra váló együttes munkára hív, akiben hiteles a meggyőzés őszinte fájdalom, hogy valami roppant nagy történelmi-esély itt és most a tét, igazi kommunista –, ő mesélte.

„Amikor a csinosnak mondott, fekete hajú, vad és fiatal munkáslány a jól csengő nevű munkáskerületből a fogadóórán belépett, azonmód gyanakvó pillanatást vetett. Meg kell rögtön mondanom nyíltan, mondta rögtön nyíltan, nincs nagy bizodalom a politikusoknak. Ó, mondtam meglepve, mert elszoktam, no nem az egyenes beszédől, hanem volt valami furcsa elszántság abban a hangban, fájdalom és gyűlölet, mely mintha nekem is szolt volna, és ez nem volt kellemes érzés, s ettől elszoktam. Önnek ilyen mély áverziója van a politikusokkal?

Mindenki ellen, aki nem lát bennem mást, mint politikai-tárgyat, me-

lyen bemutathatja a társadalmi fejlettségét, függetlenül, hogy kiről van szó. Rólam! rólam! Mért nem lehet megérteni, hogy az embernek jó baráti kapcsolatai lehetnek anélkül, hogy rögtön az osztályára gondolna! Egy anya az nem grófnő vagy parasztasszony! De minden politikus, amellyel eddig összevert a sors, nem éri be azzal, hogy engem vagy a helyzetet szuverénül kezelje, hanem azonnal a p...-ra s ezekre az elvont rütságokra gondol, csak azon jár az agya. Egyébként is én vagyok az, aki szabadságot akar, én. Én. És nem negyedéves központi tervekben lebontva vagy egy aprópénzre váltott félfényes szatócsvilág kétes tisztaságú kiskapuin. Elvtársnő, ezt mondják nekem, ne nyugtalankodjék, az ön *szabadsághányadosa* megfelel, sőt!, az átlagnak... Hát vegye tudomásul, hogy nem felel meg. (A szellem saját méltóságának tartozik azzal, hogy megvessen minden tevékenységét korlátozó hatalmat, mondtam lakattal őrzött szivemben.)

Hüha, nem lesz könnyű nap. Kislány, csak nem azt akarja mondani, hogy minden, ami a p...-t érinti, rút?

Pontosan. Legalábbis ami engem érint. Hogy mások mit tekli-mekliznek, az nekem 8.

És az elnyomás?

Tudtam, hogy evvel jön, olyan biztos volt. Most még dobja be a demokrácia fejlesztését, és tisztára kivagyok. De ne higgye, hogy én *telemás* volnék, én mindenképpen előnyben részesíteném a mi p...-kat, avval a fel-tétellel...

Hogy volnának feltételei!

Ez az! Az nekem rút, hogy ebből a gondolkodásból hiányzik a teljesre törekvés. Én nem akarok uralkodó osztály lenni, tessén ezt megérteni.

No, no, nem szabad, no, édes kicsikém... Kisvártatva, érthető, megkérdeztem, hogy keresi-e egyáltalán a társadalmi kielégülést... Merthisz, érveltem, sokan csinálják vagy hagyják magukkal csináltatni: önérdékből, barátságából, patkányságból, száanalomból vagy tudja az ördög, mi okból...

Nem. Én nem csinálom és nem is hagyom. Nekem ez nem 8, nekem ez rémület. Nem akarom, hogy dolgom legyen ezekkel a dolgokkal.

Értem már, tehát sem így, sem úgy. Azért, ne haragudjék, ez így eléggé álnaiv. Nyilván, kislány, bizton ön sem szüz... Dehát volna, ugye, egy más-féle lehetőség is... Hm?

Magánügy, senkinek semmi közö hozzá.

Volt már kapcsolata [öncenzúra]?

Van egy emlékem, amely csupa fájdalom, és semmi élvhajsza.

És utána?

Ön nagyon is jól el tudhatja képzelni dokumentaristán, hogy semmi kedvem nem volt azok után ismétlésbe bocsátkoznom.

Valóban, az ilyen heves átalakulások járhatnak fájdalommal. Nem mindig ez az eset. Néha a mulatás nagyobb, mint a fájás, néha fordítva. És van hogy egyenlő, és van, hogy nem lehet megmondani.

Nekem fáj. Minek *így* újra?

Nohát kipuhatolni, hogy talán most magával ragadná a szabadság-sze-relem hármás jelszava! De ez nem akarna tanács lenni. Ha maga így boldog...

Boldog? Mi az? Hányszor, bizony hányszor eszembe ötlik, hogy a kis, kemény arcú luvnya sarkonfordulva azt mondja: A tárgy egyszerű – és végérvényesen megvonja csenevész vállacskaít."

Barátom befejezte elbeszélését. Sokáig hallgattunk. Vörös bort ittunk, aztán megszólaltam.

Egy olyan felelethez, amelyet nem lehet kimondani, nem lehet kimondani a kérdést sem. A *rejtély* nem létezik. Ha egy kérdést egyáltalán fel lehet tenni, akkor meg is *lehet* válaszolni azt . . . A szkepticizmus *nem* megcáfolhatatlan, hanem nyilvánvalóan értelmetlen, mert kételkedni akart ott, ahol nem kételkedhetünk. Mert kétely csak ott merülhet fel, ahol van valamiféle kérdés; kérdés pedig csak ott, ahol van felelet, és ez utóbbi csak ott, ahol valamit *mondani lehet*.

Barátom nem értett egyet velem. Közben finoman besötétedett, mintha fordítva hajnalodnék. Teljes súlyával visszahullt ránk a csönd, mely égbolt és csillag. Aztán szelíden, de határozottan kidobtam, mert dolgozni akartam. Ha dolgozom, meg nő bennem a szeretet.

UTASSY JÓZSEF

Tavaszi áhitat

*Uram,
én téged
nem imádlak.*

*Nem fohászokodom
este hozzád,
a házam többé
nem a házad:
fordítsd el tőlem
ostyás orcád!*

*Én ha térdelek,
csak ibolyához.*

*Ha hódolok,
hát a Tavasznak.
Ha kiátkoz a pápa,
kiátkoz.*

*Fő,
hogy a nyárták
újra havaznak!*

Ördögcsecs és sátántangó

II.

„Na, jobban van már? – tudakolta a kocsmáros cinkosan hunyorgatva, s betessékelt a raktárba. – itt van a lavór meg a szappan, ebbe meg beletörölközhet nyugodtan.” Összefont karral megállt a háta mögött, s nem is mozdult onnan, míg Futaki be nem fejezte a mosdást, pedig tudta, akár magára is hagyhatná itt, de aztán mégiscsak jobbnak látta, ha marad, „mert mit lehet tudni, az ördög nem alszik. – A nadrágját is kefélje le, ahogy tudja, az ingét meg kimoshatja, majd megszárad a kályhán! Addig itt van ez, vegye fel!” Futaki megköszönte, belebújt a kopott, pókhálós köpenybe, hátrasimította csapzott haját, s a kocsmáros mögött kilépett a raktárból. Nem ment vissza Schmidtékhez, inkább odahúzódott a kályha mellé, ingét a háttámlára terítette, s megkérdezte, hogy „van-e valami szilárd”. „Tejcsokoládém van, meg ez a stangli” – mutatta a kocsmáros. „Adjon két stanglit!” – legyintett Futaki, de mire a kocsmáros odaért a tálcával, a hirtelen melegben elnyomta az álom. Későre járt, már csak Kránerné, az iskolaigazgató, Kerekes, na meg Halicsné volt ébren (aki kihasználva a többiekre rátörő fáradtságot, mostmár felszabadultan és merészen emelgette a szájához a mit sem sejtő Halics rizlinges üvegét), így csupán halk, elutasító moraj fogadta a kocsmáros szavait („Friss a stangli, tessék, lehet!”), s a megrakott tálca érintetlenül került vissza a helyére. „Na, jól van. Csak döglöjtek . . . Majd feltámadtok egy fél óra múlva . . .” – morogta bosszúsán, kinyújtóztatta zsibbadt tagjait, majd fejben villámgyorsan kiszámolta, „hol tartunk jelenleg”. A helyzet elég reménytelennek tűnt, mert az eddigi bevétel messze elmaradt attól, amire eredetileg számított, s már csak abban bízhatott, hogy majd a kávé észhez téríti „ezt a részeg csürhét” . . . Az anyagi veszteségen túl (mert – „hajjaj!” – veszteség az elmulasztott bevétel is) a leginkább azonban az keserítette el, hogy már csak egy lépés választotta el az előbb, s vihetne volna Schmidtnét a raktárba, de az – mintha letaglózták volna – váratlanul elaludt, és ettől újra csak Irimiásra kellett gondolnia (pedig elhatározta, hogy „nem idegesíti magát, lesz, ami lesz . . .”), mert tudta, hogy mostmár hamarosan megérkeznek, és akkor aztán „löttek az egésznek” . . . „Mindig csak várni és várni . . .” – háborgott magában, majd gyorsan felpattant, mert eszébe jutott, hogy miután visszahelyezte, nem takarta le celofánnal a stanglis tálat, pedig „ezeknek a rohadtaknak” elég egy kis idő, aztán órákig pucolhatja utánuk a süteményeket. Hozzászólt már, hogy állandó készenlétben legyen, mert a felháborodás első hullámain régen túljutott, mint ahogy már régóta lemondott arról is, hogy felkutassa az előző tulajdonost, „azt az átkozott svábot”, s közölje vele, hogy „pókokról azért nem volt szó”. Mert rögtön azután, alig pár nappal a nyitás előtt, hogy túltette magát a megdöbbenésen, minden elképzelhető szerrel és módon megpróbálta ő kiirtani ezeket a dögöket, de aztán be kellett lássa, hogy reménytelen, s nem maradt hátra más, mint beszélni a svábbal, hogy legalább a vételárat csökkentse valamivel. De azt mintha csak a föld nyelte volna el, ellentétben a pókokkal, akik továbbra is „vigan hancúroztak” a

kocsmában; neki meg egyszerűen bele kellett törődnie, hogy nem bír velük, élete végéig mászkálhat utánuk a törölgetőruhával, sőt, még ahhoz is hozzászoktatták, hogy az éjszaka közepén kimásszon az ágyból, s „legalább a nagyját” letisztogassa. Szóbeszéd – szerencsére – nem lett a dologból, mert amíg nyitva tartott, a pókok „nem tudtak igazán nekikezdeni”, hiszen arra még ők sem voltak képesek, hogy: „Azt, ami mozog, összenyalazzák...” A baj mindig akkor kezdődött, amikor elment az utolsó vendég is, s ő bereteszelte az ajtót; mire ugyanis elmosta a poharakat, rendet rakott és lezárta a leltárkönyvet, már kezdhetne is a takarítást, mert a sarkokat, az asztal- és széklábakat, az ablaknyílást, a kályhát, a feltornyozott rekeszeket, olykor még a pulton sorakozó hamutartókat is finom pókháló fedte. S a helyzet tovább romlott: amikor ugyanis befejezte, s káromkodva lefeküdt a raktárban, elaludni is alig bírt, mert tudta, hogy néhány óra múlva őt sem fogják kimélni. Ezek után aztán nem csoda, ha egyenesen irtózott mindentől, ami akár csak egy kicsit is emlékeztetett egy pókhálóra, így többször is megtörtént, hogy amikor úgy érezte, nem bírja tovább, tajtékozva nekirentott a raktár, vagy az ivó ablakait védő vasrácsoknak, de – szerencséjére – pusztá kézzel eddig még nem tudott kárt tenni bennük. „És mindez még semmi...” – panaszkodott a feleségének. Mert a legijesztőbb az volt az egészben, hogy még nem látott egyetlen pókot sem, pedig akkoriban éjszakákat virrasztott át, lesben a pult mögött; de azok, mintha csak megérezték volna, hogy figyelni őket, ilyenkor nem bújtak elő. S ha abba bele is törődött már, hogy soha nem fogja tudni őket elpusztítani, arról nem volt képes letenni, hogy legalább egyszer – egyetlen egyszer! – ne vehesse szemügyre valamelyiket. Ezért aztán szokásává vált, hogy időnként – anélkül, hogy abbahagyná azt, amit éppen csinál – körbepillant a kocsmában, mint ahogy most is végigpásztázta a sarkokat. De semmi. Felsőhajtott, letörölgette a pult tetejét, majd összeszedte az asztalokról az üres üvegeket, aztán kiment az ivóból, s egy fa mögé húzódva vizelni kezdett. „Valaki jön.” – jelentette be ünnepélyesen, amikor visszatért. Egy pillanat alatt talpon volt az egész kocma. „Valaki? Hogyhogy valaki?” – sópáncodott Kránerné. – „Egyedül?” „Egyedül.” – felelte nyugodtan a kocsmáros. „És Petrina?” – tárta szét a kezét Halics. „Mondtam, hogy egy ember jön csak. Ne nyaggassanak!” „Akkor... ez nem ő.” – szögezte le Futaki. „Nem hát...” – morogtak a többiek... Visszaültek a helyükre, csalódottan cigarettára gyújtottak, vagy belekortyoltak poharaikba, s volt, aki csak egy pillantást vetett a bőrig ázott Horgosnéra, amikor az belépett a kocsmába, s már fordult is vissza, mert a nem is olyan öreg, mégis vénasszonyos külsejű özvegy („Annak aztán semmi se szent!” – szögezte le Kránerné) nem volt túl népszerű a telepen. Horgosné lerázta viharkabátjáról a vizet, majd egy szó nélkül a pulthoz ment, rákönyökölt, s körbenézett. „Mivel szolgálhatok?” – kérdezte hűvösen a kocsmáros. „Adjon egy üveg sört. Ég a pokol” – mondta Horgosné rekedten. Szúrós szemmel pásztázta végig az ivót, nem úgy, mint aki pusztán kíváncsi, hanem mint aki éppen jókor érkezett, s most leleplezheti őket. Tekintete végül Halicson állapodott meg. Elővillantotta fogatlan, vörös ínyét, s odaszólt a kocsmárosnak. „Nagyon megy ezeknek”. Ráncos varjúarcából szinte sugárzott a düh, viharkabátja, melyről még mindig lassan csöpögött a víz, furcsán meggyűrődött a hátán, mintha púpos volna. A szájához emelte az üveget, s mohón inni kezdett. A sör az állára csorgott, s a kocsmáros visolyogva nézte, ahogy aztán onnan tovább folyik a nyakába. „Nem látta a lányomat? – kérdezte Horgosné, s öklével megtörülte a száját. – A kicsit.”

„Nem – felelte a kocsmáros kelleetlenül. – Itt nem járt.” Az asszony kráko-
gott, s kiköpött a padlóra. Zsebéből előszedett egy szál cigarettát, meggyúj-
totta, s a kocsmáros arcába fújta a füstöt. „Tudja, mi van – mondta. – Teg-
nap volt egy kis muri a Haliccsal, most még csak nem is köszön, a szemét.
Egész nap aludtam. Aztán most este fölébredek végre, és sehol senki. Se a
Mari, se a Juli, se a Sanyika. De ez mégcsak hagyján. A kicsi is elkódorgott
valamerre. De leverem a lábát, ha előkerül. Tudja, mi van.” A kocsmáros nem
szólt semmit. Horgosné kiitta a maradékot, s rögtön kért még egy üveggel.
„Szóval, nem volt itt – morogta a foga között. – A kis kurvája.” A kocsmáros
a lábujjait tornásztatta. „Biztos, ott van az valahol a tanyán. Ha jól tudom,
nem szokós a gyerek.” Az asszony felcsattant. „Az aztán nem! A fene ott
egy meg. Bárcsak már elenné egyszer a rosseb! Tessék, mindjárt pirkad. És
kódorog ebben az esőben. Nem csoda, ha örökké nyomom az ágyat.” Kráner
odakiáltott neki. „Hát, a lánykákat meg hol hagyta?” „Mi köze van hozzá
magának? – öntötte el a méreg Horgosnét. – Az én lányaim!” Kráner elvigyo-
rodott. „Jól van, na . . . Nem kell mindjárt harapni!” „Nem harapok én, csak
törődjön a maga dolgával!” Csend lett. Horgosné hátat fordított az ivónak,
félkézrel a pultra könyökölt, és fejét hátravetve meghúzta az üveget. „Ez kell
az én beteg gyomromnak. Ez az egyetlen gyógyszer ilyenkor.” „Tudom –
bólintott a kocsmáros. – Kávét nem kér?” Az asszony megrázta a fejét. „Attól
csak hánykolódom egész éjjel. Aztán meg, mire jó az. Semmire.” Újra a szájá-
hoz illesztette az üveget, s már csak akkor engedte le, amikor az utolsó csepp
is legurult a torkán. „Na, jó estétet. Megyek tovább egy házzal. Ha látja
valamelyiket, mondja meg nekik, hogy azonnal takarodjanak haza. Csak nem
lófrálok itt egész éjjel?! Tudja, mi van. Az én koromban.” Egy húszast tolt a
kocsmáros elé, eltette a visszajárót, aztán elindult kifelé. „Mondja meg a lány-
káknak, hogy csak türelem, csak semmi kapkodás!” – kiáltott utána röhögve
Kráner. Horgosné morgott valamit maga elé, s míg a kocsmáros kinyitotta
előtte az ajtót, búcsúzóul még kiköpött a padlóra. Halics, aki még mindig
kijárt hozzá a tanyára, „oda se bagózott”, mert mióta felébredt, az üres üveget
bámulta maga előtt, s egyre csak azon töprengett, vajon ki akar itt csúfot
üzni belőle. Szúrós szemmel körbevizslatott, végül a kocsmároson állapodott
meg a tekintete, s elhatározta, hogy ettől kezdve résen lesz, és előbb-utóbb
leleplezi a gazembert. Lehunyta a szemét, fejét a mellére hajtotta, ám mind-
össze néhány percig tudta tartani magát, mert csakhamar újból meglepte az
álom. „Mindjárt pirkad – szólalt meg Kránerné. – Szerintem már nem jön-
nek.” „Bárcsak igaza lenne!” – morogta a kávétermossal körbejáró kocsmá-
ros, és megtörölte a homlokát. „Ne csináld itt a pánikot! – torkolta le Krá-
ner. – Ha itt lesz az ideje, megjönnek.” „Hát, persze – csatlakozott Futaki. –
Mostmár nincs sok hátra, meglátják.” Lassan hörgölgette a gőzölgő kávét,
megtapogatta száradó ingét, majd cigarettára gyújtott, és eltűnődött, vajon
Irimiás mivel is fogja kezdeni. Az biztos, hogy a szivattyúkra meg a generá-
torokra ráfér egy teljes fölújítás, ez lesz az első. Aztán az egész gépházat ki
kell meszelni, meg kell javítani az ablakokat meg az ajtókat, mert akkora
huzat van, hogy az ember örökké fejfájással ébred. Persze, nem lesz olyan
könnyű; az épületek megroggyantak, a kerteket benötte a gaz, s a régi gaz-
dasági építményekből elhordtak már minden használhatót, csak a puszta falak
állnak még, mintha lebombázták volna a telepet. Na, dehát, Irimiás nem ismer
lehetetlent! Meg aztán, a szerencse, mert az is kell, anélkül hiába minden!
De szerencse is csak ott van, ahol az ész! Márpedig Irimiásnak úgy vág az

esze, mint a borotva! Már akkor, emlékezett vissza mosolyogva Futaki, amikor kinevezték a gépműhely főnökének, őhöz rohant az emberek, még a vezetők is, mert ahogy Petrina mondta, Irimiás volt „a reménytelen helyzetek és a reménytelen emberek pásztora”. De az ostobasággal szemben még ő is tehetetlen volt, nem csoda, ha egy év elteltével szedte a sátorfáját. És ahogy kitette a lábát innen, rohamosan süllyedtek egyre lejjebb, egyre lejjebb. Jött a jég, jött a száj- és körömfájás, halomra dögöltek a birkák, aztán jöttek azok az idők, amikor sokszor egyhetes késéssel kapták meg a béreket, mert már nem volt miből . . . de akkor már mindenki arról beszélt, hogy nincs tovább, be kell csukni a boltot. És így is lett. Akiknek volt hova, azok gyorsan elpucoltak, akiknek meg nem, azok itt maradtak, és elkezdődött a veszekedés, a civakodás, megvalósíthatatlan tervek röpködtek a levegőben, az egyik jobban tudta, mit kell csinálni, mint a másik, persze, hogy nem is történt semmi. Aztán már mindenki beletörődött ebbe a tehetetlenségbe, már csak a csodában hittek, és egyre idegesebben számolgatták az órákat, a heteket, a hónapokat, majd már ez se volt fontos, csak gubbasztottak naphosszat a konyhákban, s ha néha valami kevés pénzhez jutottak, napok alatt elitták a kocsmában. Az utóbbi időben aztán már ő sem mozdult ki a gépházból, csak a karámba, vagy Schmidtnéhez járt át, mert nem tudott hinni abban, hogy valami is megváltozhat itt. Belenyugodott, hogy mostmár élete végéig itt marad, mert ugyan mit is tehetne mást? Öreg fejjel kezdjen új életet? Na, de ennek vége, Irimiás majd „gatyába rázza a dolgokat” . . . Izgatottan izgett-mozgott a helyén, mert többször is úgy hallotta, valaki megrángatja az ajtót, de aztán nyugalomra intette magát („Csak türelem, türelem . . .”), s még egy kávét kért a kocsmárostól. Futaki nem volt egyedül, az izgalom érezhetően végigfutott az ivón, különösen akkor, amikor Kráner kinézett az ajtó üvegén, és ünnepélyesen megszólalt (hogy: „Világosodik az ég alja”); az emberek fölélénkültek, újból folyt a bor, főleg Kránerné szedte össze magát, és harsányan felkiáltott: „Mi ez itt?! Temetés?!” Hatalmas csipőjét kacéran ringatva végigment a kocsmán, s megállt Kerekes előtt. „Hé, ne aludjon már maga is! Játsszon inkább valamit azon a tangóharmonikán!” A tanyás felemelte a fejét, és nagyot bőfögött. „A kocsmárosnak mondja, ne nekem! Az övé.” „Hé, kocsmáros! – kiáltotta Kránerné. – Megvan az a tangóharmonika?” „Megvan . . . hozom . . . – morogta az, s eltűnt a raktárban. – Csak aztán győzzék borral.” Hátrament a tápokhoz, előhúzta a pókhálóval beszótt hangszert, nagyjából letisztogatta, majd az ölébe fogva kivitte Kerekesnek. „Csak aztán, tudja! Vigyázzon rá, mert kényes jószág . . .” Kerekes elhessegette magától, belebújt a szíjakra, játszott néhány futamot a hangszeren, aztán előredőlt, és kiitta a poharát. „Na, hol az a bor?” Kránerné behunyt szemmel ringatózott a kocsmaközépen. „Jól van, vigyen neki egy üveggel! – mondta a kocsmárosnak, és türelmetlenül dobbantott egyet. – Mi van, lusta banda! Ne aludjatok!” Csipőre tette a kezét, s ráripakodott a nevetgélő férfiakra. „Gyáva kukacok! Hát, senki nem mer velem kiállni?!” Halics, mert azt már mégsem tűrhette, hogy bárki is gyávának nevezze, felpattant, és mintha meg sem hallotta volna, hogy felesége utána szól („Itt maradsz!”), Kránerné elé ugrott. „Egy tángót!” – kiáltotta, s kihúzta magát. De Kerekes oda sem hederített, így aztán Halics megmarkolta Kránerné derekát, s „fölvette a lépést”. A többiek helyet csináltak nekik, s tapsolva, kurjongatva biztatták őket, s még Schmidt sem állta meg röhögés nélkül, mert valóban ellenállhatatlan látványt nyújtottak: Halics legalább egy fejjel volt alacsonyabb párjánál, s úgy ugrabugrált a csupán

roppant derekát riszáló, egyhelyben toporgó Kránerné körül, mintha darázs bűjt volna felgyűrt ingébe, s attól szeretne megszabadulni, máris. Amikor aztán az első csárdásnak vége lett, az ünneplő lármában hajlongó Halics mellett majd szétfeszítette a büszkeség, s alig-alig tudta türtöztetni magát, hogy az öt éljenző, vigyorgó emberek arcába ne ordítson: „Na, látjátok! Ez Halics!” S a következő két csárdás alatt még túl is szárnyalta eddigi teljesítményét, hihetetlen s utánozhatatlanul bonyolult figuráit ugyanis meg-megszakította egy-egy szemrebbenésnyi ideig tartó élőképpel, amikoris jobb vagy bal karját a feje fölé lökve, kihomorított testtel szinte kövé dermedt, hogy azután a soron következő hangsúlyos ütemre folytassa osztatlan sikert arató ördögi tánc-lépéseit a pihegő, vihorászó Kránerné körül. Halics minden szám után egyre parancsolóbban tágót követelt, s mikor végre Kerekes teljesítette kívánságát, és hatalmas bakancsával verve a taktust, belekezdett egy közismert dallamba, az iskolaigazgató sem bírta tovább, odaállt a kurjongatástól feléledt Schmidtné elé, s a füléhez hajolt. „Szabad kérem?” S a kölniillat, mely megcsapta orrát, már nem eresztette el, és minden erejét össze kellett szedje ahhoz, hogy betartsa „a kötelező távolságot”, amikor jobb kezét – végre! – Schmidtné hátára tapaszthatta, s kissé még botladozva elkezdtek a táncot, mert szíve szerint magához ölelte volna, hogy elveszen az asszony forró keblei között. De a helyzet csöppet sem volt reménytelen, mert Schmidtné ábrándos tekintettel egyre „vérlázítóbban” hozzásimult, s amikor a zene még az eddigiéknél is líraibbá vált, könnyező szemmel az igazgató vállára hajtotta a fejét („Tudja, a tánc a gyöngém . . .”), és egész testével ránehezedett. Akkor már az iskolaigazgató sem bírta tovább, és gyámoltalanul belecsókolt Schmidtné párnás nyakába; persze, azonnal észbe is kapott, s kiegyenesedett, de a bocsánatkérésig már nem jutott el, mert az asszony néma erőszakkal újból magához húzta őt. Halicsné, aki mostanra már a korábbi harcias, tevékeny gyűlölettől a néma megvetésig jutott, természetesen tisztán látott mindent; előtte nem maradt rejtve semmi, jól tudta ő, mi folyik itt. „De velem van az én Istenem, az én gyámolítóm!” – mormolta magabiztosan, csak azt nem értette, hol késik már az ítélet, mely ezeket itt a pokol tüzével sújtja. Hát, „mire várnak már odafönt?!”, hogy nézhetik tétlenül ezt a „Szodomát és Gomorát”?! S mert abban biztos volt, hogy egyenesen kijár neki, egyre türelmetlenebbül várta már, hogy elnyerje a bűnbocsánatot, még akkor is, ha el kellett ismerje: egy-egy percre – olykor – megingatja hitében a gonosz, amikor belekényszerít egy korty borocskát, vagy amikor arra ösztökéli, hogy bűnös vágyakkal figyelje a sátán fogságába került Schmidtné ringó tagjait. Ám benne erős maradt az Isten, s ha kell, egyedül száll szembe – majd – a sátánnal, csak jönne már poraiból feltámadt Irimiás, hisz azt azért mégse lehet „elvágni tőle”, hogy most egyedül állítsa meg s verje vissza ezt az alantas támadást. Mert be kellett vallja, hogy egy rövid időre – ha ez volt a célja – teljes, bár mulékony győzelmet aratott az ivóban az ördög, ugyanis Futaki és Kerekes kivételével valamennyien talpon voltak már, s akinek éppen nem jutott se Kránernéből, se Schmidtnéből, az sem ült vissza a helyére, hanem a tánc végét várva ott maradt a közelben. Kerekes fáradhatatlanul ütötte a taktust a lábával „a biliárd” mögött, s a türelmetlen táncosok annyi időt sem hagytak neki, hogy két zeneszám között nyugodtan felhajtson egy pohár bort, újabb és újabb palackot tettek elé, csak ne lankadjon el. És Kerekes nem ellenkezett, egyik tangó jött a másik után, aztán egyszercsak ugyanazt kezdte játszani újra és újra, de nem tűnt fel senkinek. Kránerné persze, nem sokáig bírta ezt az el-

söprő iramot; lélegzete elakadt, csorgott róla a víz, lábai égtek, s már a tánc végét sem várta meg, egyszerűen szó nélkül sarkon fordult, otthagyta a felháborodott iskolaigazgatót, és lehuppant a helyére. Halics szemrehányó, könnyörgő arccal szaladt a nyomában. „Egyetlen Rozika drága! Csak nem hagy itt engem egyedül? Éppen én kerültem volna sorra!” Kránerné egy szalvétával törülközött, s szuszogva leintette. „Mit képzelsz magáról? Nem vagyok már húszéves!” Halics gyorsan teletöltött egy poharat, s a kezébe nyomta. „Ezt igya meg, Rozika drága! Aztán...” „Semmi aztán! – vágott közbe nevetgélve Kránerné. – Nem bírom én már úgy, mint maguk, fiatalok!” „Ami azt illeti, Rozika drága, én sem vagyok már az a mai gyerek! Na, de a kunszt, Rozika drága...” De folytatni nem tudta, mert tekintete most az asszony süllyedő-emelkedő kebleire tévedt. Nyelt egy nagyot, megköszörülte a torkát, és azt mondta: „Hozok stanglit!” „Az bizony jó lesz...” – szólott utána Kránerné szelíden, s megtörölte izzadt homlokát. S míg Halics visszatért a tálcával, elmerengve nézte a fáradhatatlan Schmidtnét, aki egyik férfitől a másikig vándorolva álmodozva járta a tangót. „Na, lássunk hozzá, Rozika drága!” – biztatta Halics, és szorosan mellé ült. Kényelmesen hátradőlt a széken, jobb karjával átölelte Kránernét – minden kockázat nélkül, hiszen feleségét a falnál végre legyűrte az álom. Szótlanul rágszálták a száraz tésztákat, egyiket a másik után, így történhetett, hogy néhány perc múltán, amikor épp nyúltak volna a következőért, zavartan egymásra meredtek, mert a tálcán már csak egy darab maradt. „Olyan huzat van itt, maga nem érzi?” – szólalt meg feszengve az asszony. Halics bortól kancsal szemekkel mélyen az arcába nézett, és azt mondta: „Tudja, mit, Rozika drága? – S a kezébe nyomta az utolsó darabot. – Együk meg együtt, jó? Maga eszi erről, az egy falat... Én meg eszem erről az oldalról, az meg a másik... És amikor elérünk a közepére, abbahagyjuk. És tudja, mit, maga csillag? A maradékkal leszígeteljük az ajtót!” Kránernéből kitért a nevetés. „Maga örökké csak viccel velem! Mikor nő már be a feje lágya?! Méghogy... az ajtót... leszígetelni...!” De Halics hajthatatlan volt. „Rozika drága! Maga mondta, hogy huzat van! Én nem viccelek! Na, harapjon!” S a szájába nyomta a stangli egyik végét, s rögtön utána ő meg a másik végét kapta be. A tészta azonnal kettétört, s az ölükbe hullott, de ők – száj szájjal szemben! – ott maradtak rezzenetlen, majd, amikor szédülni kezdett, Halics elszánta magát, és hősiesen szájon csókolta az asszonyt. Kránerné zavartan pislogott, s eltolta magától a felhevült Halicsot. „Ugyan már, nem szabad, Lajos! Ne bolondozzon már velem! Hogy képzeli? Akárki megláthatja!” S megigazította a szoknyáját. Mire kivilágosodott az ablak s az ajtó üvege, a táncnak is vége lett. A kocsmáros és Kelemen egymással szemben, a pultra dőlve, az iskolaigazgató Schmidt és Schmidtné mellett az asztalra borulva, Futaki és Kráner, mint egy jegyespár, összehajolva, Halicsné mellre bukó fejjel – mindannyian mélyen aludtak. Kránerné és Halics még puszogtak egy darabig, de már nem volt erejük ahhoz, hogy felkeljenek, s hozzanak egy üveg bort a pultról, így aztán az általános, békés szuszogásban őket is hamar elnyomta az álom. Csak Kerekes maradt ébren. Megvárta, míg végleg abbamarad a suttogás, majd felkelt, megropogtatta a tagjait, s csendben, óvatosan elindult az asztalok között. Kitapogatta a borosüvegeket, s amelyekben lötyögött még valami, azt magával vitte és sorba rakta „a billiárdon”; megvizsgálta a poharakat is, s amelyekben bort talált, gyorsan felhörpintette. Hatalmas árnyéka kísértetiesen követte a falakon, olykor felkúszott a mennyezetre is, majd, amikor gazdája bizonytalanul leült a helyére,

az is elnyugodott a hátsó sarokban. Lesöpörte megviselt, sebhelyektől s friss horzsolásoktól ijesztő arcáról az útközben rátapadt pókhálókat, majd – ahogy sikerült – összeöntögte a begyűjtött italt, teletöltötte poharát, és szuszogva, mohón inni kezdett. És ivott szünet nélkül, lankadatlanul, töltött és felhajtotta, majd újratöltött és újból felhajtotta, mint egy érzéketlen gép, egészen addig, míg az utolsó csepp is el nem tűnt irtózatos gyomrában. Hátradől a széken, kinyitotta a száját, s megpróbált néhányat böfögni, majd, hogy nem sikerült, a gyomrára tette a kezét, s imbolyogva a sarokba ment. Ledugta ujját a torkán, s hányni kezdett. Aztán felegyenesedett, tenyerével megtörölte a száját. „Ennyi volt az egész” – morogta, s visszament „a billiárd” mögé. Ölébe vette a tangóharmonikát, s egy érzelmes, szomorkás dallamba kezdett. Hatalmas testét előre-hátra billegtette a lágyan bűgő muzsikára, s mire elért a közepére, béna szemhéjai alól kibuggyant a könny. Ha most megzavarják, maga sem tudta volna megmondani, mi történt vele hirtelen. Egyedül volt a szuszogásban, s nem bánta most, hogy elborítja, átmossa ez a lassú katonanóta. Nem volt miért abbahagynia ezt a bánatos dallamot, s amint a végére jutott, kezdte újból szünet nélkül, s mint egy gyerek az alvó felnőttek között, boldog elégtétel áradt szét benne, hisz rajta kívül – ezt – nem hallja senki más. És e bársonyosan zengő tangóharmonikaszóban utolsó támadásra indultak a kocsmá pókjai. Laza hálókat eresztettek az üvegek, poharak, csészék, hamutartók tetejére, körbefonták az asztalokat, a székek lábait, majd – egy-egy titkos, vékony szállal – összekapcsolták ezeket, mintha fontos volna, hogy felfedezhetetlen, rejtett zugaikban meglapulva azonnal értesüljenek minden moccanásról, minden rezzenésről, amíg csak sértetlen ez a hibátlan, különös, szinte láthatatlan háló. Beszöttek az alvók arcát, lábait s kezét is, aztán vilámgyorsan visszafutottak rejtekükre, hogy egy leheletfinom pókfonál rezdülésére várva majd újrakezdejkék. A bögölyök – a fényben s a mozgásban keresve menedéket a pókok elől – fáradhatatlanul húzták kúsza nyolcasaikat a gyöngén világító lámpa körül; Kerekés szinte már félálomban játszott tovább, lecsukló fejében bombatölcsérek és zuhanó repülők, menekülő katonák és égő városok képei követték egymást szédítő sebességgel, és oly zajtalanul, oly észrevétlenül jöttek be s álltak meghökkenve az eléjük táruuló látvány előtt, hogy inkább csak sejtette, mint tudta, hogy Irimiás és Petrina megérkezett.

Naptár szerint

*Naptár szerint vasárnap lenne most.
Reggel képzelnék újra egy ágyat,
Melyben, mint másnapra szentelt,
Ellustult vértanút
Almatlan megforgatnának;
Aztán felkelnék Nap és irgalom helyett
Dicsőségesen,
Mint József, ha már nem könyörül
Sem asszonyon, sem gyermekeken,
Csak tetőt kíván magának kétségbeesve,
Mert kihalt már minden tisztas asztalos.
Csak a képzelt ház marad előttem, s az utca,
Kezemben összemorzsolts kéz
Kedvemre szoritva
Csodálkozásra egy rövid szünet –
Aztán a legcsendesebben játékba induló villamos.*

Végül

*Ahogyan itéleted előtt
Közelited felénk
A ragyogó márványfedelelet,
Úgy hajtod be a könyved,
Csendben vagy,
És nem mesélsz tovább.
Mi pedig szépen,
Aranykarcolatú sorokon összemelegedünk,
Mint a pontos törvények áldozatai,
Vallomásainkkal egymás emlékei leszünk
Az évezredes lapokon,
Hogy megszabadítsuk
Az elveszett estétől a hajnal szégyeneit,
A felhőtől és a mezőtől pedig eloldjuk
Napnyugta alá siető,
Szomjas bárányaidat.*

Kísérlet

*... megszűnt a mérce. Tehát
így nem írhatok tovább.*

*torony bakonybél nevenincsen lóhát
piszkavas rá
terítsen szekundér balzsam mirefáj
lóbáljon testet hét madár
a rabló apák ütege rántson
kék stráfokat a vadszamáron*

*Pontos mint a szaporulat
követelődzik mint a macska
mások tartsák a markukat
én hírt adok e sünpamacsra*

*Vásott loboncok pizska éget
aluljárónyi messzeséget
kerítések és laza pázsit
a tetőn lampion világít.*

*Mit sem tehetsz. Az értelem
szimatol lenn a végeken.
Ha szándékos a zavar a létben,
a rend akkor sem észrevétlen.
Ujjaimban mozog a törvény.
Nem írhatok büntetlenül.*

Állapot

*Ez a szoba befogad engem.
Szememhez mért a forma, szín.
Mevagyok a bőrömben is.
Kerül a testi kín.*

*Jó munkám, pénzem, jóbarátom,
Szeretőm is. Mevagyunk.
Már okosan beszélgetünk is
Miután egymásba bukunk.*

*Es még megférnek koponyámban
Megférhetetlen okok.
Zenélek: szóval, hangszerekkel.
Még egészen egy vagyok.*

*De mint a farkas. Szélsodorta
Gyanútól megfeszül ina.
– Mint aki arra vár, mikor kell
Ölnie és rohannia.*

Új munkatársaink (folyóiratban most jelennek meg először)

HARAMZA LÁSZLÓ 1961-ben született Mohácson. Esztergomban érettségizett. Jelenleg a pécsi Janus Pannonius Tudományegyetem III. éves magyar-ének szakos hallgatója.

MÁRVÁNYI PÉTER 1954-ben született Budapesten. Az ELTE bölcsészkarán magyar-közművelődés szakon végzett 1977-ben, majd a Magyar Rádió munkatársa lett. 1982 óta a rádió pécsi tudósítója.

Emelt fővel

BEVEZETÉS

Talán öt éve egy sváb–magyar lakodalomban jutott először eszembe, hogy meg kellene írni a nemzetiségek összekeveredésének történetét. A lakodalmi mámort egy éjszaka ki lehet aludni, az ilyenkor támadt gondolatok azonban nem szállnak el olyan könnyen. Eltelt egy év, majdnem a második is, és zsebemben a megbízással még mindig egy helyben toporogtam. Pedig akkor már rájöttem, hogy a nemzetiségi kérdés többszörösen összefügg a telepítéssel, ez elválaszthatatlan a földkérdéstől, és mint láncszemek kapcsolódnak egymásba az 1945-ös földosztás, a német nemzetiség kitelepítése, a Csehszlovákiából kutasított magyarok elhelyezése, a mezőgazdaság szocializálása – úgyhogy hirtelenében azt sem tudtam, mihez kapjak. Tengernyi irodalom, az érintésre újra meg újra felsajgó sebek, derékbatört emberi sorsok – ezekkel bajlódtam az elkövetkező években.

Öslakók és telepések írtam fel magamnak az ideiglenes címet, és a nemzetiségi kérdés is mindjárt más szintet kapott. Mert ugyan ki az öslakos és ki a telepés? Melyik öslakosnak van joga lenézni az újonnan jöttet csupán azért, mert más mint ő?

Gyűlt az anyag, egyre gyakrabban jártam a legtarkább összetételű megyébe, Baranyába és a szomszédos Tolnába. És ekkor találkoztam a bukovinai székelyekkel, akiknek történetében a telepessors koncentráltan jelentkezett. Hogyan kerültek Bukovinába, mi sodorta őket haza, milyen embertelen megpróbáltatásokon mentek át, hogyan vertek gyökeret új hazájukban – hosszú hónapokon át kerestem ezekre a kérdésekre a választ.

Mikor jegyzeteim már-már elborítottak, nekiszántam magam és elkezdtem írni. Írtam egy álló esztendeig és akkor letettem az utolsó pontot. Nem mintha kimerítettem volna a témát, vagy befejeztem volna a könyvet. Az ilyen jellegű munkákat csak abbahagyni lehet, miközben lelkiismeretünket egyre súlyosabban terheli mindaz, amelyről talán saját mulasztásunkból hallgattunk, vagy egyszerűen nem volt alkalmunk írni.

Az itt következők az *Emelt fővel* című szociográfia utolsó fejezetei. Az előzőkben a két háború közti telepítési kísérletekről esett szó, majd pedig az 1945-öt követő hatalmas népvándorlásról, melynek egy-egy korszakát jelöli a csehszlovák–magyar úgynevezett *lakosságcsere*, a magyarországi németek *kitelepítése* és a *földosztás*. A könyv jó harmada foglalkozik a bukovinai székelység hányattatásával, letelepítésével és beilleszkedésük történetével.

A kiemelt részletek színhelye Hidas; az idő 1945 és az azt követő évek egészen napjainkig.

Hogy a teljes mű célja és maga a cím világosabb legyen, hadd idézzem a készülő könyv mottóját:

„... sok rosszat híreszteltek rólunk azok, akik ellenségnek néztek münköt. Hát az, biza nem igaz, amit reánk mondtak a rossz szájak, mert egy kicsit bé-

piszkolták nevünköt, de idővel bém bizonyítjuk, hogy ezek rágalmak vótak, s akkor mű es felemelt fővel járhatunk és mindenki láthatja, hogy hű gyermekei vagyunk a drága magyar hazának . . .”

(Gáspár Simon Antal, *istensegitsi születésű székely*)

I.

A SZÉKELY HÁZ AKKOR ÉS MOST

Bodor György, a székelyek telepítési kormánybiztosa nagyon jól látta, hogy a székelységet sem gazdasági, sem kulturális területen nem szabad magára hagyni, hogy a telepítés a földek és a házak birtokbavételével lényegében csak elkezdődött és azt be is kell fejezni. Ha már álma, az önálló székely megye, nem valósulhatott meg, akkor legalább olyan közösséget akart a meglévő keretek közt létrehozni, amely a székelység testére szabott, sajátos problémái szerint alakult és segíti beilleszkedésüket az újjáformálódott magyar társadalom egészébe.

Az ilyesféle törekvéseket annak idején, 1945-ben nem nézték jó szemmel. Nem új közösségek létrehozásán fáradoztak, hanem még a meglévőket is igyekeztek likvidálni. Ami bizonyos mértékig érthető is, hisz a régről maradt, több-kevesebb eredménnyel funkcionáló közösségek nagy része épp az előző rendszerhez kapcsolódó társadalmi gyakorlat és elmélet révén nemhogy támogatta volna, hanem éppen bizonyos ellenállást fejtett ki az akkor alakuló új renddel szemben. Sokan úgy érezték, hogy új közösségek teremtésére az idő nem alkalmas, és lényegében szükség sincs rájuk. Pedig az egészséges társadalom nem nélkülözheti a *közösségeket*. „Mert – ahogy Hankiss Elemér szociológus írja egyik tanulmányában – a tapasztalatok szerint embernek és társadalomnak egyaránt szüksége van közösségekre. Az *embernek*, mert a közösség biztonságot nyújthat neki, tartalmat, célt adhat életének, nagyobb hatékonyságot szándékainak, a gazdagabb kibontakozás lehetőségét személyiségének. És a *társadalomnak* mint egésznek, mert közösségek gazdag hálózata nélkül atomizálódik, egyedeire esik szét, tehetetlen tömeggé formátlanodik, képtelen az egyéni érdekek sokféleségét társadalmilag hatékony csoportérdekké felerősíteni, egymással szembesíteni s ezzel önmaga belső önmozgását, fejlődését biztosítani.” (*Közösségek: válság és hiány*. Valóság, 1980. 9. 12. 1.)

A közösség – szintén Hankiss Elemér meghatározása szerint – az embereknek olyan együttélése, amelyet négy tényező köt össze: közös érdek, közös cél, közös értékrend és e három tényező meglétének tudata, vagy más szóval a „mi”-tudat.

Hogy ez a sajátos „mi”-tudat milyen intenzíven él a bukovinai székelységben, különösebb bizonyításra nem szorul. Érzí azt mindenki, ha csak egyszer is volt találkozásuk velük. „A bukovinai székelységnek – írja Andrásfalvy Bertalan néprajztudósunk – sajátos öntudata van. Bátran mondhatjuk, hogy egyetlen magyar népcsoportot sem találunk, amelyben csak megközelítően hasonló fokon élne a népcsoport különvalóságának és történetének tudata. Ezt az érzést Bukovinában nevezhetjük volna népi-nemzeti tudatnak, amelyet az 1930-as években a román és magyar sovinizmus egyaránt szított, de ez az érzés korábbi, és később Bácskában is megmaradt, és ma is elevenen él új hazájukban. Nem nevezhetjük lokálpatriotizmusnak, mert egy emberöltő alatt kétszer is megváltozott lakóhelyük. Ők maguk nem alkottak erre az öntudatra

külön meghatározást, terminust, csak azt halljuk, hogy a „mű népünk”-et, a „mi fajtánkat, mi fajunkat” emlegetik.”

Bodor György erre a „mi”-tudatra alapozva akart székely közösséget teremteni. Hogy hogyan és mint, azért érdemes közelebbről megnézni, mert napjainkban egyre inkább érezzük, hogy valami hasonlóval kellene kísérletezni, és – amint látni fogjuk – ilyesféle közösségek kialakítására már Hidason is történtek lépések.

1945 június közepére, miután a Megyei Földbirtokrendező Tanács a Bodor által benyújtott 4.400 kobzási javaslatból 4.300-at elfogadott, a telepítés és az azzal járó népmozgás be is fejeződött. Akkoriban jelent meg az úgynevezett 131.000-es rendelet, amely azt írta elő, hogy a gazdátlanul maradt nagyobb vagyontárgyakat, például a cséplőgépeket, traktorokat, malmokat, darálókat és hasonló mezőgazdasági iparüzemeket a *szövetkezetek* vegyék át. A székely falvakban – gondja volt erre Bodor Györgynek – a telepítéssel egyidőben mindenütt megalakultak a *földművesszövetkezetek*. Ezek önmagukban, elszigetelten nem tudtak kellő hatásfokkal dolgozni, ezért elhatározták, hogy a falusi szövetkezetek megalakítják központjukat, amely már képes lesz a székely érdekek egységes képviselőjére. Mielőtt közelebbről megnéznénk a *Völgységi Telepesek Központi Szövetségének* megalakulását és szervezetét, egy rövid részt idézek Bodor György beszámolójából:

„Bár a földreformrendelet csak a mezőgazdasági gépek és üzemek hasznosítására, tehát lényegében a termelő funkcióra utalt, én arra gondoltam, hogy célszerűbb a gazdasági és társadalmi feladatok számára egységes szervezetet létesíteni. A földművesszövetkezetek ürügyén tehát általános szövetkezetet akartam alakítani: a termelési funkció mellett az értékesítő és beszerzési teendőket is ugyanazzal a szövetkezettel kívántam elvégeztetni. Bevezettem a célok közé a szövetkezeti életben addig nem szereplő kulturális munkát is. Ezzel a tartalommal nyomtattam ki a községi földművesszövetkezetek alakuló ülési jegyzőkönyvét.

Engem a telepítési munka első napjaitól kezdve foglalkoztatott a kérdés, hogyan lehetne a közérdekű célok számára hatalmas székely közbirtokot teremteni. Szerettem volna kiharcolni, hogy a település területén lévő állami tulajdonba került erdőkből egy nagy székely közbirtokosságot alakítsunk. Szerettem volna elérni azt is, hogy a földreformtörvény szerint minden községben meghagyandó 10⁰/₀ tartalékföldet a lakóházak hiánya miatt egyelőre betelepítetlen uradalmi földeket – Juhét és a tabódi pusztákat – e közbirtokosság kezelésébe adják. A közbirtokosságra szerettem volna rábízni a földhiány miatt itt-ott üresen maradt kisebb házakat is.

E hatalmas vagyonú közbirtokosságnak tagja lett volna a terület minden földhözjuttatottja. Szervezetét a székely hagyományok szerint népi önkormányzatnak terveztem. Arra gondoltam, hogy Juhét és a tabódi pusztákat a szaporodás során székely mintafalukká kell majd kiépíteni, s addig, amíg erre sor kerül, e területeket a közbirtokosság révén kell kezelni. Arról ábrándoztam, hogy a közbirtokosság jövedelméből teremtem meg a székelység gazdasági és közművelődési felemelkedésének eszközeit. Gépek beszerzése, mezőgazdasági feldolgozó üzemek létesítése, tanulmányi segélyek adása és művelődési intézmények fenntartása a haladásért: ezek lettek volna azok a célok, amelyeket modern szövetkezeti formában szerettünk volna elérni.”

A terv, sajnos csak terv maradt, de hogy az alakuló közgyűlést megtarthassák, ahhoz is kellett helyiség. Bonyhád piacán állt az úgynevezett Hónig-

féle ház. Emeletes kastély egy kert közepén. Korábban orosz katonai kórház működött benne, de negyvenöt júniusában már üresen állt. Bodor György Pesten jártában ezt az épületet bérelte ki a tulajdonostól még negyvenöt májusában hét évre. Ebbe az úgynevezett *Székely Házba* hívta meg a székely községekben működő Földigénylő Bizottságok tagjait azzal a kéréssel, hogy belátásuk szerint hozzák magukkal a bizottságban nem szereplő többi vezető embert is.

1945. június 10-én reggel 9 órakor a Székely Házban alakult meg mind a harmincegy községben hivatalosan is a földműves szövetkezet, majd egy óra múlva a kereskedelmi törvények minden alakiságát megtartva kimondták a *Völgységi Telepesek Központi Szövetkezetének* megalakulását. Közvetlen utána a közgyűlés megválasztotta a tisztikart.

A választmányba mind a 31 község egy tagot delegált. Az igazgatóság pedig 12 tagból állt, melyből három tag volt úgynevezett tanult ember. Mind a három régi ismerősünk. Bodor Györgyön kívül ugyanis igazgatósági tag lett Józseffalva egykori ferences rendi plébánosa, *Németh Kálmán*, és az istenségírségi születésű, a papi rendet nem régen elhagyó *László Antal*. Az alapszabályok szerint az elkövetkezendőkben a közgyűlésen minden alapszövetkezetet öt küldöttel képviseltette magát, s így kialakult a szövetkezeti keretekben működő – ahogy Bodor György nevezte – *székely parlament*.

A gyűlés ünnepélyes záróaktusát Hidason tartották. A küldöttek fellobogózott szekereken vonultak át a Bonyhádtól alig öt kilométerre fekvő faluba, hogy ott megnyissák és újra birtokba vegyék azt a templomot, amelyet kilenc évvel korábban az utolsó református magyar elköltözése után be kellett zárni, és amelynek harangját 1934. június elsejéről másodikára virradó éjjel országos botrányt kavarva ellopták és a Kálvin téri református templom előcsarnokában közszemlére kihelyezték.

1945. június 10-én a székelyek távollévő papja, Bognóczy Géza helyett a helybeli református pap, Váróczy János kinyitotta az azóta már lebontott templomot, és ezzel a szimbolikus tettel a székelység megvetette lábát az egykori Schwäbische Türkeiben.

A Völgységi Telepesek Központi Szövetkezete azonban, hiába volt cégszerűen bejegyezve, mégiscsak inkább cím és név volt csupán. Gazdasági tevékenységet nemigen folytatott, ilyenre egyelőre a községekben sem volt lehetőség. Áru nem lévén, gabonafelvásárlásról sem lehetett szó, nem is beszélve arról, hogy a régi felvásárló szervek is tevékenykedtek még.

A gazdasági szervezet kialakítását a kulturális szervezet megteremtése követte. Rövidesen megalakult a *Bonyhádkörnyéki Közművelődési Felügyelőség*, majd a legnépesebb székely faluban, Tevelen megalapították a székely gimnáziumot, teljes nevén a *Kőrösi Csoma Sándor Székely Tanintézetet*.

„Valóságos forradalom volt – emlékezik vissza László Antal. – Annak is ez a menete: meg kell ragadni a hatalmat, átszervezni a gazdasági életet és világosságot gyújtani a fejekben. Ehhez – és ez volt az érdekes – megvolt az emberi anyag is. Erdélyből rengeteg tanult ember, tanító jött át, akik itt el akartak helyezkedni, valahogy kapcsolódni akartak, másrészt sok szakembert kaptunk a szétszórott nagybirtokokról. Tabód, Kisdorog, Zomba – ezek mind nagybirtokok voltak, és rajtuk sok szakember, akik itt maradtak. Mi azonnal községi felelősöket neveztünk ki, akiknek kötelességük volt a gazdasági tanácsadás. Tabódon például megmaradt 200 holdnyi terület, nem akadt gazdája. Azonnal megszerveztük a zománcgyárat és a földet bérbe adtuk a zo-

máncgyári munkásoknak. „Ha föld kell, itt van! Dolgozzátok meg!” Oda is mindjárt kineveztünk egy gazdasági vezetőt.

A gimnáziumba diákokat toboroztunk. A teveli gimnázium igazgatója a Kézdivásárhelyről ide került Földi István lett, aki a gimnázium megszűnése után Dombóvárra ment iskolaigazgatónak.

Sok iskolát alapítottunk. Kalaznón, közel a faluvéghez egy nagyon szép házat adományoztunk iskola céljára. Ott már azóta megszűnt a tanítás, de hosszú éveken át folyt. A lengyeli Apponyi-kastélyban az első gazdasági iskola alapítását is mi szorgalmaztuk.

Bodor ilyen szempontból nagyon előrelátó volt. Egy ideig még újságot is adtunk ki, a *Völgységi Telepesek Központi Szövetségének Híradóját*.”

A szövetkezet választmánya nem sokkal megalakulása után egy bizottságot választott, amelynek azt a feladatot adta, hogy készítsen elő és hozzon létre egy székely közgyűjteményt vagy múzeumot és ahhoz kapcsolódó tudományos intézetet. Mint ahogy László Antal mondta, abban az időben a feladatokhoz hamarosan akadtak arra a feladatra alkalmas emberek. A székely múzeum esetében sem történt másképpen. Herepei Jánost, a sepsiszentgyörgyi múzeum menekült igazgatóját sikerült megnyerni az ügynek. A bizottság kimondta, hogy átalakul *Székely Múzeumi Egyesületté* és Herepei Jánost azonnal megbízta az alapszabályok kidolgozásával. Mindez – a múzeum szervezése, bizonyos személyi ügyek intézése – annyival is könnyebben ment, mert a kultuszminiszteri székben az az Ortutay Gyula ült, aki a székelyek hazatelepítésének hírére 1940 novemberében és 1941 májusában memorandumban fordult a Magyarságtudományi Intézet igazgatóságához és felhívta a figyelmet arra, hogy „a magyar néprajztudománynak részint alkalma lenne a csángókkal szembeni mulasztásait pótolni, részint pedig elképzelhetetlen kutatási lehetőségek nyílnak számunkra a néprajz legérdekesebb területein . . . Ugyanis – fejt ki Ortutay Gyula a továbbiakban – a bukovinai magyarság hazatelepítése egyedülálló alkalmat ad a magyar néprajz tudományának olyan megfigyelésekre, amelyekre eddig nem adódott, s ezután is aligha adódik mód. Nemcsak a bukovinai magyarság külön fejlődött népi műveltségét rögzítheti meg a kutatás, hanem éveken keresztül végzendő megfigyelésekkel olyan általánosabb etnológiai érdekű törvényszerűségeket is kutathatna, mint az etnikai csoportok találkozása, hatásátvétel, kiegyenlítődés, hatásátsugárzás.”

Sajnos mindebből a lehetőségeknél jóval kevesebb valósult meg. Tánc-kultúrájukat elég alaposan vizsgálták, népzenejüket begyűjtötték, nyelvészek mesegyűjtők végeztek körükben kutatásokat, a néphit, a szokások tekintetében sem panaszkodhatunk, de épp ami a legérdekesebb lett volna, az „általánosabb etnológiai érdekű törvényszerűségek” kutatására sem a bácskai, sem a völgyeségi telepítés után nem került sor. Pedig ha a délvidéki viszonyokra érvényesek Ortutay megállapításai és javaslatai (NB! ő ezeket még 1940-ben tette meg), mennyivel inkább azok a Völgységbe került székelysége!

Az etnikailag teljesen idegen környezetbe telepített székelységet azonban – és ez más etnikumú közösségekre is kiterjeszthető – nemcsak „tudományosan megfigyelni” kellett volna, mint valami soha meg nem ismételt néprajzi kísérlet „fehér egereit”, hanem miközben tanulmányozzuk kultúráját, szokáshagyományait stb., stb., ezzel és ezáltal az életét és beilleszkedését is könnyebbé lehetett vagy kellett volna tennünk.

Jó szándékban és buzgalomban pedig nem volt hiány. Herepei János megbízatása után egy hónappal, 1947 áprilisában már el is készítette a *Székely*

Múzeumi Egyesület alapszabály-tervezetét. Az egyesület célját a következőkben határozta meg:

„a) a székelység és a csángóság múlt és jelenbeli életének s lelkületének, továbbá környezetének és körülményeinek tüzetes megismerése és közkinccsé tétele;

b) az új életlehetőségek közé került székelyek és csángótörödékek ősi műveltségének megőrzése és fejlesztése érdekében feladata a körébe tartozó szellemi és tárgyi adatok módszeres gyűjtése, feldolgozása, az eredmények hozzáférhetővé tétele, valamint közműveltségük gyarapítása.

Ennek egyik eszköze a múzeum, egyelőre néprajzi és ereklyetárgyak, szakkönyvtár, kéziratár, és levéltári anyag összegyűjtése. Másik eszköze a „Táj- és Népkutató Intézet.”

A Múzeumi Egyesület a telepések életének tanulmányozására vállalkozó tudósok, írók elhelyezéséről, is igyekezett gondoskodni. Az egyesület egyik tagja felajánlott egy befejezés előtt álló házat Cikón, melyben négy vendéget lehetett volna egyidőben fogadni. A ház befejezéséhez szükséges 20 000 forintot azonban – mivel Veres Péter közben megvált az építésügyi minisztériumtól – nem sikerült megszerezni, és így az alkotóház csupán terv maradt.

Három év múlva, 1950. május 19-én, a múzeumok átszervezésekor a Székely Múzeum is megszűnt, beolvadt a szekszárdi múzeumba, anyaga szintén oda került. Igaz, működése addig is eléggé akadozott. Az ötvenes évek nem kezdtek ilyesféle munkának. A székelyek alapvető egzisztenciális problémákkal küszködtek és nemhogy támogatni nem tudták az egyesületet, de még arra is volt példa, hogy a naiv néprajzi kutatót az elkeseredett gazda fejszével kergette ki az udvarból, mondván: „Van is nekünk most kedvünk énekelgetni meg táncolni!” Ekkor fordulhatott elő az is, hogy amikor néhány lelkes néprajzos és népi érdeklődésű tanító és tanítónő székely kiállítás rendezett Bonyhádon, a megnyitó ünnepségen, melyre pesti művészeket is meghívtak, a rendezőket is beleszámítva, mindössze heten jelentek meg.

Azóta sok minden megváltozott. A televízió és a rádió néhány műsorának hatására ideig-óráig az érdeklődés középpontjába került a bukovinai székelység. Olyanok is felfigyeltek rájuk, akik eddig híriket sem hallották. Anyagi helyzetük is lényegesen javult, úgyhogy ma már újra emelt fővel vallhatják meg székely voltukat. Ugyanez érvényes a német nemzetiségre is. Sőt!

És ez nem kis túske a hidasi székelyek szívében. Mert Hidason van ugyan székely kapu (igaz, nem a legjobb állapotban, és felállításának a helye sem a legszerencsésebb), Tamási Áronnak is állítottak szobrot (Czine Mihály irodalomtörténész avató beszédét ma is emlegetik), de olyan ház vagy szoba, ahol a székelyek emlékeit összegyűjtötték volna, nincs, és régi módra megvetett székely ágy is csupán a helybeli református lelkész, Hegedüs Lóránt lakásán, illetve a lelkészi hivatalban található. Ő ugyan csak a hatvanas években került köztük, de azonnal látta, hogy a menekülés során megtizedelt népművészeti holmikat, amíg lehet, minél sürgősebben meg kell menteni. Nem csupán azért, hogy ezek a tárgyi emlékek fennmaradjanak – ami eredménynek már önmagában sem kevés –, hanem hogy a gyűjtés során lássák, tapasztalják a székelyek is, hogy értéktelennek hitt, sokak által lenézett tárgyaikat megbecsülik, és végső soron nem szégyellni való a székelységhez tartozás. A *gyűjtés* maga így segítené a megrendült etnikai tudat helyreállítását, amely nélkül egészséges közösség elképzelhetetlen.

Hogy Bodor György és Herepei János tervei nem voltak légvárak, épp a

szomszéd falu, Mecseknádasd példája bizonyítja. Ez az a bizonyos „tüske”, amelyet előbb említettem. Mert míg a hidasiak nem tudtak összehozni egy székely házat, (de még egy szobát sem), a székelyek külön múzeumát beolvasztották a szekszárdiba, addig Mecseknádasdon már a második helyi múzeumot, úgynevezett német tájházat tervezik és az elsöben a Herepei-féle tervekben is említett „alkotóház” vagy „alkotószoba” is megtalálható. Hogyha valaki a helyszínen óhajtja tanulmányozni a magyarországi németiség néprajzát, annak még lakásgondjai se legyenek. De székely ház és a székelység néprajzával foglalkozók munkáját megkönnyítő „kutatószoba” az nincs. A megye erre nem ad pénzt.

Pedig Hidas korábban a bánya, később meg az ide helyezett üzemei révén elég sok pénzt hoz a megyének. Sokkal többet, mint amit visszkap. A tanácselnökkel és a párttitkárral többek közt erről beszélgettünk.

– Miért nem lehet több pénzt kiverekedni – szegeztem nekik a kérdést.

– Hogy miért nem? Ennek megvan a maga magyarázata – kezd bele Mayer János tanácselnök. Látszik rajta, hogy ezt már sokszor végiggondolta és talán még többször elmondta nyolcéves tanácselnöksége során. – A magyarázat nem logikus. Ugyanis azt mondják a megyénél, hogy nem minden község rendelkezik ilyen adottságokkal, mint Hidas. Nincsenek üzemeik és nem fizetnek be a megyéhez annyit, mint mi. Ha mindenki annyit kapna vissza, mint amennyi onnan befolyik, akkor óriási fejlődésbeli eltérések alakulnának ki a községek között, ami helytelen lenne.

– Én ezt csak bizonyos mértékig fogadom el – folytatja a tanácselnök.

– Mert mit válaszoljak arra, ha a vegyi üzemünk dolgozója azt mondja: „a munkásosztályé a vezető szerep ebben az országban. Én, aki többet teszek az asztalra, miért nem kapok belőle többet vissza.” És szerintem igaza van. Addig ne beszéljünk a munkásosztály vezető szerepéről, amíg annyit sem kapunk vissza, mint esetleg a másik vagy harmadik község. Mert az egyik nemzetiségi, a másik pedig különféle város periferiáján helyezkedik el.

– Mecseknádasd például többet kap? – vetem közbe.

– Sokkal többet.

– Ez annak tulajdonítható, mert nemzetiségi község?

– Nemcsak annak. Egyszerűen helyzeténél fogva.

– De már azért is többet kap, mert nemzetiségi község – kapcsolódik a beszélgetésbe Lipics Ferenc párttitkár. Magas, fekete ember, képesítése szerint agronómus, hosszú ideig lakott Mecseknádasdon. A családját valahonnan Zalából telepítették Nádasdra. Nem olyan régen megvásárolt egy tanyát a szomszédban és most onnan jár be Hidasra mindennap motorral.

– Mecseknádasd helyzete sokkal kedvezőbb Hidasnál – magyarázza Mayer János tanácselnök. – Egyrészt közelebb van, idegenforgalmilag érdekesebb. Van egy Árpád-kori temploma, püspöki kastélya, nemzetiségi tájháza. Lassanként nem is egy, hanem kettő.

– Nem lassanként, hanem már meg is van a kettő! – egészíti ki a képet Lipics Ferenc.

A mecseknádasdi németek ugyanis nem voltak restek kihasználni összeköttetéseiket. A megyei tisztségviselők közt jónéhány német származásút lehet találni, akik az elkobzásokkal hirtelen munkássá vált németiségből kerültek ki, és érthető módon, támogatnak minden olyan törekvést, amely a nemzetiségi sebeket akarja gyógyítani. A mecseknádasdiak azonban bizvást számíthattak a nem német származású tisztségviselőkre is. Ők ugyanis épp ezekkel

a kedvezményekkel igyekeztek lelkiismeretüket megnyugtanni, és jóvátenni azokat a jogtalanságokat, amelyeket a német nemzetiséggel szemben korábban elkövettek – ha személy szerint nem is ők, hanem a hivataluk. Ha mindehhez hozzávesszük, hogy nálunk általában mindenkől „kampány” lesz, amely az ellenvéleményeket, vagy ellentétes tendenciákat szóhoz sem hagyja jutni, akkor semmi csodálkoznivaló nincs azon, hogy a német nemzetiség az utolsó évtizedben „divatba jött”. Hogyne, hiszen ez is növeli a turistaforgalmat, ez pedig hozza a különben vékonyan csurgó valutát.

A kitelepített és jelenleg Nyugat-Németországban élő egykori mecseknádasdi németek ugyanis nagy előszeretettel járnak haza. Az itthoniak el is határozták, hogy bált rendeznek a rokonok tiszteletére. Csakhogy nem találtak elég nagy helyiséget, s végül is a Művelődési Házat szerették volna kibérelni.

Ha nem engedélyezzük a találkozót – mondták vagy gondolták magukban az illetékesek –, akkor elviszik rossz hírünket Nyugat-Németországba, ha meg engedélyezzük, akkor... Még kimondani is nehéz, mert a hazalátogatók nagy része – mi tagadás – annak idején volksbundista volt. Végül is avval húzták ki a dolog méregfogát, hogy nyilvános *batyus bált* rendeztek, amelyre, belépődíj ellenében mindenki elmehetett. A bált a Művelődési Ház vezetője nyitotta meg, és hivatalosan is üdvözölte a „külhoni” vendégeket.

A *batyus bál* reggelig tartott, de a helybeliek közül sokaknak nem tetszett. Még olyan nádasdi német is akadt, aki nem állhatta meg, hogy be ne kiáltson a nyitott ablakon, hogy „meddig tart még ez a *volksbundista* bál?”

Mindezt persze a hidasi székelyek is látják, és a hidasi nem székelyek is bosszankodnak, hogy „elhúzó” mellettük Nádasd. De ha ők meglovagolják „németiségüket” – mert nyilván, hogy azt teszik –, miért nem teszi ugyanezt Hidas a székelységgel.

– Meg lehetne lovagolni – ismeri el Mayer János tanácselnök –, meg is kellene.

– De csak a saját zsebünkre lehet – panaszolja Lipics Ferenc párttitkár. Egymás szájából kapkodják a szót.

– A székelységnek is vannak olyan kallódó értékei, amit 10 év múlva már sehol sem találunk meg. Ez biztos. Az volt a mi dédelgetett tervünk, hogy legalább egy szobát, ha nem is egy házat, de egy szobát berendezzünk.

– Én már spekuláltam azon, hogy most, amikor felújítják a művelődési otthont, keresni kellene valami lehetőséget.

– Vagy ott, vagy itt benn a faluban helyet kell találni. Hogyha nem is olyan reprezentatív körülmények között, mint a mecseknádasdi tájház, mert az százezrek kérdése, s annyi nekünk úgy sem lesz.

– Millió! Másfél millióba került az.

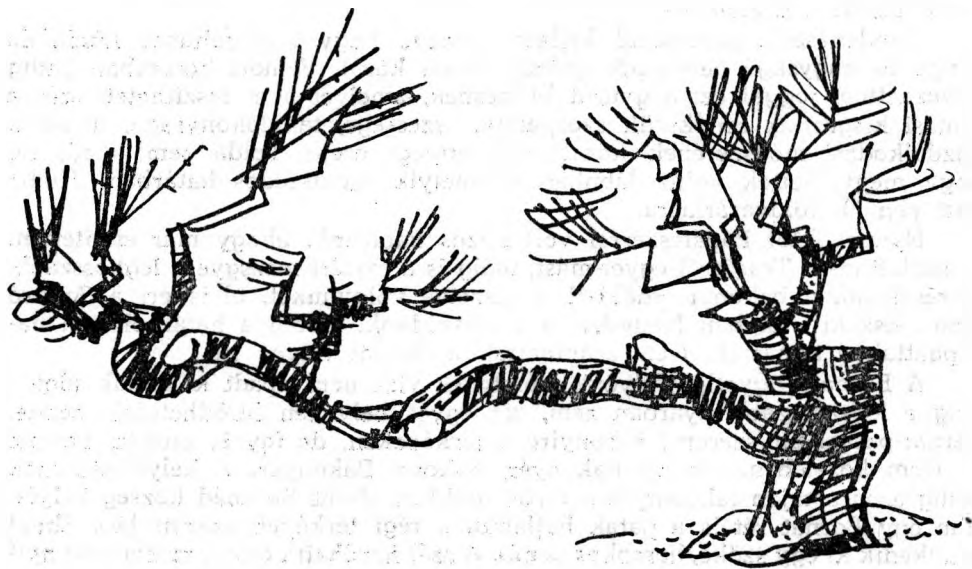
– Ha nem is olyan reprezentatív, mert nincs is annyi holmi. Ők a székelyekhez képest őshonosoknak számítanak, az értékeik is jobban megmaradtak. Generációról generációra szálltak.

Székely ház vagy székely szoba azonban ma –1982 tavaszán – sincs Hidason. Az úgy nem aludt el, csupán annyi történt, hogy 1981 márciusában megalakult egy húsztagú bizottság Mayer János tanácselnök vezetésével. A pécsi múzeumtól meg a megyei tanácstól is jártak ott, de egyelőre a helyi tanács nem tud megfelelő helyiséget biztosítani, s így a gyűjtő munka sem kezdődhet meg. Amelyik házat a tanács kinézte, az nem eladó, hol ilyen, hol meg olyan akadályok merülnek fel, és már azt is hallottam, hogy a hidasi

tanács tehetetlenségén újra meg fog bukni az egész. A székelyek szívesen oda-
adnák megmaradt, néprajzilag értékes holmijaikat, a megyei múzeum is kész-
séggel nyújtana szakmai segítséget, sőt még a raktárait is megnyitná, ha a
tanács megfelelő elhelyezésről gondoskodna. Szántó István, a helybeli általá-
nos iskola igazgatóhelyettese – aki szintén tagja a húsztagú bizottságnak –
csupán azért, hogy a leendő székely ház részére fényképeket készítsen, 1981
nyarán kiutazott Bukovinába. A nagyítások elkészültek, már csak az egyes
épületek, utcák jellegzetesebb házak azonosítása van hátra, és lehet a képeket
kiállítani.

Hogy lesz-e székely ház, úgy látszik, most már a helybeli tanácson múlik.
Persze arról sem volna szabad elfelejtkezni, hogy Hidason nemcsak székelyek
élnek, hanem más olyan etnikai csoportok is, amelyek abban a „ház”-ban meg-
érdemelnék egy-egy szobát vagy sarkot. 1945-ben, de még utána is jó pár
évig, ilyen békés egymás mellett élés elképzelhetetlen lett volna. Ma viszont
az volna a furcsa, ha egy hidasi emlékházban nem esnék szó az őslakos ma-
gyarokról, a később betelepített rácokról, a németekről és természetesen a
negyvenöt utáni évek honfoglalóiról – hogy csak a legfontosabbakat említ-
sem – a Zalából, Orosházáról és Bukovinából érkező szegényparasztokról és
menekültekről. Egy ilyesféle „ház” sokkal inkább reprezentálná a jelenlegi
helyzetet, amelyben már nemcsak egymás mellett él székely és német, hanem,
nagyon sokszor egy családon belül. És ha rivalizálásról beszélhetünk, az in-
kább két szomszédos falu között zajlik – amelyik közül az egyik (Mecsek-
nádasd) történetesen *német*, a másik (Hidas) meg *székely-magyar* –, és nem
a Hidason élő, a vegyesházasságok révén egyre inkább felszívódó németység
és a mind máig eléggé zárt közösséget alkotó, de a fiatalabb korosztályokon
keresztül más etnikumúakat is magába olvasztó székelység között.

(Folytatjuk)

Bakony

(Emlékek és találkozások)

XVIII.

Kisgyermek korom egy rövid időszakában, talán csak néhány hónapig, bizonyos voltam benne, hogy Bakonytamási a világ közepe. Pontosan emlékszem erre a hamarosan túlhaladtam világképre. Az utak szétfutnak az égtájak felé sugáregyenesen éppen a templomdomb tövéből, bizonyos szakaszakon találunk falvakat, eltalálnak templomtornyokat. Ám azok a falvak mind kisebbek, a tornyok alacsonyabbak annál inkább, minél távolabb esnek. Egyre szűkebbek a házak, sőt kisebbek a bennük élő emberek, törpék végül, hüvelykmatyik.

Hasonlatos ez az EMBERISÉG világképéhez, csak emez kicsit messzebbre nyílik, sőt egyre tágul, távolabb kezdődik benne a VÉGTELEN. Így neveztek el, mert a felnőtt nem képes felfogni a semmit, csak a gyermek.

A két-három éves gyermek nem emlékszik a tavalyi óra, tavasszal a tavalyi eperre, ősszel a szilva ízére. A meglepetések özöne tör rá. Világképem szétört, mikor megismertem Gicet a kastélyával, Tészért a malomcsodákkal, Szentlászlót, Patonát két-két templomával. Mégis ma is azon kapom magam gyakorta, hogy Tamásiból tájolólok be Pápát, Győrt, Sopront, Bécsét és Rómát. A képzelet nulla kilométerköve számomra máig is a tamási templomdomb, vagy a mellette álló emlékoszlop, melyet emeltek az első világháború hőseinek tiszteletére.

Mindenesetre tudomásul kellett vennem, hogy szülőfalumat különféle rangú és nagyságú helységek gyűrűje veszi körül. Felnőtt koromban pedig nevezhettem joggal ezt a gyűrűt bilincsnek, amelyet nem feszíthetett szét a tamási kiscgazdák rendkívüli szorgalma, eszessége, tanulmányossága, haladott gazdálkodási módszerének köszönhető anyagi ereje. Példa sem akadt rá, hogy megvethették volna lábukat valamelyik szomszédos határban. Hiába volt pénzük földvásárlásra.

Nyugat felől Pápateszérrel volt közös határunk, ahogy már említettem és szólottam is Tészéről egyet-mást, máig is a teszéri mezsgye a leghosszabb, leereszkedik a bakonyi erdőkből, s átszelve völgyünket, el is éri a Sokoró lábát. Északi irányban Nagydém a szomszédunk. Abból a határból sem harphattak a tamásiak. Nem szánhattak a Bornát folyón túl.

A Bornát! Egyetlen folyónk, amelynek vize nem apadt ki annak idején még a legszárazabb nyárban sem, sőt egyes helyeken fürödhattünk benne. Bernát-patakként szerepel többnyire a térképeken, de így is csupán Tamási és Dém közelében. Másutt Bakonyér, Sokorói Bakonyér. A helytörténészek pedig ezen a tájon találgatják a török időkben eltűnt Baranád község helyét. Van egy Bornát rét is a patak hajlatában, régi térképek szerint láp. Ebből emelkedik ki egy szőke, homokos domb. A szél hordhatta össze, mikor utat nyi-

tottak neki az erdőirtások. Vági Mihály beleszakadt abba a dombba ökröstől, ekéstől. Nem sokkal azután történt az, hogy Dém határában tiszta aranyból mintázott házi isteneket találtak. Az amatőr régészek túrkáltak is serényen azon a helyen, de miután nem leltek ott még római téglákat sem, abba hagyták. Lehetséges pedig, hogy ráakadhattak volna a középkori kis Baránád maradványaira. A szélfúttá homok hasznos emlékeket őrizhet.

A démieket legtöbbje uradalmi cseléd volt, de uralmaik sem tartoztak a mágnások közé, a Festetichék nagyon régen voltak ott jobbágytartók. Néhány szerényebb középbirtok helyezkedett el a határ nagy részén. Nem voltak ezek mintagazdaságok, tengődtek csak, mint tájunkon mindenütt a maradvány nemesi birtokok. Itt-ott előfordult lelkes próbálkozás, aztán megint visszaesés. Sokat ismertem az ilyen kisebb uralmúak közül Dunántúlon, nevezetesen családok leszármazottait. Jó igyekezetnek nem voltak híjával. Legtöbbjük művelt volt a szó hagyományos értelmében, gyökerük volt a nemzet történelmében, őseik kivették bőségesen részüket tetemes véráldozattal örök szabadságharcainkban. Közülük kerültek ki számosan irodalmi életünk művelői és pártfogói. Századunkban is gyakori volt még közéleti szereplésük, amely nemegyszer alaposan a zsebükre ment. Forgolódásuk a politikai életben hasznot ritkán hozott, de időt és pénzt bőven rabolt tőlük. Nem voltak ezek már mind jogászok, fiataljaik között számosan képzett mezőgazdászok. Ám próbálkozásaikban rendszerint kárunkra, mert vérükben volt valamiféle romantikus hajlam. Nagy bizakodás, indokolatlan optimizmus, majd hitük vesztese, sőt aktivitásuk vesztese az országos, sőt világméretű gazdasági visszaesés terhe alatt.

Családok, melyek százával voltak Pannoniában rokonságban-sógorságban, képviselőik voltak szépszámmal az országos politikában, képtelenek voltak egészséges érdekvédelmi szervezetet alkotni, amilyenek működtek bőségesen Európában, értékesítő szövetségek urak és parasztok között.

Voltak hazánkban különféle k a m a r á k, köztük mezőgazdasági is, mint másutt Európában. De bürokráciájukban elveszett a termelők érdeke. Tevékenységükben messze mögötte kullogtak a váltakozó esztendőök naprakész gondjainak. Magános volt itt minden birtokos és minden jóra való gondolat. Budapesti éveimben több esetben összejöttem középbirtokosokkal, akik forgolódtak a szövetkezeti gondolat, a földreform apostolai között, sőt tollat forgattak, kongattak vészharangot a mezőgazdaságunk elmaradottsága miatt. Egyesek úgy már, hogy saját osztályukban elvesztették hitüket, renegátokként csak a parasztság felemelkedésében lették a kivezető utat nem is magukért, hanem az országért. Együtt haladva a földtelen értelmiséggel. Csak hogy ezek nem dunántúliak voltak, vagy csak elvétve.

Valamilyen átok ült a földbirtokosokon, nem a magyar földön, hanem a lelkeken. Életformájuk a messze múlté volt, ugyanígy elavult a viszonyuk a cselédekhez. A milleniumi emlékezés büvöletében elfelejtettek átlépni a huszadik századba. Nem voltak szerencsések a bérlők sem, akkor sem, ha méltatlanul kevés összegért vették át a birtokok gondját a megfáradtaktól. Sokan buktak meg a szemünk láttára. Ha megélték, azért a cselédek, a konvenciósök, a hónaposok, a summások fizettek verejtékkel és nyomorúsággal.

Aztán volt egy ilyen kádencia nagyobb uradalmakra vonatkozóan: hogy gazdagszik a jóságigazgató, tisztartó, főintéző, intéző s meggy tönkre az uralmú. Természetesen van erre is példa, hiszen ravaszsággal, lelkiismeretlenséggel, becstelenséggel minden területen akadnak vámszedők, ám általánosságban az alkalmazott mezőgazdász foglalkozása nem volt könnyű kenyér,

akkor sem, ha látszólag korlátlan hatalommal bírt nagy kiterjedésű uradalomban. Akkor sem, ha parádés lovakkal járta a határt. Semmiképp, ha hivatalstudattal terhelte. A mezőgazdászokról pedig ismeretes volt, hogy szakmájukkal legtöbb esetben szenvedéllyel azonosultak. Megiriglyelt hintójukban mérhetetlen gondot cipeltek. Rosszul felszerelt, korszerűtlen gazdagságokban, gyalázatosan fizetett, nyomorult, rosszul táplált, gyakorta vitaminhiányban, skorbutban szenvedő cselédséggel kellett kielégíteniük nagyúri családok idejémtúltan drága életvitelét. És az sem olyan egyszerű, mint a szállóige, hogy külföldi játékkaszinókba hordták azok a pénzüket. A Dunántúlon jócskán megkésett, jóformán a XVIII. század közepére maradt ellenreformáció korszakában kegyurak és papok a jobbágyfalvak adóiból sok-sok drága templomot építettek. Iskolákat, kulturális létesítményeket pénzelték. Mindenekfelett pedig kötelességüknek tartották, hogy versenyre keljenek kastélyaik rangjában a sokkal nyugalmasabb századokat megért nyugati főurakkal.

Megszűntek végül a jobbágyfalvak adói. Maradtak csak a saját kezelésű birtokaik, az egykori allodiumok a műkincsekben gazdag, hatalmas, gyakorta valóban gyönyörűséges kastélyaik fenntartására, középkori szegénységben tartott cselédekkel, akiknek sorsa egyre mélységesebben nyomasztó volt a felszabadult jobbágyfalvak lakóinak körülményeihez képest. A közép-korinál gyalázatosabb cselédparaszt sorsot pedig a mezőgazdasági tisztviselőknek kellett konzerválniuk, mintha beidegződött volna, hogy a kastélyok időszerűtlen nagy költségei csak a mezőgazdasági cselédek nyomorúságával fedezhetők. Mondom, nem a legendás játékkaszinók, nem is egyes főurak esztelen nagyzási hóbortja, mely tartott a gyámság alá helyezésig, hanem például az országos politikában való részvétel rengeteg pénzáldozatot kívánt. Kevés térült meg csak abból, némely esetben valamelyik kapitalista vállalat igazgatósági tagságából a vállalat érdekeinek képviseléséért. Ez is valahol a haza terhére. Az elmaradott nagygazdaságokban mindenért a cselédség fizetett. Ennek átka pedig a jószágigazgatóra, intézőre esett. A nagyrangú családokban mindig akadt egy-egy méltóságos vagy kegyelmes asszony, aki jótékonykodott hellyel-közzel, jótékonyágának néha legendás híre szállt. De az intéző nem kegyelmezhetett, mert miből tellett volna akkor még jótékonykodásra is.

– A gróf úr jó ember volt, a kegyelmes asszony áldott jó lélek – hallom manapság is hajdani cselédek, ma már vénemberek ajkáról, ha riportalanyokká válnak –, de az intéző úr a vérünket szította. Hozzáteszem magamban: szerencsétlen intéző. Ha e panaszok nyomán pokolra jutott, az sem történt igazságosan.

A nagydémi birtokosok nem voltak mágnások, ismertük szüntelen anyagi gondjaikat. Földterületük épségéhez mégis ragaszkodtak. Megválásuk attól a rangvesztettséget jelentette volna számukra.

Démtől kelet felé Hathalom pusztá követte. 1931 óta már közigazgatásilag Bakonytamásihoz tartozik, egyházilag pedig réges-rég hozzánk. 1849 őszén az anyakönyvi rubrika szerint akkori urasága, Ihász Imre, a szabadságharc és Kossuth emigrációjának történetéből ismeretes Ihász Dániel testvére, nagyapám házassági tanúja volt. A földbirtokos család neve száz éven át újra meg újra szerepel a tamási egyházi anyakönyvekben. Nevezetessége Hathalmot, hogy megfordult ott nemegyszer Jókai Mór, a nagy mesemondó. Mert az uradalom következő gazdája, Ihász Lajos, kedvenc unokahúgát, Jókay Etelkát vette feleségül. Gyermekkoromban már Jókay Ihász

Miklós volt Hathalom gazdája. Nem az Ihász házaspár gyermeke volt ő, csak örökbe fogadott unokaöccse Jókay Etelkának. Mert azon a példaképp emlegetett boldogszép házasságon nem volt gyermekáldás.

Hathalomról egyszer tehenek jöttek nagy számmal. De milyen tehenek? Alig vánszorogtak, nyakuk megroggyant láthatatlan ólomsúlyú járom alatt. Vállukon a bőrt majd átszúrta a csont. Esett a hátuk, horpadt az oldaluk. Lábuk kalimpált, térdük vérzésig összeverődött. Szennyes farkuk élettelen lógott. Csorgott a nyáluk és fel-felbőgtek, de olyan hitványul, hogy inkább nyögés volt az. Némelyik kidőlt a sorból az útszélre, de a többit hajtották tovább furkósbottal.

Nem valószínű, hogy láttam ezt a vonulást. Lehet, hogy nem is éltem még akkor, de annyit emlegették gyermekkörömbe, hogy a megdöbbenés fokozta képezet olyan élesen festett, hogy látott a szem, mintha látna élő valóságot. Most is látom a tehének kolomptalan vánszorgását. Csak fonnyadt tögyük harangoz, leng jobbra-balra rogyant térdük között. A leggyászosabb vonulás. Vajh melyiknek van még annyi ereje, hogy diadalmaskodik az útszélen leselkedő halál felett és eléri a vágóhidat.

Idézőjelbe tehetném ezt a szakaszt, mert valahol egy elbeszélésben megírtam már. Majdnem pontosan így, de nem hagyhatom el, mert sorsot jellemel. Ezúttal a hatszáz hold nagybérlijét, aki tartotta a birtokot, mikor Jókay Etelka már eltemette férjét, de nem nőtt még fel Miklóskája, aki egyébként Miklóska maradt a környékbeliek ajkán honatya koráig is.

– Csődbe ment – mondták arról a bérlőről, ha visszaemlékeztek a gyászos vonulásra.

– Mi az a csőd? – kérdeztem apámat. – Mi az, hogy csődbe ment?

– Látod! Otthagyják a jószágai s mennek inkább a halálba.

– És akinek nincs jószága?

– Kinek nincs jószága, sosem megy az csődbe.

Ha Miklóskának hívták is, megmentette birtokát a csődtől a vagyon utolsó ura. Nem osztódhatott szét ez sem a tamásiak kedvére, akkor sem, mikor már a község határához tartozott. A bilincs itt sem nyílt meg. A tamásiak jó békebeli pengőjükkel a zsebükben fogytak tovább.

A helybéli legenda szerint Hathalom nevét onnan vette, hogy azon a helyen gyűlt össze a hét vezér, sátraiknak raktak dombot, de csak hat és felet. Akkor híre jött valamely ellenségnek s hadra keltek a vezérek mind a heten. A hat és fél halomról pedig megfeledkezett a történelem. Ám a régészek sírokat leltek a halmok alatt.

Keleti szomszédunk Gic pusztá. Pusztának neveztük, pedig kisközség rangja volt. Pusztá volt fogalmaink szerint minden olyan helység, melyben nem laktak kigazdák, csak az uraság és cselédei. A Gici család eltűnt innét évszázadokkal ezelőtt, úgy, mint Hathalomról a híres Hathalmyak. Birtokosok voltak benne azóta a pannonhalmi papok, a Bezerédyek, a győri püspök, a Gelsei Bíró, a Bésán családok többek között. Az én időmben Gic határának első számú urasága már Jankovich Bésán Endre gróf volt, ahogy említettem, Nagy Lajos tanítványa. Ez a kettős név is asszonyrokonság, asszonybirtok révén jött létre, mint a Jókay Ihász. Erdőbirtokosok voltak Gic határában akkor is még a pannonhalmi bencések. Az ő erdejük körül is fogta délnek a tamási határt és összetalálkozott a teszéri határral. Megint csak kikezdehetlen birodalom, vele zárult be Tamási körül a bilincs.

A gici grófné német származású volt, némileg pártfogolta gyülekezetünket akkor is, ha katolikus volt a Jankovich Bésán család. De híresebb

volt arról, hogy pártfogolta Sokorópátkai Szabó István, egykori arató gazdájukat, a kegyelmes úrrá lett eszes és derék parasztot. Igaz, Szabó István sem feledkezett meg szűkebb hazájáról pályájának delén, segített ügyesbajos dolgok elintézésével, kérvények pártfogolásával papnak és jegyzőnek. Szeretett is lekocsizni a magasfekvésű Pátkáról Tamásiba, célirányosan a paplakkal szomszédos Bozzay-féle vendéglőbe. At is hívatta oda a papot, hogy elkvaterkázzanak kicsinyég. A szóból kivette részét a pap is, a poharazgatásból csak szerényen, ha az itcéket a miniszterségében óriási mód megvastagodott Sokorópátkai felvevő képessége szerint számítjuk. Bár igazság az is, hogy ittasnak nem látta senki, soha ezt a méreteiben is tekintélyes egyént. Úgy mondták, csak széles ajtajú szalonkocsi tudta befogadni a pápa-bánhidai vasútvonalon. Úgy igaz ez, mint minden anekdota: csak a lényegében. Am ami most következik, az szintiszta valóság.

Akkor is kvaterkáztak már jókor délelőtt, mert a grófnét várták, aki kész volt magával vinni gépkocsiján a kegyelmes urat, mint védnököt a pápai tűzoltóversenyre. Mert nagy esemény volt ez. Védnök kellett hozzá és zászlóanya. De hát a grófné is csak asszony, az utolsó pillanatban érkezett. Szabó István viszont nem volt sietős ember. Előbb még oda állt az autó hátsó kerekéhez, hogy megszabaduljon a bőséges folyadéktól. A poharazgatás után ez biz hosszúra nyúlt.

– Az istenért, nagytiszteletű úr, tegyen valamit, csúfosan elkésünk.

A lelkész nem mozdult, bármi tiszteletlenségnek tűnhetett tétovasága.

– Bocsásson meg, méltóságos asszony: két dolog van az életben, amit nem szabad megszakítani; az egyik ez. Szabó István pedig csak vizelt és vizelt.

Gic határában a két és fél ezer holdas grófi birtok mellett volt a Pannonhalmi Apátságna több, mint ezer hold erdeje. Mondhatnám, jó, hogy volt, mert az eszeveszett erdőirtásnak éppen a papok birtokhatára parancsolt megálljt. Ezt a határt meg is jelölték megyekövekkel, sőt karbantartott árokkal. Tartott volna enélkül az irtás Szentlászlóig, esetleg Fenyőfáig. Áldozatul eshetett volna ott a híres ősfenyves. Így maradt meg legalább a kertünk-től néhány kőhajításnyira a Gyertyános, aztán egy szittyós réten túl a Paperdő, a Gerencséri erdő, a Sésak.

Ezen erdők táján a történelmi adatok szerint volt néhány település. Nem is akármilyen. Kettőnek a maradéka megtalálható. Az egyik: Csehi-puszta. Kisebb nemesi falu volt már a XIII. században. Úgy tudják, Csesznek várának egykori ura, Török Bálint telepítettett Csehiben gyümölcsöst, merthogy igen-igen szerette ő az almát-körtét. Gyönyörűségét lelta a termő fákban, cirnos pogácsaalmával ajándékozta meg az anyakirálynét. Ilyennel mosolyogtatta meg a kis János Zsigmondot.

A török idők csendesebb korszakában szőlőültetvényvel támadt fel holtából Csehi-puszta. A magyar szőlőtermelés virágkorában, a múlt század elején, hiteles adatok bizonyítják, száz kapásra való szőlőültetvény nyúlt el Gic és Csehi között. Nincs annak már nyoma sem. Gyermekkoromban is már csak öreg gyümölcsfák őrizték a szőlők emlékét. Csehi-puszta néhány megmaradt épülete körül viszont még jó erőben lévő, gyönyörűséges fák díszlettek megrakva színes terméssel. Jó illatot árasztottak. Képzetelemben e fák miatt oda helyeztem a Paradicsomot.

Bátyámnak volt egy darab földje a gici állomás közelében lévő Homokbuckán. Meg is maradt ez néki háztájának. Bizarr dolognak ítélték, sőt ostoba gondolatnak, hogy erre a semmire sem jó területre szőlőt telepített, ha

bátortalanul, eleinte csak direkt termő fajtákat is. Csodálkoztak, akik látták, hogy megél ott a szőlő. De megélt és egy okból jó volt, hogy megélt. Kulák-ságának ráakasztott terhe alatt megroppanva, viszontagságos évtizedei után ebben lelte valamelyes örömet korai haláláig. Mint annyi más elfáradt ember a dunántúli lejtőkön, a szőlők csendjében, a préházak illatában. A préházak a napra néznek. Hej, őszi délutánok ott a kispadon!

Nem tudta Lajos bátyám, hogy jó száz éve még odáig nyúltak a Gic és Csehi között elterülő szőlők. Annyi szőlő volt a Bésánok birtokában, hogy száz vidéki család munkálta résziben.

A másik, nyomaiban megmaradt faluhely: Gerencsér. Különös, hogy ez a ma Tamási határába tartozó szerény kis puszta nagyon korán, 1109-ben említetik. Előbb, mint bármelyik jelentős község a környéken. A Veszprém-völgyi apácák birtoka volt és neve szerint fazekasok lakhatták. Vajon milyen edényeket készíthettek az előkelő nővéreknek? Jó lenne tudni.

Gerencséren sokszor jártam, azon át vezetett legrövidebb erdei utunk Bakonyszentlászlóra, a gyönyörű Cuha völgyébe, Sándormajoron, a Hodos éren át a Bakony belsejébe. A Sésak erdő nyilegyenes, széles útján, hol a fával megrakott szekerek kanyarogva keresték a homokban a keményebb csapást, suhanc koromban sokszor elindultunk, kutatva a legrövidebb utat a csúcsokhoz. Hol megéheztünk, hol ránk esteledett. Csak az a nagy erdőtűz, csak az feledtette félelmünket rémséges csodájával.

A gerencséri gyerekek Tamásira jártak iskolába. Mi helybéliek elvittük hónunk alatt is egyetlen könyvünket, palatáblánkat. Irkánkat, ha volt, meg a vásárban vett kalamáríst. De nékik tarisznyájuk volt. Kilógott belőle a madzagra akasztott nyúlláb, amely a palatábla letörlésére alkalmazott spongyát helyettesítette. A kicsik, mikor először érkeztek, úgy megcsodálták a mi tornyunkat, mint én a pápai öregtemplomot. Büszke is voltam olyankor a mi tornyunkra. Gerencséren csak egy nyurga harangláb volt jókora kolompnyi haranggal. A bögyökös tamási templom harangjainak zúgása kihallatszott Gerencsérre, de az ottani kisharang csilingelése nem hatolt át a gyertyános erdőn. Ezt is némi büszkeséggel említettem apámnak, mikor arra jártunk. Ma is emlékszem válaszára.

– Kicsiny harang ez a gerencséri, fiam, de rettentő nagy hatalmat hirdet. Ezek a nagy erdők itt mind a papoké. Mikor nagyapád elkezdte pályáját, a falvak errefelé mind a győri püspöknek adóztak, a veszpréminek pedig ezen túl az egész Bakony és még a Bakonyon túl is falvak százai. Az a hatalom, melyet a gerencséri kisharang hirdet, Budapestig, Bécsig terjed, mi meg élünk a tamási gazdák és szegények jóvoltából.

Két erdő között volt egy olyan sáv, amelyről tiszta időben látható volt Pannonhalma. A kék messzeségben olyan volt a dombra épült kolostor rajzolata, mint mesebeli királyok kastélya gyermekkönyveinkben. A papi erdők urait csak egyetlenegyszer láttam. Piros bélésű hintójukat hangtalan ringatta a homokos út. De csilingelt a gerencséri kis harang, valami ünnepies látogatásra érkezhettek. Öltözetük és parádés vonulásuk páratlan látvány volt a szentlászlói úton. Még az erdőkerülő kutyái sem ugattak, csak álltak dermedten a gerencséri réten. Mi pedig, akik epercsokrokkal megrakottan bámultunk az útszélen, levettük kalapunkat.

Valamikor, a húszas években, Szentlászlóról jövet bevart az eső egy ismerős gerencséri családhoz. Vacsora közben találtam őket. Az erőteljes, harminc-egynéhány éves családfő mély tányérból tejet kanalizott, de azt jócskán teleaprította kenyérrrel. Az öregember sült krumplit majszolt kenyérrrel.

Az asszony szalonnakatonákat aprított két fürgeszemű gyerekeknek. Savanyú káposztát harsogtattak hozzá.

– Látja, ilyenek ezek – mondta az asszony. – Mindegyik csak a kedve szerint. Föztem volna pedig nekik levest. – Mintha szégyenkezett volna a szerény vacsora miatt.

– Ez esik jól este – így az ember. – Éjszakára elég ennyi a testnek. A szalonnát majd reggel, amíg akad a háznál. Reggel kell az erő. Nincs igazam?

– A papa is csak krumplit eszik a kenyéréhez szégyenszemre, mintha sajnálnánk tőle.

Am az öreg elégedetten falatozott.

– Esztelen beszéd. Nem krumplit eszem a kenyerelemhez, csak harapok időnkint egy kis kenyeret a krumplimhoz. A gyerekeket, azokat biztasd a vacsorával. Az annak a rendje.

– Szégyent hoznak a fejemre, lássa. Pedig, hála Istennek nem szűkölködünk annyira.

Nem volt pedig mit szégyelnie. Mert mi volt a mi vacsoránk is, ha körülültük tízen az asztalt? Krumpli tojással, galuska tojással, vagy ugyanezek túróval. Salátával, ha szezonja volt, esetleg éppen madársalátával, mikor már felkelhető volt kora tavasszal. Tej, vagy aludttej, kinek-kinek kedve szerint.

Az öregember megkínált sültkrumplival, a fiatal asszony tányért és kést tett elém. Még azt is megpróbáltam, milyen a krumpli kenyérrel. Jó volt.

– A gerencsériek jó emberek – mondta egy reggel valaki a tamási kocsmában.

– Könnyen jók – felelte az örök agglegény Bors Samu. – Hiába is lennének akármilyen gonoszok, nem tudnának egy kapavágásnyi földet sem elperelni egymástól. Gerencséren minden az Istené. A papok is csak éppen számon tartják.

Valahol a Gyertyános erdő körül lehetett Leányfölde, más néven Kistamási. A hagyomány szerint azért kapta a Leányfölde nevet, mert valaki leány adományozta a főapátságnak. Lehetett inkább kiszakított leánynegyed, vagy efféle örökség. Jóval régebben az apátság részére történt adományozásnak. Mindenesetre már akkor lakott hely. Létezhetett a középkorban is kis nemesi településként. Így maradt ki az adójegyzékből. Vonzó lehetett valaha ez a táj: akkor még vizekben gazdag, de a hegy lejtőin már nem lápos. Korunk kiváló történésze, Györffy, Tamási területére helyezi Ketellakát, mely névadó birtokosának kora szerint megvolt már a fejedelmek idejében. Bizonyosságul a téli nyári szállások elméletének. Hiszen innét a vizek a Sokoró megkerülésével a Kisalföldön át Győrbe vezetnek.

Hová lett Leányfölde, Baranád, háová lett Ketellaka? Hová lett annyi nyoma veszett falu az országból. Félelmetes ritkulás. Jankovich Ferenc költői hangú, költői bánatú regényére, a Hulló csillagokra gondolok, ha szomorú sorsukon töröm a fejem. A kifosztott, feldúlt, felégetett falvak úgy jelennek meg előttem, ahogy azokat a forrásanyagba odaadással elmerült költő megdöbbenő erővel véste emlékezetembe.

E pusztává vált falvak földjeit többnyire a tamásiak használták, makkoltattak az erdőkben, legelőként béreltek erdőt-rétet. De mind e megváltott jogok elvesztek apránként, ahogy ismét megerősödött a földesurak hatalma, hogy a bilincs teljes legyen a falu körül.

A CSONTVÁRY-MŰ: MEGISMERÉSI ÉS LÉTMODELL

A pécsi Csontváry-múzeum újjárendezése, bővítése, illetve a megnyitás alkalmával rendezett kiállítás ismét felhívja a figyelmet Csontváry művészetére. Persze, az elmúlt években sem merült feledésbe, a heves viták azonban elültek. Húsz éve, a székesfehérvári Csontváry-kiállítás után a nagy érdeklődés láttán Fülep Lajos lelkesen mondotta: „Különösen és egyre is inkább úgy látszik, hogy eseménynek vagyunk tanúi: az ország közönsége rátalál, ráeszmél valamire, amiről eddig nem vagy csak valamilyen kőszá hírből tudott, s amiről most, megismerkedve vele, azt érzi, hogy valami szokatlanul nagy jelentőségű, és valósággal ujjong azon, hogy ennek az országnak, ennek a népnek ilyen kincse van . . . Mi is ez tulajdonképpen, mi történik most szemünk láttára? Minden akadályt legyőzve – mert van bőven! – a mi népünk most birtokba veszi egy páratlan nagy értékét, Csontváryt . . .” Akkor még voltak, akik vissza akarták fogni a lelkesedést „kritikátlan kritikáknak” bélyegezve a Csontváry igaza mellett voksoló írásokat, Csontváry művészetét még „problematikus és bonyolult hagyománynak”, „nem szocialista értéknek” minősítve. A dolgok azonban lassan rendeződtek, a fanyalgás elcsitult, csak nagynéha éled újjá, mint történt néhány éve a Tiszatájban megjelent Csontváry-kritikában, amely igazat adott Farkas Zoltán 1930-as Csontváry-bírálatára aggályainak és összevetve Csontváry képei születési évét a nyugat-európai festészet szinkron jelenségeivel, életművét elkésettnek, provinciálisnak minősítette, hiszen mikor a cédrusokat festette, már megszületett Picasso „Avignoni kis-asszonyok”-ja.

E néhány mellézköngétől eltekintve azonban csakugyan feltartóztathatatlannak volt a „birtokbavétel” folyamata. A Csontváry-kérdés átkerült a nagy életművek tanulmányozására hivatott tudományos elemzés területére. Szabó Júlia nagyszabású cédrusikonográfia tanulmányában méltó helyet adott Csontvárynak és újszerűen közelítette meg a több képen visszatérő táncmotívumot, Hahn Ferenc és különösen Mezei Ottó biográfiai kutatásai Csontváry gácsi tevékenységét világították meg sok új adattal; a Művészet 1979-es Csontváry-száma, még ha nem is lehetett mindenben egyetérteni néhány tanulmány szemléletével vagy megállapításával – ugyancsak sokban gazdagította a Csontváry-kutatást. A Baalbek interpretációs tanulmány új aspektusból próbálta megvilágítani a legnagyobb „naput” festmény jelentésrétegeit. Felmerült ismét az állítólagos Csontváry-képek ügye. Az elmúlt években filmek is készültek Csontváryról – Huszárik Zoltán nagyszabású, részleteiben zseniális életrajz filmje az általános művészsorsot jelenítette, Csontváryt paradigmikus modellnek tekintve, Olasz Ferenc pedig a „Magányos cédrus” és a „Mária kútja” interpretációját adta a filmkamera segítségével. Csontváry neve egyre ismertebbé vált külföldön is, festészetét egyre több szakember sorolja az egyetemes művészet nagy értékei közé, mint mutatta például a nagy svájci művészeti revü, a DU Csontváry-száma, a Bénézit Dictionnaire Csontváry címszáva vagy legutóbb a hamburgi tv Csontváry-műsora.

Nem torpant tehát meg a Csontváry életművének tudományos kutatása, népszerűsítése és a mélyben is zajlott Csontváry életművének a nemzeti kultúrába való integrálódási folyamata, amelynek első jeleit Fülep Lajos oly kitörő örömmel fogadta. Ennek egyik legutolsó jele, hogy a sokáig a pszichiátria területére száműzött Csontváry önéletrajza és néhány írása a „Gondolkodó magyarok” sorozatban napvilágot láthatott és hogy a Csontváry-album magyar és idegen nyelvű verzióját már sokadszor nyomják újra.

Lassan rendeződik a Gerlóczy-hagyaték ügye is, a képek túlnyomó része a letéti státusból átkerült az állam tulajdonába.

Természetesen hangsúlyozni kell, hogy a folyamat állandó. Csontváry művészetének kutatása, értelmezése még korántsem zárult le. Elő-előbukkannak lappangó művek – mint volt az utóbbi időben a „Mandulavirágzás Taorminában”, a „Jupiter tempom romjai Athénban” vagy a Lehel Ferenc monográfiájában aláfestésként publikált „Olasz város” –, sőt előkerülnek eddig ismeretlenek is, és tisztázásra vár még számos életrajzi homály. De ezen túl, maga az életmű, mint minden zseniális művész munkája, provokálja az újabb és újabb értelmezési kísérletet.

*

Csontváry műveit újból szemügyre véve, ismét rádöbbenünk, hogy milyen szintetizáló erő munkálkodott művészetében. A szakirodalom már több ízben rámutatott arra, hogy miként akarta a divizionizmust és a posztimpresszionizmus dekorativitását nagy, monumentális stílusba egyesíteni, mint ahogy arra is törekedett, hogy az európai festészetnek a Panofsky által északinak és délinek nevezett típusát – azaz a realizmust és az ideafestést – olyan szintézisbe foglalja, amelyben összegeződik és organikus egységet alkot a két típus. De valami nagyszabású szintézisre törekedett a művészet funkciótipusát illetően is.

A XIX. század végén a művészetnek többféle funkciója létezett. Ezek közé tartozott a művészet, mint sajátos gnoszológiai tevékenység és mint a művészt a kifejezésen át önrealizáló aktus. Ebből fakadóan a mű vagy mint *megismerési modell* vagy mint *létmódel*l értelmezhető – mindkettő azonban még az érzéki-konkrét, szenzuális szférán, a természetelvűsége belül realizálódott.

A képzőművészet, mint a valóság megismerésének sajátos formája hipotézis a reneszánszban alakult ki, és a XIX. században, a pozitívizmus, a természettudományok fellendülése idején új erőre kapott. Az érzéki megismerés, amely természettudományos eszközökkel kontrollálható, e hipotézis szerint szimbiotikus a művészi megismeréssel – ne feledjük, hogy az experimentális pszichológia megszületésének koráról van szó. A festészetben Seurat tevékenységét tekinthetjük paradigmátikus példának, számára a festmény az érzéki megismerés modellálási kísérlete, azt lehet mondani, hogy analógiás szinten némiképp a modern természettudomány modelláló módszerének előlegezése. A megismerés „igazságának” biztosítékai, azaz a művész szubjektivitásából fakadó véletlen korrekтивumai az experimentál pszichológiai kutatások, Humbert de Superville pszichofiziológiai felismerései, Charles Henry „tudományos esztétikája”, Chevreul szimultán kontraszt elve és a „divina proporzione” törvényszerűségei, az aranymetszéstől a szimmetriáig – tehát matematikailag, pszichofiziológiailag releváns meghatározók. Így Seurat számára a festés a képzőművészet alapelemeinek tisztázása, egyfajta lexika és grammatika kidolgozása. A mű alkotó elemei – a vonal, a szín, a fény – jelentős autonómiával rendelkeznek, önmagukban kifejezhetnek általános emberi érzelmeket, csaknem függetlenül a tárgytól, amelyet jelölnek és függetlenül az alkotó szubjektivitásától. Az elemek szemantikai potenciálja is elsősorban pszichofiziológiailag determinált, a denotatív jelentés mellékes, az alkotóra való utalás pedig minimális, tudatosan visszafogott. A mű megalkotása tehát rendszer-teremtés, a mű megismerési és esztétikai modell és nem önkifejezés, a benne lévő kifejezés – legáltalában intencióját tekintve – személytelen, hiszen a feladat a rendszerként tételezett műben az objektív összefüggések feltárása és egymásra vonatkoztatottsága.

Mindennek úgyszólván ellentéte a művészet, a mű mint létmódell koncepció, amelynek a századvégen a legjellemzőbb példája van Gogh művészete. Számára az önrealizálás egyedüli lehetősége a művészi objektiváció, amely ugyanakkor önmentés is, a Semmivel, az önpusztítással szembeni egyedüli szembeszállás lehetősége vagy legáltalában illúziója. Némiképp ő is felhasználja a képzőművészeti alapelemek autonóm kifejező értékét, ha nem is olyan tudományos alapozottsággal, mint Seurat, inkább intuitive, ellesve és ráhibázva. Megőrzi az elemek jelölő funkcióját, ugyanakkor minden elem egyúttal a művészi alanyra is reflektál, minden motívum – természeti tárgy

vagy az ember által teremtett második természet eleme, mint a híd vagy az épület – szubjektív töltést kap, projekcióként is szerepel.

Seurat vállalkozása mögött ott állt a természettudományos megismerés abszolút objektivitásába vetett hit, nem vesztette el még érvényét a felvilágosodás racionalizmusa, a mechanikus természettudomány, az ok-okozat viszony objektivitási szükségességének gondolata. Bár – mint ahogy a Seurat művészetét a szimbolizmus aspektusából elemző írások rámutatnak –, ha talán csak a tudatalattiban, nála is megjelenik a kétely, az objektíven tudni vélt mögött felsejlik a talány, egyik főművét, a „Cirkuszi parádé”-t nem teljesen joggalanelemzték már a kortársak Vanitas szimbólumként.

Van Gogh már más kategóriákban gondolkodik. Számára a világ nem megismerendő, hanem átélendő, érvénye nem a tudományosan igazoltnak, megismertnek, hanem a szubjektíve egzisztenciálisnak van.

Csontváry, ismét a maga intuitív és hallatlanul egyéni módján, valamiként a két típus szintetizálásával próbálkozik. Naiv materialista és pozitivista, Darwint tanulmányozza, sőt, még a tudomány tanainál is jobban hisz az érzékileg tapasztalható, a látással és tapintással kontrollálható igazságban. Művészetében is keresi a szükségszerű összefüggéseket, rábukkan az optikai keverés elvére, felhasználja az aranymetszést, arányszámításokat végez – de „a holt matematikai számítással”, a „holt perspektívával” szembehelyezi az „élőt”, az „érzés távlatát” és az intuíciót. A racionalistát párosítani akarja az irracionálissal, az objektíve szükségszerűnek rögzítését és a leírás objektivitását a szubjektíve érvényessel, a személyes kifejezéssel. Megőrzi a képzőművészeti alapelemek jelölő funkcióját, de ugyanakkor személyes értelmet is ad nekik. Képein a természeti motívum egyszerre prezentálja „fajtulajdonságát” és emelkedik a szimbólum szférájába. A mű számára is objektív rendszer, de ugyanakkor az önrealizálás és önmentés médiuma is. A kevésbé jelentős művein dominál ugyan az objektív leírás, máskor néha a szubjektív önkifejezés önkénye zavaró, főműveiben azonban páratlan az egyensúly és nemcsak formai értelemben. Az egyensúly ekkor egyúttal a mű, mint megismerési és mint létmodell összegezési kísérletének sikeres eredménye.

EZ A FÖLD, MELYEN ANNYISZOR

(Filmlevél)

(*Szemle után*) Februárban az idén is lezajlott a magyar filmművészet évről évre szokásos „munkaünnepé”, a – sorrendben XV. – hazai játékfilmszemle. Atmoszféráját tekintve ez a rövid egy hét ugyanolyan volt, mint amilyen minden esztendőben lenni szokott, akár Pécsen, akár Budapesten. Vágatás egyik moziból a másikba, és ténfergés az olykori hosszabb szünetekben; „ülősziájk” egy-egy film vetítésének végeztével: az élelmes közönség így (a végül tehetetlen jegyszédők karhatalmának is ellenállva) tudta kibőjtölni, „kiülni”, hogy a következő, sokkal izgalmasabbnak ígérkező alkotást is megtekinthesse a Vörös Csillag nonstop programjában (mit sem törődve azzal, hogy egy házzal odébb, minden hírverés nélkül, negyedház előtt pereg ugyanez a film); sajtótájékoztató hajnalban, a fáradságtól és a napi három-négyszer két óra mozisötétjétől égő szemű magyar és külföldi érdeklődőknek, újságíróknak; záróvita és értékelés, a több mint harminc film összefoglaló megítélésének igényével; végezetül díjkiosztás, mint mindig, ezúttal is felkavarva a kedélyeket.

A filmszemlét követő újságcikkek szerint a *tartózkodó optimizmus* álláspontjára helyezkedtek, nagyjából híven tükrözve a magyar művészeti és tudományos élet illusztris képviselőiből (de az elfogulatlanság érdekében idén sem filmszakemberekből) álló zsüri véleményét. Hónapokkal a szemle után már csupán a tömören fogalmazott tényekre, a tendenciák irányára lehet kíváncsi az olvasó. Tehát: az 1982-ben forgatott magyar – fikciós vagy nem fikciós, játék- vagy dokumentumfilmek mezőnye valamivel halaványabb volt az egy esztendővel korábbinál, s főként az olyan kiemelkedő alkotás, a legalább majdnem-remekmű hiányzott, mint amilyen tavaly Gothár Péter *Megáll az idő* című munkája volt. A most fődíjjal jutalmazott *Szerencsés Dániel* föltétlen értékeivel együtt sem ilyen film. A zsüri elnökének, Király Istvánnak filmkritikusokat is megszégyenítő tájékozottságú és érzékenységű elemzéséből, Hankiss Elemér, Hermann István és mások hozzászólásaiból egyértelműen és meggyőzően derült ki, hogy erősödött, növekedett a magyar filmművészet valóság-regisztráló, valóság-kutató kedve (talán azért is, mert a saját valóságára: e pénzigényes művészet-ipar anyagi eszközeinek kétségbeejtő és állandó fogyatkozására, mint „saját bőrön” tapasztalt társadalmi híradásra föltétlenül kénytelen figyelni). A különböző típusú dokumentumfilmek, a korábbinál jóval nagyobb százalékban a jelenhez – vagy a közvetlen közelműlthoz – forduló játékfilmek magasabb aránya cáfolhatatlanul érvel e megállapítás jogossága mellett. Ám hozzá kell tegyem: furcsa módon az alkotások egy része olyképp kötődik tiszta, becsületes művészi *szándékkal* napjaink hazai világának realitásaihoz, hogy a *megvalósítás* folyamatában elkeszesz-tően messzire szakad tőle (a *Talpra, Győzől!* vagy a *Visszaesők* lehet majd erre példa).

A jelen- és valóság-centrikus filmek megnőtt száma természetesen nem kérdőjelezheti meg a történelmi, a tudományos-fantasztikus, az igényesen szórakoztató „kommersz” és egyéb filmtípusok létjogosultságát. A magyar filmművészetnek továbbra is ezek: a különböző műfajok helyesen alakított arányaiban kellene fejlődnie. A mostani szemlén színre lépő rendezők életkorát nézve azonban várható, hogy a közeljövőben még inkább erősödni fog a jelent faggató tendencia. A XV. magyar játékfilmszemle vetítései utáni rövid ceremóniakon szinte kivétel nélkül fiatalnak (sőt a filmszakmában pimaszul fiatalnak) számító alkotókat szólíthattak a vászon elé, meghajolni a publikum tapsára. A filmgyártás szükségképpen aritmiás, egy-egy művész számára hol hosszú évekig tartó, hol szaladósabb munkát kíván, belső rendjének véletlenszerű

következményeként a „nagyok” – Fábri Zoltán, Jancsó Miklós, Kovács András és mások – közül most senki nem jelentkezett új művel. S ha elképzelhető is, hogy éppen ezért jövőre vagy két év múlva az ő filmjeiket hirdetik majd egymás mellett a plakátok, akkor is tudomásul kell venni, hogy a magyar film berkeiben a nyolcvanas évek elején játszódott le az a nemzedéki átrétegződés, amely például az irodalomban, szeszias előcsatározások után, már néhány esztendővel korábban megtörtént. A szakmai tanácskozáson kellőképpen nem hangsúlyozott jelenség, hogy a magyar irodalom (természetszerűleg főleg a próza) immár beérkezett (és hadd nevezsem őket így: szerencsére még mindig *fiatalabb*) reprezentánsai és a harminc-harmincöt év körüli filmrendezők között egyre termékenyebb a szellemi kapcsolat. Bereményi Géza íróként, konzultánsként már számos műre nyomta rá erős egyéniségének bélyegét; Spiró György a most vetített, ellentmondásos hatást kiváltó *Elvesztett illúziók* alighanem meghatározó stílusú és szemléletű társ-forgatókönyvírója volt; a dramaturg Vámos Miklós, közvetetten bár, de fölismerhetően van jelen a filmekben; s a további példák sorolását elhagyva még azt is jellemzőnek érzem, hogy Dárday István Csordás Gábor személyében egy költőben találta meg készülő (egy fiatal költőről szóló) filmjének alkalmas színészét. (Még csupán annyit, bármiféle bántó szándék nélkül: a zsüri közmegelegedésre látta el munkáját, a zsüritagok saját művészeti vagy tudományágában való tekintélyét senki sem vonta kétségbe – ám valamennyien túl járnak az ötvenedik, hatvanadik életévükön. Frissek, lélekben, szellemiségben fiatalok mindnyájan, de épp a negyvenen, sőt harmincon inneni filmrendezők előre tudott, sereges jelentkezésekor nem lett volna helye a bírálói karban az ifjabb társművészek és kutatók képviselőinek?)

A zsüritagok véleményének lényegét és a saját reflexióit talán a Magyar Nemzet kritikusa, Vértessy Péter foglalta össze a legérzékenyebben: „... az összkép kedvezőnek tetszik. Nincs ok figyelmeztető ujjat emelni, hiszen a filmek mindegyikén érzik a mai magyar társadalom gondjai iránti elkötelezettség, a nyitottság, az egyéni s az új látásra, láttatásra való igény, valamint – s ez még a sikerületlenebbnek bizonyult munkákban is felfedezhető – a szakmai tudás, a felelősségérzet. Annyi azonban mindenképpen megfogalmazható, hogy az örvendetes irányzat – a cselekvő ember középontba állítása – veszélyeket is rejt magában. Megeshet – s akadt is erre például szolgáló film a szemlén –, hogy a cselekvés értelmét és a cselekvés eredményét vizsgáló alkotó művének valóságképe, a társadalom röntgenfényképe sötétebb tónusú, mint azt elvárhatnánk.” Magamnak nem annyira a „sötétebb tónussal”: inkább a nemegyszer elmosódott (s így tévesen vagy bizonytalanul diagnosztizáló felvétellel) lesz gondom.

(*Magyar apokalipszis*) Csoóri Sándor *A félig bevallott élet* című, közelmúlt-beli esszékötetének, de az újabb magyar irodalomnak is egyik legmegrendítőbb írása az a zaklatott meditáció, mely el is árulja keletkezésének indokát: „Sára Sándor dokumentumfilmet készül forgatni a második magyar hadsereg doni összeomlásáról, s én segítek neki, amiben csak tudok. Hetek óta könyveket olvasok: kiadott vagy kiadatlan naplók, amelyekben szakadatlanul zuhog a gránát, égnek a faházak, a rozstáblák, a fölrobbantott vonatok, röpül a léc, és szétszakadó emberi testek röpülnek föl a levegőbe. Külön a fej, a törzs, a kar, külön a lábfejek, amelyek néha sértetlenül hullnak vissza a hóba, mintha valakinek még szüksége lehetne rájuk.

S nemcsak olvasok, de túlélőket is faggatok: mondjanak el mindent hitelesen és aprólékosan, hogy politikusok és hadtörténészek leírásai után élményszerűen is összeálljon bennem a doni katasztrófa képe. Egyáltalán fölvilanjon valamilyen tanúsodó látomás arról: mi volt s hogyan is zajlott le a magyarok második, gyászos háborúja.” Sára Sándor *Pergőtűz* című dokumentumfilmjét e kategória legkiválóbbjának ítélte a zsüri. Sára *a félig bevallott történelemmel* veszi föl a harcot, a kommentár nélküli leképezés tárgyilagos formájával is állást foglalva. Mivel sem ezt a filmet (sem a *Krónika* című televíziós sorozatot) egyelőre nem ismerhetjük teljes egészében – időtartama több óra lesz –, egyelőre csak a vállalkozás kivételes (film)történeti jelentőségét hangsúlyozhatjuk; részletesebb értékelésére majd a maga idejében szükséges visszatérni.

(*Talpra!*) Természetesen lehetetlenség volt a filmszemle valamennyi bemutatóját végignézni, s hasznosabb is a művek forgalmazása után számolni be a most csupán százak által látottakról. S akadnak sajnos olyan filmek is, amelyekről nincs mit mondani. Simó Sándor *Viaduktja* például. A vonatrobbanó Matuska Szilveszterjét történetéből komótosan kanyargó, iskolás történet lett, s főként Matuska jellemrajza nélkülöz minden újszerűséget. Érthető és elfogadható okokból egyre emelkedik azoknak a koprodukcióknak a száma, amelyekhez a külföldi vállalkozók tőkét, a magyar filmesek munkaerőt és művészi tehetséget biztosítanak. Fenyegető veszély azonban, hogy mind több esetben uralkodik el a kíméletlen, megbéklyózó üzleti szempont. A hazai mozi kongó nézőterén ülve még az is kétséges, hogy a *Viadukt* valóban jó üzlet volt-e?

Másfajta és másért sikerületlen alkotások is akadtak a filmszemlén – olyanok, amelyek mellett már nem mehet el szó nélkül a kritikus. Ifj. Schiffer Pál *A pártfogolt* című dokumentum-portréja, Szörény Rezső *Talpra, Győző!* című, balul kiütő stíljátéka, valamint Kézdi Kovács Zsolt *Visszaesőkje* meglehetősen különböznek egymástól, a tüzetesebb vizsgálat azonban rokonságukra deríthet fényt.

Talpra, Győző! – ennél beszédesebb, képzettársításokat görgető címet nemigen adhatott volna filmgroteszkjének Sükösd Mihály író és Szörény Rezső rendező. Ha nem is a *haza*, de a tevékenységben normális, morálisan méltó, érzelmileg-családilag viszonylagosan kiegyensúlyozott életforma *híja* – azaz ezek *híja híja* Győzőt, a harmincöt éves biztosítási ügynököt, akinek éldegélése csupa bizonytalanság, és véletlenül (pálinkázgatás közben) szerzett cimboráját, a zürzavaros házasságainak szorongatásában egyre tunyuló, kallódó, hajdani jó hangú operaénekest. A két színész, Helyey László és Vajda László pár évvel ezelőtt remek groteszk komédiát kerekíthetett volna a szaggatott történetből a kaposvári színpadon – a filmvászon viszont nem viseli el azt az önkarikírózó, bohóckodó és teatrális, ráadásul a rendező csapongása miatt következtetlen játékmódot, amit ők – és a többiek – Bodnár Erika, Almási Éva, Temessy Hédi – egymásnak vagy a kamerának produkálnak. A zavaros stíláriskalkádból csak annyi derül ki, hogy a meglett emberkoruk küszöbére, a negyvenedik év tájára érkező értelmiségi *Győzők* ekkorra már az élet szinte „gyógyíthatatlan” vesztesei, cinizmusukból, alkoholizmusukból, érzelmi és erkölcsi labilitásukból kirángathatatlan figurák.

Jobb sorsra érdemes alkotó energiák fecsérlődtek el ebben a nagyon kitervelt – és kusznai koncepciótlan filmben. A – nem először rovom föl: érthetetlenül gazdag, sőt pompás lakás-környezetben játszódó – történet az újabb magyar művészet olyan alkotásaival mutat párhuzamot, mint például Csurka István *Deficit* című drámája (itt is, ott is fontos, bár másként, a feleségcsere többértelmű motívuma, valamint az entellektüel önfeladásának látványosan hazug, mégis együttérzést ébresztő „megideologizálása”). A hullás, „lepusztulás” képe lehetett volna a *B. U. É. K.*-kal, a *Boldog születésnapot, Marilyn!*-nal rokonszenveset létrehozó, de most csak tétován kapkodó Szörény Rezső filmje. Kár, hogy további tehertételként (s ez talán Sükösd lelkén szárad?) egy Örkény-parafraízist is beleerőszakol a szerkesztetlenül zsúfolt játékba. Győzőt egy ideig mintha *Pistinek* hívnák, s ekkor a *Talpra, Győző!* „nemzetidalos” buzdítását az Örkény István groteszk darabja nyomán többek által papírra vetett „Pisti, küzdj... – és bízva bízzál!” felszólításával, „tragédiás” parancsával helyettesíthetjük be. Szörény Rezsőnél – Örkény megnégyszereződött Pistijéhez hasonlatosan – Győző „többen van”, mivel a *Győzők* sokan vannak. A *Győzők* Pisti-pálfordulásait az őszintétlen őszinteséggel elkiáltott, gyorsan falfelirattá sekélyesedő bölcseségek (Ho apó, Mao, Guevara és mások a *Győzők előtt* még sokféleképp értelmes és sokféleképp vitatható szavai) motiválják – de a *Győzők* hiába akarnak diákvezérek vagy népükre szobortalapzatról tekintő mártírok lenni, soha semmilyen körülmények között nem mutathatnak fölemelt két ujjuk V-betűjével *victoriát*.

Egyes részletek, képi és jelképi ötletek ki-kiragadják a nézőt abból a fáradtságból, fásult kedvetlenségből, amelybe a gondolati ívet és stilusegységet teljességgel nélkülöző film láttán zuhan. A *játszóteri* (hinta-)jelenet, a bábu-ember (ember-bábu)

szimbolika, néhány fotografálási trükk, s helyenként az az önirónia, amellyel az alkotók önmagukat is képesek szemlélni. Ez azonban – vajmi kevés.

A *Talpra, Győző!* szereplői mind jobban magukra maradó, maszkok mit sem érő védelmébe menekült, lehetőségeiket elszalasztó érett emberek (vagy talán nem is voltak lehetőségeik? – a felelet erre a kérdésre is bizonytalan). A Győzők pártját nem fogja senki. A címe ifj. Schiffer Pál filmjének is nagyon jó: *A pártfogolt*. Itt nem felnőtt, az infantilizmusba menekült hősről van szó, hanem fizikailag erőteljes, de mindenfajta kultúrájában s akaratában is kora-kamasz szinten megrekedt, tizenhét éves fiatalemberről. Kitka Jánosról, aki tíz éve az oly nagy és megérdemelt sikerű *Fekete vonat* című filmszociográfia egyik mellékszereplője volt: a kérdező kamera által lo-mos, elnagyolt udvarsarokba szorított, de hetyke talpraesettséggel, máskor szánalmat keltő riadtsággal válaszoló kisfiú. A kisfiú fölcseperedett, a hiányos fogorú fiatal férfiban már hiába keresnénk a kopaszra nyírt egykori gyerek esendő kedves-ségét. A teljes távlattalanság, a közöny lett úrrá: Kitka János képtelen kézben tartani a saját életét – talán mert maga körül szinte csak erre lát példát: családjának, baráti környezetének tagjai sem birtokolják a maguk sorsát.

A fiú már a büntetőintézetet is megjárta, s most hivatalosan kirendelt pártfogó felügyelete mellett próbálna beilleszkedni újra a mindennapi életbe, munkába. Újra? De hiszen Kitka János tizenhét éve alatt még sohasem volt beilleszkedve! S az apja? A társai? Csak közhelyeket osztogató munkahelyi felettesei? Őt „anyagának” tekintő orvosai? A pártfogója? A pártfogói? A közvetlen kérdéskör – jól pártfogolja, tudja-e pártfogolni a pártfogó Kitka Jánost – kétségbeejtőbb a mögöttesen megszólaló másik: ki pártfogolja a pártfogókat? Talán *a Párt fogolja?* Kitka János az alsóbb (bár még nem a legalsó) szociális szintből választott hős. Az ő magáramaradottsága, a megkapaszkodás és a szakadékok felé is nyitott sorsa elgondolkodtató, de még inkább az a *lánctalos magárahagyottság*, amely a főttebb és főttebb élőket is jellemzi. Szociáli-san biztonságosabb, erkölcsileg fejlettebb és tudatosabb közegben kevésbé ingat az egyén – de „hiányos” ember, felemás személyiség, önmaga lehetőségei alatt maradó figura valamennyi szereplő.

A film utolsó harmadát terpeszkedve elfoglaló popkoncert dramaturgiaiilag ugyan rossz (nyilván csak így kerülhetett a plakátokra az Edda Művek csalogató neve: az a közönségréteg, amely szociografikus filmet semmi pénzért nem nézne meg, hajlandó „minden pénzt megadni” az Eddáért) – de döbbenetes a fölismerés: a Kitka Jánosok nem is csak „többen vannak”, mint a Győzők; ők rengetegen vannak. Az alkoholtól a zene mámoráig ilyen-olyan stimuláló szerekkel megszerzett öntudatlanság még riasztóbb társadalmi vészjelzés, mint levitézlett énekesek és csellengő biztosítási ügynökök bizonyos eleganciával megformált önállatása. Mit ér, ha a részegen, kábán, hisztéri-kusan heverő, társaiktól kis híján agyontaposott tizen- és huszonevesekre rákiált a kétségbeesés: Talpra?!

Az indokolatlanul hosszúra nyúlt koncert-fejezet valóban a dokumentarizmus eszközeivel készült *A pártfogolt*-ban. Am miként a Szörényi Rezső-filmben, itt is súlyos gond, hogy eklektikus, stílárisan kevert és következtelen az ábrázolás. Az alig rejtett (nem is igen rejthető) játékfilm-elemek, a csak imitált dokumentum-epizódok, a *rejtetlen* kamera működése szétzilálja a filmet. *A műalkotás egyanyagúsága*, a szilárd belső rend hiányzik. Egyes cselekményszálak szintén – miért marad ki például a fiatal ember életében nyilván nagy szerepet játszó, örömeiket és problémákat egyaránt tartogató szerelem (vagy szexualitás), akár primitív formájában is?

Kézdi Kovács Zsolt *Visszaesők* című filmje fikciós játékfilm, helyenként már szé-pelgően esztétikus, túlhangsúlyozottan szimbolikus beállításokkal – mégis *A pártfogolt* valósággraja mellett van a helye. Egyik képsora, minden más hiba ellenére, emléke-zetes marad. A főszereplő (fél-)testvérpár (élettársak is egyben) a falu áskálódó pus-mogása és a deviáns kapcsolatot elítélő törvény szigora elől a férfi egykori munka-helyére, Dunaújvárosba utazik. Vasárnap érkeznek. A Vasmű kapuja zárva, előtte a hatalmas téren egy lélek se jár. A pár év előtti ismerősök elköltöztek, elutaztak, a csengetésre senki nem felel. A drága szálloda hodálya ridegen, otthontalanul kong. Pár nappal azután, hogy véletlenül frissen láttam a *Kiskrajcárt* és más, az ötvenes

évek elején készült „építkezési” filmünket, különösen érzem a kép metaforikáját. Hová lett a sztálinvárosi sürgés-forgás, a válllvetve, megfeszülve iparkodó munkások hada? A „szocreal” izlés(telenség)ű óriás, csukott főkapu lábánál tehetetlenül téblábol a munkát és szállást kereső, üldöztetésébe belefáradt, keserű emberpár. Bezártság, csönd, huzatos némaság mindenütt.

A milióteremtés, a képkomponálás most is erőssége Kézdi Kovácsnak. A forgatókönyv kidolgozása annál kevésbé. Humánus mondanivaló a társadalom reflexe, a szokatlan, az átlagostól eltérő üldözése, kiközösítése elleni tiltakozás. Makk Károly *Egy-másra nézve* című, asszonyok szerelmét bemutató filmje után ime egy újabb extrém ábrázolás: a tízpercnyi ismeretség után gyors ölelésben egyesülő – egymást föl nem ismerő, rég elszakított – féltestvérek szenvedélye. Kapcsolatukat akkor is vállalják, amikor az igazság kiderül. Gyermeük születik: ép, szép, egészséges. Börtönbüntetésre ítélik őket. Kiszabadulnak, építkeznek. Az asszony újra terhes. Nyilván megint a börtön következik. Görög tragédia ez, sorstragédia, a második évezred végén. Nem a saját érzelmeikbe esnek vissza a Monori Lili és Székely B. Miklós által kitűnően – de más-más stílusban – alakított figurák, hanem annak az erkölcs- és szokásrendszernek a csapdájába, amelyet messzi évszázadok óta készít az emberi butaság és gonoszság, a szokatlantól való irtózás.

De vajon alkalmas modell-e az *értékes* deviancia „pártfogásához” a testvérszerelme? Nem kivételes szerencse-e, hogy az orvostudomány megannyiszor igazolódott várakozása ellenére a film hőseinek egészséges gyermeük születik? Képesek vagyunk-e legalább annyira elfogadni e két, összeszorított fogú, örömtelenül boldog, fáradtan küszködő embert, hogy a szélsőségesen egyedi esettől eljussunk az általános érvényű következtetésig, a nem-átlagos jogosságának és szükségszerűségének, sőt társadalmilag gyakorta hasznos voltának méltánylásáig?

S ezekhez a kérdésekhez továbbiak is társulnak. Miért kötötte föl magát, se szó, se beszéd, az asszony előző, fiatal férje? Honnan jön a kétszeresen elvált férfi, és mit szóljunk mértéktelen italozásaihoz, merevrészeg kábultságához; mit ahhoz, hogy munkáját (szabó) megbízhatatlanul végzi, megdézsmálja a kapott előlegeket, jogos följelentés is érkezik ellene? Mit ahhoz, hogy míg a férfi a törvényellenes kapcsolatért kiszabott börtönbüntetését tölti, a lány minden ellenkezés nélkül adja oda magát pártfogójuknak, a falusi rendőrnek (aki amúgy tényleg nem akarna rosszat a furcsa párnak, de másodjára már *érdeke*, hogy a férfi megint rács mögé kerüljön)? Hogyan számoljunk el a kisgyerek életkorával, ami semmiképpen sem hozható összefüggésbe a film cselekményidejével; s mit kezdünk az olyasfajta dialógus-részletekkel, mint hogy például a férfi igen sápadt, mert „a börtönben nem nagyon mehetett levegőre”? Miként csaphat újra és újra (mint más filmjeiben is) Kézdi Kovács finoman érzékeny képi közlésmódja a legelképezhetőbb közhelyek vállalásába (a bizonytalan felé hajózó, holtfáradt szerelmesek – „jellemzéseként” gubbasztó, csüggedt vízimadarak stb.)? Rokonszenves, mert megnyomorított, kisiklott életű hősei talponmaradásáért perló film a *Visszaesők*, félő azonban, hogy a sok elhibázott részlet miatt bosszankodó közönség inkább viszolyogni, mint együttérezni fog. (Ami viszont fenntartás nélkül dicsérhető: a játékfilmszemle színészi fődíját teljesen indokoltan elnyert Törőcsik Mari görög drámákat és balladás paraszti tragédiákat egyaránt megidéző alakítása a gyermekei szerelmébe beletébolyodó anya szerepében, és Molnár Tibor művészi búcsúja, az utolsó öregemberfigura.)

(*Világ az egész színház*) Szurdi Miklósnak, a Nemzeti Színház február elején bemutatkozott fiatal rendezőjének minden erőfeszítése ellenére sem sikerült eleven életet lehelnie Spiró György *Esti műsor* című naturalista darabjába, de néhány nappal a hűvösen fogadott premier után a filmszemle rendezői díjával vigasztalódhatott. Jó választás volt, hogy első játékfilmjét, a *Hatásvadászokat* tüzték ki megnyitó diszeloadásul, s már e vetítés után sejteni lehetett, hogy ez a forgatókönyvírói és rendezői tehetségről is tanúskodó, bemutatott világot – a vidéki színházak sajátos atmoszférájú életét – kitűnően ismerő alkotás a legjobbak között kér magának helyet. A fődíjra is esélyes volt sokáig.

A történet szerint a fiatal, ambiciózus vidéki rendező, akinek fizikai és fiziológiai

energiáit nem csekély részben a szövevényes magánkapcsolatok, képlékeny nőügyek kötik le, a feszített bemutató-egymásutánt követelő „végvári” „favágás” közben hirtelen-váratlanul belekezd egy mai magyar író a nagy francia forradalomról szóló drámájának próbáiba. Rendezőnk a saját szakállára cselekszik, igazgatója, felettesei, kollégái csak hápognak az éjjel-nappali próbák láttán-hallatán. Az egész azonban csak játék, csak megjátszás. A nagybeteg író komolyan vette a hírt, hogy be fogják mutatni művét, s egy kis barátkozó terepszemlére „beleszabolásra” a vidéki városba utazik. S mert a fiatal rendezőben a léhaság, a cinizmus, az iszákosság álorcája mögött él a tisztesség és a szakmai hév, imitált próbákat rögtönöz az írónak. Lázás semmittevést (sok mulatságos és leleplező, a színház belvilágát pompásan jellemző kis villanást) látunk. Ebből a nemszeretem (és *nemengedem!*) darab-hazugságból lassan igazi készülődés lesz, valódi próbafolyamat. Az úgy, a darab, a színészek között váratlan, új szituációkat teremtő, a megszokott robottól eltérő közös munka megbolydítja a színházat. Életre támasztják a szöveget, úgy, ahogyan a film legmeggrázóbb jelenetében a rendező kiméletlen erővel talpra állít egy kis színésznőt. Közösség születik, barát-ságok születnek a különös, cinkos vállalkozásban. Amire nincs is engedély.

Aztán az író váratlanul meghal. A játéknak vége, idő előtt.

A *Hatásvadászoknak* csak egyik, s nem a legfontosabb értéke, hogy a – Sándor Pál *Régi idők locija* című filmje nyomán „szállóigévé” lett – *kell egy csapat* eszméjét a színház speciális, feszült világában hirdeti. Az összefogás (mondjuk inkább: az alkalmi feladatban való átmeneti összecsiszolódás) fiatal embereket formáló-átformáló morális ereje a filmnek esztétikai ereje is. Számomra érdekesebb volt azonban, ahogyan a színház zártságában megszületett napjaink magyar valóságának modellje: ahogyan a színház egyenlő lett világunkkal. Szerepekbe bújó, szerepükbe bújó, szerepüket főlrúgó, a szerepért küzdő emberek. Direktora, aki amolyan közepvezetőként halványan sem sejtí, hogy aznap épp mit szabad és mit nem, mit engednek, mit tiltanak, mit szorgalmaznak, mit díjaznak „főntről”. Végvári Tamás, a filmszemle másik színművész-díjnyertese azzal a kétségbeesett tanácsstalansággal nézi az események számára mind örültebb tempóját, amely tanácsstalanság egyáltalán nem csak a színház-igazgatók arcára ül ki. Hiányoznak az egyértelmű, biztos erkölcsi, politikai, anyagi és egyéb elvek, értékek e kitaláltan valóságos vidéki színház életéből. Ezért valamiféle fogódzót csak a *habzsoló élet* (partnereket nap mint nap váltogató szeretkezés, italozás stb.) és a *nyugodtan fogadott vég* (az író saját közeli halálába beletörődő, bölcsen mosolyos mindentudása) jelenthet. Minden egyéb alakuló, átmeneti; sőt: még e kettő is az.

Szurdi kisebb jelentőségű szerkesztési kérdések, olykori ízlésvetések mellett komolyabb hibát valószínűleg csak azzal követett el rokonszenves, érdekes, fanyarul mulatságos és egyes részleteiben kitűnő filmjében, hogy az íróról és főleg művéről nem adott egyértelműbb képet. Ha a társulat „átlagfajsúlya” és a mű „fajsúlya” közötti viszony tisztázottabb (és így végül a premier elmaradása, az ostoba operett-világba való visszazuhanás megrendítőbb) volna, a *Hatásvadászok* még előkelőbb helyet kérhetne újabb filmjeink között.

(*Belterj*) Egyik szemlefilmünkben az író is, a dramaturg is (feleségestül) színre lép, hogy harsányan illetve után „színészkedjen” pár percig. Másik szemlefilmünkben a rendező saját színházi munkájának és testvérbátyja mozifilmjének plakátjait lógatja a képbe. Harmadik szemlefilmünkben sűrögnek-forognak a forgatókönyvírók és barátaik, a szűk (amolyan „Egyetemi Színpad-körűli” meg „Művész-presszós” meg „Fészek-klub-beli”) fiatal értelmiség egymás közt jól ismert képviselői. Megjelenik Kovács András, a filmrendező, akiről tudnia kell a nézőnek, hogy ez Kovács András, a filmrendező – a hatvanas évek vége felé a magyar művészet egyik leginkább „jelentéses” személyisége. Vajon mit tud ebből – és nem említett példából – az „egyszerű” néző? Mit ért belőlük? Amolyan reneszánsz személyiségjegyek sem igen tekinthetők e mozzanatok, mert – persze nem Kovács András szereplése miatt – vagy hivalkodóbbak, vagy súlytalanabbak, vagy szerénytelenebbek az elfogadhatónál. Önmaguknak ártanak filmjeink, ha hagyják magukat megbélyegezni a belterjesség egyre többet hallható vádjával.

(*Két tank. Két országhatár*) Sándor Pál Szerencsés Dániel című fődíjas alkotása 1956. december elején, a Mikulás körüli napokban játszódik. A szerencsés kamaszfiatalember, akit dánielségének köszönhetően nem fognak fölfalni a leselkedő orosz-lánok, és *angyali* barátja, Angeli Gyuri, akinek lelke a film végén majd egy dramaturgiai is indokolatlan halálugrás nyomán a mennybe vagy a pokolba száll, némi készpénzzel, dugdosott családi ékszerekkel és egy kis elemórásiával fölszerelve a nyugati határ felé vonatoznak megannyi embertársukkal, hogy a „szabad világban” próbáljanak megkapaszkodni. *Világ az egész vonat*, természetesen; az érzékeny jellemábrázolás ellenére is kissé tanmeszerű a hosszúra nyúló expozíció.

A második nagy egység a határszéli szállodában várakozva eltöltött búcsúeste (amíg a rettegve csempésző embercsempész fölkészíti teherautóit a kockázatos, drágán megfizetett útra). Szerencsés Dániel e kavargásban a szomszéd lány megpezdült véreinek köszönhetően végre férfi lesz (már megint *az ártatlanság elvesztése*, amiről egy korábbi filmlevélben írtam – sőt távoli rezonanciával a *Szigorúan ellenőrzött vonatok* című Jiri Menzel-film...), majd mégsem követi imádottját Ausztriába. Amennyire nemigen tudta, miért is menne el az országból, olyannyira nem tudja, hogy most miért marad itt. Mégis felnőtt lett ezen az éjszakán. Láta, végignézte, amint a szálloda előtt, az éji sötétben egy középkorú férfit félholtra vert Angeli Gyuri apja (egykori belügyes, majd évekig rab), meg Angeli Gyuri apjának följelentője (egykori besúgó; és ávós?). Láta, hogy a félholtra vert férfi két másik orvtámadóval együtt előbb majd nem agyonverte az egykori följelentőt. Láta, hogy mindezt Angeli Gyuri is látta. Láta, hogy az apa, aki pár órája még fiával tartott volna Nyugatra, most „takarodj!”-jal utasítja ki fiát az országból – és Angeli Gyuri ezért *nem Nyugatra* fog majd menni. Szerencsés Dániel látja, hogy az *apák vére foly*, s hogy Angeli Gyurit csak egy pillanat választja el attól, hogy a markában szorongatott pisztollyal agyonlője a saját apját.

Korábban Angeli Gyuri tette föl a kérdést: „Miért nyírták ki a kommunisták a kommunistákat?” – s most Szerencsés Dániel kapja meg a választalan választ. A véres feleletet – amelyet *nem lehet itthagyni*. A vonat utasai kevéssel előbb még *az eltávozás indulójaként*, a hűtlenség dalaként harsogták a Himnuszt (falatozgatva, kártyalapot gusztlálva közben); hősünket az üvöltő, ökölcsattogató jelenet visszafordítja. Dacosan. Dacosan öntudatlansággal – de homályos biztos sejtéssel. A többiek – a lüktető embercsoport, melybe Sándor Pál az egész korabeli magyar társadalmat bele akarta fogni – már fölnyomakodtak a teherautóra. Ragályi Elemér olyan kameraállásból fényképezte a plató fölcsukódó támláját, hogy annak lécei a távozókat rekesztették rács mögé.

Szerencsés Dániel és Angeli Gyuri kalandos útjuk egy részét különös „autóstoppal” tették meg a határig. Menetoszlop élén szovjet tank: azt intik le. Vitte őket egy zöld kocsi, kuporogtak a holtfáradt, bóbiskoló kiskatonák között, hogy céljukhoz érjenek. Hogy disszidálhassanak. Angeli Gyuri zsebében a fegyver, amellyel nemrég még bizonyára szovjet katonákra is lőtt.

Gazdag Gyula *Elveszett illúziók* című filmje a Balzac-regényt az 1968-as évbe ülteti át. A film egy tankkal kezdődik. A tank szétugrasztja az országút szélén veszteglő Trabantban éppen szeretkezni akaró szépasszonyt és jóval fiatalabb kedvesét. A tank valószínűleg Csehszlovákia felé halad.

A fiatal főhős (a remek Máté Gábor játssza) gyorsan fölszökő, majd gyorsan aláhulló karrierjének az eredetét nagyjából követő történetét nem részletezem. Tehetséges író, tehetséges újságíró, szépreményű fiatal volna ő, csak kissé naiv, így aztán a hatvannyolcas nyár saját bőrüket is féltő, talmi „nagyjai” – szerkesztők, főszerkesztők, karrieristák, művészetszakálók, ifjú szélkakas-tehetségek – eljátszanak vele, megpörgetik a saját kedvükre – aztán kirúgják. Akik talán a barátai, segítői lehetnének – pár alkoholba és elméletbe zárkózott, már se Párizsra, se Prágára nézni nem tudó „bölcsestípus” –, azokat ő maga szalasztja el. Kétfelé játszik (egyszer ugyanarról a könyvről egymás után két különböző értékítéletű kritikát is ír). Hideg volt, forró lett, s mint langyosat köpi ki a kor. Hirtelen meghódított szinínövendék-szeretőjének kölcsönágya mellett egy folyóiratot felejt: *Valóság, 1968/9*.

Az utolsó képsorban egy márkás, E-címkés gépkocsi tart a magyar határ felé. Spa-

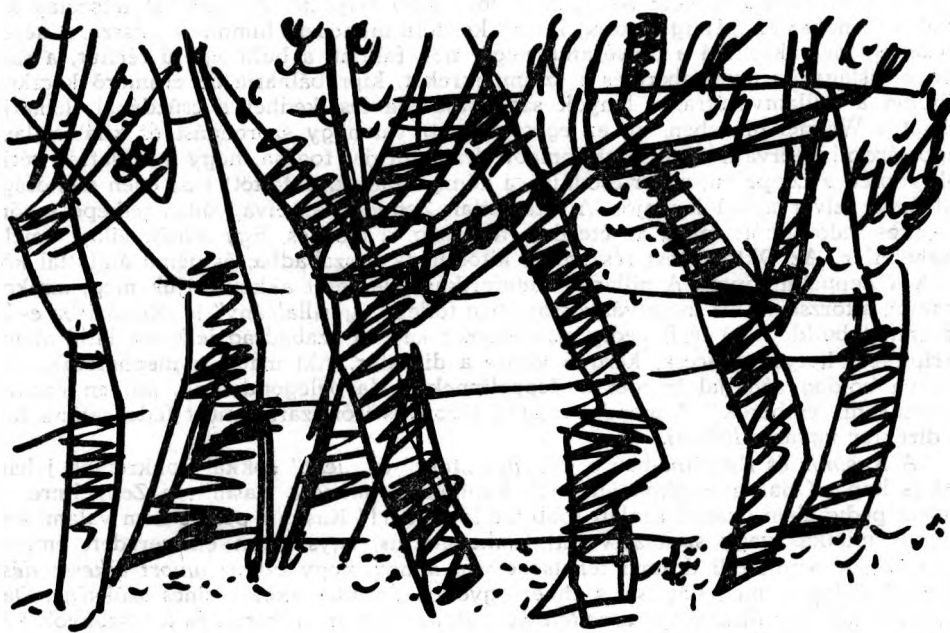
nyolc pap vezeti, fiatal ember. Hősünk *szerencsés*: tud latinul, s mint tolmácsoló stopos, zavartalanul átjut a határon. Ami történt vele, annak utána úgy véli: sportszatyornyi birtokával mennie kell. E. Ebből elég. El innen. España, Európa.

1956 és 1968 között tizenkét év telt le. Ez a tank nem ugyanaz a tank, ez az országhatár nem ugyanaz az országhatár. Gazdag Gyula filmje, bármily színes, gazdag anyagú, bármily ötletes és szellemes, mégis csalódást okoz. Kielégítetlenül hagy – mert a könyveket választja. A hős *saját vétkét* torolja meg a Nyugatra távozással; a saját vétkét is a „mások” vétkévé mossa át. Szélsőségesen elfogult, *ellene haragszik, nem érte*, amikor egyetlen igaz lelket sem talál ebben az 1968-as Szodomában.

Ez a föld, melyen annyiszor . . . Sándor Pál és Gazdag Gyula végletesen másként egészíti ki a mondatot. Jó lenne elaltatni minden kételyünket azzal: az előbbi belülről, kötődve, vívódva bírál, és bizalmat szavaz; az utóbbi kívülről, eltaszítva, cinikusan.

De mert jó művészek mindketten, kétségbeesve ábrázolják világukat.

Bárcsak bizonyosak lehetnének abban, hogy az *Elveszett illúziók* (egyébként Balzac-tól magyarított nevű) főszereplőjét *nem Szerencsés Dánielnek* hívják.

FEJÜK FÖLÖTT A ZEPPELIN

A Kasimir és Karoline Kaposváron

„Az általános válságot mindig külön kell választani a magánélettől” – mondja Karoline Ödön von Horváth darabjában. A darab pedig pontosan arról szól, hogy ez nem lehetséges.

Karoline tisztviselőnő, ami nem is annyira fontos, mint az, hogy „dolgozó nő”. Némi sértett önérettel hivatkozik erre a tényre. Már kétszer is férjhez mehetett volna egy nyugdíjogosult hivatalnokhoz. Kasimir viszont, a vőlegénye, aki A/hármas és B/hármas jogosítvánnyal rendelkező gépkocsivezető, tegnap óta munkanélküli.

A *Kasimir és Karoline* a harmincas évek elején játszódik. A nagy gazdasági világválság idején vagyunk, és az embereknek rossz a közérzetük.

Horváth kiváló drámai érzékének egyik bizonyítéka, hogy ezt a rossz közérzetről szóló drámát, valósággal a brechti elidegenítő effektus módszereit követve, a müncheni Oktoberfest, a híres-hírhedt sörfesztivál miliójébe helyezte. A hangulat látszólag kitűnő. A zenekar az „Amig az öreg Péter” kezdetű müncheni himnuszt játssza, a nézőközönség megtekintheti a tányérajkú néger nők faluját, a bulldogfejű férfiút, a szakállas kislányt, a teveembert és a számai ikreket, kipróbálhatja az erőmérő kecskét, fölülhet a hullámvasútra, a lányok szoknyája alá leselkedhet a csúzdánál, leihatja magát a Wagner-pincében, de az egész mögött valahogy szorongást és kilátástalanságot érezni. Horváth egyik legfinomabb dramaturgiai fogása, hogy a mulatság rétje fölé röpteti a Zeppelint, a kor csodáját, a könnyű gázokkal töltött s az égen méltósággal úszó, szivar alakú léghajót. A láthatatlan Zeppelin az elvagyódás jelképe a sörmocskos valóságból; maga az éterikus tisztaság, a lebegés. Egy másik világ, amely elérhetetlen. Az Oktoberfest résztvevői kitódulnak a szabadba, és néma áhitattal követik a Zeppelin röptét. A pillanat metaforikus jelentését akkor értjük meg, amikor Juanita, a torzszülöttek mutatóványosságában föllépő „gorillaleány” is eksztázisba esik, Johann, a bulldogfejű férfi pedig szívrohamot kap. A szabadság jelképét látni akaró „kripliket” kutyakorbáccsal kergeti vissza a direktor. Aki maga is meghatódik, miközben boldog sóhajjal integet a Zeppelinnek: „Ha belegendolunk, milyen nagyra is vittük mi, emberek.” A mondat mögött bizonyos írói szarkazmust fedezhetünk föl. A direktor ugyanis *liliputi*.

A *Kasimir és Karoline*-ban a jelképes „fönt” és „lent” sokkal konkrétabb jelentést is kap. „Odafönt röpköd húsz tokekapitány – mondja Kasimir a Zeppelinre –, idelent pedig éhen pusztul azalatt több millió ember!” Kasimir persze nem valami öntudatos munkás vagy szakszervezeti funkcionárius, egyszerűen elkeseredett ember. Horváthnak rendkívüli drámai tehetsége van ahhoz, hogy ezt az *amoré elkeseredést* szociológiailag is megvilágítsa, s ehhez egyetlen direkt eszköze sincs szüksége. Darabjának különös tüneménye a *rejtett konfliktus*, ami az emberek és a viszonyok között feszül, anélkül, hogy látványosan kitörne.

A *Kasimir és Karoline*-ban tulajdonképp nem történik semmi. Karoline odalép a fagyaltoshoz, hogy fagyaltot vegyen, és ettől kezdve fokozatosan elsodródik Kasimirtól – előbb Schürzingerhez, a nyálasan olvadékony szabászhoz csapódik, majd „magasabb társadalmi rangot” keresve, Rauch kereskedelmi tanácsos és Speer törvénytudó elnök, e két vásári *voyeur* pártfogásába ajánlja magát, s végül újra kiköt Schürzingernél, ekkor már végképp elveszítve Kasimirt. Mindennek a fagyalt az oka. Ha Karoline nem szereti a fagyaltot, akkor nem találkozik Schürzingerrel, ha nem találkozik Schürzingerrel, akkor nem figyel föl rá Rauch és Speer... és így tovább.

Horváth éppen az oknélküliségek és véletlenszerűségek láncolatában tudja megmutatni a szükségszerűt, a valódi emberi kapcsolatok fölbomlását, a humánus viszonyok kiüresedését. Azt, hogy a létfeltételek többet nyomnak a latban, mint az érzelmi kötődések. Karoline őszintén gondolja, hogy ha egy férfinak rosszul megy, egy valamirevaló asszony annál inkább ragaszkodik hozzá, de a darab végén mégis annak a Schürzingernek a karján távozik, aki nemcsak elméletileg állítja az ellenkezőjét, hanem a gyakorlatban is igazolja: egy estére szívesen lemond Karoline-ról főnöke, Rauch javára. Természetesen nem „ingyen”: előmenetelt remélve . . . Innen nézve kellő ironikus hangsúlyt kap a darab mottója: „S örökkön él a szerelem.”

Horváth számára az októberi népünnepély forgataga, a társadalmi osztályok keveredése, az egész sivár kaleidoszkóp jó alkalom a társadalom valódi arcának leleplezésére. Jellemző ebből a szempontból a tömegben elvegyülő Rauch megjegyzése: „Amíg a titkos tanácsos mellett ott ül a szolgáló, a kereskedő mellett az iparos, a miniszter mellett a munkás, addig én ezt a demokráciát csak dicsérni tudom!” Brechten kívül aligha volt drámaíró, aki világosabban látta volna a Hitler előtti „német nyomorúságot”, a készülődő faszizmusnak táptalajt nyújtó demokrácia kétarcúságát.

Ascher Tamás, aki öt évvel ezelőtt a *Mesél a bécsi erdővel* már hiteles iparigazolványt váltott ki Ödön von Horváthból, szigorú elemzésnek vetette alá a laza film-scenárium hatását keltő darabot. Nem engedett a csábításnak, hogy a „plánok” változtatásával, a nyüzsgésből kilépő, majd abba visszasimuló szereplők filmes dramaturgiájával egységes hangulati kompozícióba szerkessze az előadást. (Ezzel a kézenfekvő módszerrel Hegyi Árpád Jutocsa néhány évvel ezelőtt Debrecenben erős hatású, igen jó produkciót hozott létre.) Ascher, a jelenetmozaikok sorozatából folytonosságot megszüntetve, helyszínek szerint „földarabolta” a játékot, és erősen koncentrált az így létrejött nagyobb szerkezeti egységek *szituációjának* megteremtésére. Az elképzelés megvalósításához nagy szüksége volt Pauer Gyulára, aki mestere a gördülékeny technikával viszonylag rövid idő alatt teljes átalakulásra idomított képlékeny szcenikának. Pauer diszletének köszönhető, hogy az előadás mindenekelőtt *képileg* fog az emlékezetünkbe rögződni. Az újnaturalizmust bizonyos „konstruktivista” elemekkel ötvöző színpadképek legtöbbször építészetileg, falak síkjával metszik ki – funkcionális használatra – a teret. A sima, elnagyolt felületek és a hideg színek hangulatilag is előkészítik a talajt a játékhoz. Különösen jól sikerült a hullámvasút előtti tér és a lovarda.

Az előadás dramaturgiai alapelképzeléséből következik, hogy az októberi ünnep kavalkádja csak *hátteret* ad a játékhoz, és azt is meglehetősen jelzésszerűen. Kivétel a Wagner-pincében játszódó jelenet, de Ascher még itt is tartózkodik a naturalizmustól, a sörivő vendégek „együttese” valóságos koreográfiai rendben mozog. Összehasonlítva a *Mesél a bécsi erdő* kiskocsmajelenetével, amely szabályos élőképek hatott – Ascher még kevesellte is a realista részleteket, jóval a darab végleges lejátszása után arról beszélt, hogy a színpad hátterében ünneplő asztaltársaságnak egy érettségi találkozózt kellett volna megjelenítenie –, itt most szükségavé, szinte brechti gesztusrendszert alkalmaz, s még az így létrejött stilizált képeket is kimerevít olykor. (A kimerevítés eszközével a nyitójelenetben, a vurstlihangulat intonálásakor is él.) Ez bizonyos hűvösséget, távolságtartást eredményez, és arra vall, hogy Ascher nem szándékozott – a *Háromgarasos opera* Peachumjével szólva – „undorhatással dolgozni”. A koncepció egészét tekintve nagyon is érthetően, minthogy az előadás nem a felszín, a jelenséget kívánja minősíteni, hanem a felszín alatti lényegét, magukat a belső viszonyokat. Az egyes jeleneteket – a szerzői instrukció szerint – átkötő zene vagy a korabeli stílusban „beénekel” számok (Selmeczi György zenéje) sem kapnak groteszk felhangot, sőt a bajor népviseletbe öltözött zenészek, némileg talán vitathatóan, színházi zenekarként, a zenekari árokban, a cselekménytől független „kisérezent” játszanak.

Ebben a fölstilizált-visszafogott alapstílusban a színészi játéknak mindenekelőtt bensőségesnek és karakterisztikusnak kell lennie. Ascher ugyanakkor hangsúlyozza, hogy a darab szereplői nemcsak egyszerű emberek, hanem tucatemberek, bárkivel behelyettesíthető emberek. Ennek a paradoxonnak a föloldása, úgy látszik, gondot okoz

a *Kasimir és Karoline* rendezőinek. (Hegyi Árpád Jutocsa az említett debreceni előadásban például megkettőzte a címszereplőket, és hasonlóan öltözött alteregóikat időnként elővillantotta a tömegből.) Ascher Tamás sem tudott tökéletesen megbirkózni a megíratlan, „amorfi” figurák tömegemeri és egyszersmind egyénített karakterének együttes ábrázolásával. Mert Kasimirt egyfelől tipizálja a kezében vitt *cekker* vagy a sofőrök micisapkája – Szakács Györgyi ezúttal stílusban tartott és egyszersmind időtlenné stilizált jelmezeket tervezett –, de Koltai Róbert játékanak alighanem szándékos jellegtelensége elmosza az alak kontúrjait. Csákányi Eszterrel ugyanez a helyzet; a színésznő minden „különös ismertetőjegy” nélkül formálja meg Karoline-t. Érthető, hogy Aschernak Koltai és Csákányi civil személyiségére, színészi karakterük dokumentumértékére volt szüksége, minthogy a jelek szerint nem „alakítást” kért tőlük, hanem az *átlagot* próbálta megjeleníteni. Csakhogy éppen ehhez kellene a legrafináltabb színészi technika eszközei – s mintha most nem fordítottak volna kellő energiát a megtalálásokra. Persze az is igaz, hogy Kasimir és Karoline a darabban a körvonalazatlan, „nyitott” figurák. De talán éppen ezért kellett volna valamilyen irányban „eldönteni” őket.

Szemes Franz és Ernája esetében megtörtént a „döntés”. Lukáts Andor fehérbetétes cipőjű, enyhén Bicska Maxira vett tolvaj-úriembere és partnereként a „férfiasan” szögletes mozgáskarakterét tökéletesen kidolgozó Pogány Judit „figurája”, így, ebben a formában, nincs benne a darabban. Ezt ki kellett találni. Különösen Pogány habitusa igen erős, például abban a pillanatban, amikor Szemes az arcába önti a sört. Kettőjük kapcsolata egy másik szinten reprodukálja ugyanazt a rossz közérzetet, amelyet a címszereplők viszonyában is érezhetünk. Dánffy Sándor (Speer) és Jordán Tamás (Rauch) joviálisan ellenszenves kettőséből mintha hiányozna a fenyegetés: az, ami Spindler Béla sima modorú, mosolygó Schürzingerében megvan.

Azt hiszem, Ascher nem gondolta egészen végig, hogy a *Kasimir és Karoline* mégiscsak felelgetős játék, ami előtér és háttér, egyén és tömeg állandó hullámzásából, egybemosódásából és különválásából jön létre. Ha a *background* nem támasztja meg a szituációkat, a szereplők légüres térben mozognak. És megfordítva: az alakok túlságosan testetlenek ahhoz, hogy önmagukban megéljenek.

Azt azonban el kell ismerni, hogy Ascher a színpad fokozatos kiürítésével, a tömeg lassú eliminálásával metaforikusan is érzékeltetni tudja hőseinek perifériára szorulását. A szívszorító magányban egymásra találó – vagy inkább egymáshoz menekülő – Kasimir és Erna utolsó jelenete szikár érzelemmentessége ellenére is (vagy tán épp ezért) megrázó. A végső párbeszéd így folyik le közöttük: „Kasimir: Te, Erna... – Erna: Mi az? – Kasimir: Semmi.”

Ülnek egymás mellett, és a hangjuk fönnakad a dallam közepén.

TÖRTÉNELMI FIGYELŐ

HELYÜNK EURÓPÁBAN

HANÁK PÉTER, LACKÓ MIKLÓS ÉS SZÜCS JENŐ BESZÉLGETÉSE

Hanák: Aligha lehet véletlen, hogy egy jó éve jelent meg *Szücs Jenő* nagy fel-tűnést keltő tanulmánya Európa három régiójáról, bennük Magyarország helyéről, a múlt év nyarán vehettük kézbe *Varga János* A helyét kereső Magyarország c. könyvét, és a Valóság 1982 decemberi számának élén *Berend T. Iván* nagyívű cikke áll: Ma-gyarszág helye Európában. Bizonyára érdekes és politológusok számára vonzó fel-adat volna helykereséseink okainak és időszerűségének feltárása, a történész azonban inkább az eredményre, a történeti főútvonalak és törésvonalak térképezésére fi-gyel fel.

Hány történeti régiója van Európának, és hova tartozik ezek sorában Ma-gyarszág? *Szücs Jenő* tanulmánya három régiót különített el és a középsőbe helyezte hazánkat. *Berend* most a középkortól napjainkig ívelő áttekintésben elsőként kísérli meg a különböző korokra szabott régiókonceptiók összefüggését, *Németh László* ki-fejezését használva „a szent összevisszaság” valaminő rendezését. *Berend* a három európai régiót lényegében kettőre redukálja. Idézem egyik megállapítását.

„*Szücs Jenő* par excellence orosz Kelet-Európája, lengyel–cseh–magyar Közép-Kelet-Európája . . . és az Elbáig terjedő Nyugat-Európa úgy három régió, hogy egy-idejűleg három is, de mégis csak kettő.” Egyrészt ez mégsem integráns része nyugat-nak, mert „a kelet-európai közegben a szerkezet módosul, deformálódik”, és „végül ebben a térségben is *kelet-európai* közegről esik szó”. „Sokkal fontosabb azonban – mondja *Berend* –, hogy a Közép-Kelet-Európának nevezett és a másik kettővel egyenrangúan önállónak tekintett régió a XI. század előtt még ugyanúgy egyértel-műen kívül rekedt a keresztény-feudális Nyugaton, amint a XV–XVI. századtól kísér-tetiesen visszahajlik a Keletre.”

Nos, ezt a reduktiót vitassuk most meg a kompetens szerzővel, az egész vita újra-elindítójaival, *Szücs Jenő*vel és legújabbkori kutatójával, *Lackó Miklóssal*. Hány régió-ra oszlik Európa és mi a régió történeti ismerve?

Szücs: Európai régiókról attól fogva lehet beszélni, mióta egy geográfiai egység, melyet már az antikvitás is ismert Európa néven, többé-kevésbé rokon strukturális tartalommal töltődött fel. Ez az időpont lényegében véve az első ezredforduló. A feu-dalizmus teremti meg Európát, s a feudalizmuson belül kialakuló hasonlóságok vagy eltérések azok, amelyek alapján egyáltalán régiókról beszélhetünk. A strukturális jegyeket nem kereshetjük kizárólag a gazdasági alapokban, mert a strukturáknak meghatározott társadalmi, nemkülönben az állami életet és a kulturális szférát érintő jegyei is vannak, és ez az együttes alakul aztán tovább a történelem folyamán. Annak ellenére, hogy ez az egész földrajzi értelemben vett Kelet-Európa, tehát Európának egész keleti fele kulturális értelemben kezdettől kétfelé, Róma és Bizánc felé orientá-lódott, ami már eleve egyfajta választóvonalat jelentett a társadalom- és politikai szerkezetben, – a korai időszakban, a 11–12. században mégis kétségkívül sokkal több vonás rokonítja, mint elválasztja ezt az egész új térséget. Gondoljunk akár mondjuk a magyar és az orosz, vagy a délkelet-európai államok belső rokonságára a kezdeti időben. A régi határok azonban nem úgy képzelendők el, hogy valamikor egyszer kialakultak és aztán többé nem változtak, hanem éppen a fejlődés folyamán módosul-tak. A módosító tényező az európai fejlődésnek az a sajátos dinamikája volt, mely a 12–13. század folyamán Nyugat-Európát felemelte a korábbi, Bizánccal szemben al-

söbbrendű helyzetből. Másfelől Európa keleti és délkeleti részei éppen Bizánc lehatárolásával megmerevedtek. Ez a fejlemény előbb-utóbb elég markáns választóvonalat vont a korai időben többé-kevésbé egységes Kelet-Európán belül: azokat az országokat, amelyek már eleve a nyugati egyház felé orientálódtak, sajátos szerkezeti elemekkel emelték ki a kezdetben többé-kevésbé rokon „eredeti” kelet-európai struktúrákból.

Hanák: Hadd hangsúlyozzam a két egyházhoz való tartozás lényeges elkülönítő szerepét. A római egyházhoz, illetve a görögkeleti ortodoxiához való tartozás nemcsak kétféle politikai orientációt jelentett, hanem két politikai *rendszert* is, sőt meghatározta a termelő munkához való viszonyt, a társadalmi mentalitást is.

Lackó: Vajon, amikor Berend ezt a sajátos – itt idézett – meghatározást adja, hogy három, de mégis alapvetően két régióról – másik kifejezésével: centrumról és perifériáról van szó – vajon nem az-e a módszertani probléma, hogy ő nagyonyi 19–20. századi gazdaságtörténet-szemmel tekint korábbra vissza. Abból a modern korból, amikor Európában már nem beszélhetünk lényegesen eltérő fejlődési utakról, mert hiszen az európai, főleg Nyugat-Európa központú fejlődés már olyan mértékben meghatározta egész Európa sorsát, termelési technikáját, a technikai fejlődésből következően az egész társadalmi, és tegyük hozzá: politikai és kulturális struktúra irányát, hogy visszatekintve, legalábbis a felszínen, nem látszanak olyan élesen a különbségek, mintha a régiók fejlődését a korábbi korszakokban vizsgáljuk, s egy messzibb múltból induló strukturális elemzéssel próbáljuk megközelíteni. A modern korra jellemző nivelláló tendencia a régiók közötti szintkülönbséget nem tudta ugyan megszüntetni, de messzemenően egységesítette egész Európában a technika adaptációjának a módját, a gazdasági-társadalmi fejlődés irányát.

Hanák: Egyetérték Lackó Miklós szempontjával, talán még pregnansabban is meg lehet fogalmazni a Berend által használt terminusokban: mennyiben hatja át régiószemléletét a centrum és periféria egymással való ellentéte és összeműködése. Nehéz megkülönböztetni cikkében, hogy a centrum és a periféria viszonyáról van-e szó, különösen a 19. századtól kezdve, vagy pedig különböző régiókról. Pedig centrum és periféria gazdasági kölcsönhatások rendszerén alapuló együttes, míg a régiók nyilvánvalólag nemcsak földrajzi elhelyezkedésében, hanem történetiségében is egymás mellett lévő és történetileg összeműködő egységei Európának.

Szücs: Valóban, kizárólag a centrum és periféria fogalmaival nem lehet megmagyarázni a régiók alakulását. Ez a felosztás csakis a gazdasági mellé- vagy alárendeltség felől tekinti a dolgot, holott a régiók komplex szerkezetek, melyeknek lényegéhez hozzátartozik a politika, a társadalom, a kultúra megannyi strukturális jegye. Megjegyzem egyébként zárójelben, hogy Lengyelország, Csehország, Magyarország, Horvátország és így tovább, vagyis az az egész régió, melyet a továbbiakban Közép-Kelet-Európának nevezünk, a kései középkor óta a nyugat-európai centrum perifériájának szerepét játszotta gazdasági értelemben, s éppen ezáltal képezett egységet vele. Ebben az időben sem Oroszország, sem Dél-Kelet-Európa nem tartozott ehhez a gazdasági rendszerhez, ilyen értelemben tehát nem tekinthető perifériának.

Hanák: Az igazi kérdést én a „regionális” fogalom többértelműségében látom. Berend kitűnően mutatja ki a kapitalizálódó centrum kihívására adott válaszokat. Sikeres válasz a skandináv, félig sikerült választ ad Itália, Magyarország, és vannak sikertelenek, így a Balkán félsziget országai. De a lényeges kérdés most már az, hogy mi az összefüggés a sikeres, félig sikeres, sikertelen válasz és a regionális elhelyezés között? Akárhogy kerülgetjük is, nem tudjuk átugrani azt a kérdést, hogy melyek az európai régiók és melyek az ismérveik?

Szücs: Nyugat-Európa az, amely önmagát Nyugatnak nevezte. Minthogy az „Occi-

dens” eredendően kulturális tartalmú fogalom, ebbe beleértették már a 13. század óta pontosan azt a térséget is, amelyről beszélünk, tehát Magyarországot, Lengyelországot és így tovább, minthogy a római egyházhoz igazodtak. Az említett nagy európai dinamika átformálta azt a meglehetősen kezdetleges korai feudális struktúrát, mely ezeket az országokat még az ezredforduló utáni időben jellemezte, és egy csomó olyan vonással ruházta fel, amelyeket regionális ismérveknek nevezhetünk. A feudalizmus hierarchikus társadalom, tehát felülről kell kezdeni, az egyházon. Nagyon fontos elválasztó vonal a regionális tipológia szempontjából az, hogy az egyház a világi hatalomtól többé-kevésbé független helyzetet foglal-e el egy szerkezetben, amilyen Nyugat-Európában alakult ki, vagy pedig alá van rendelve a világi hatalomnak, amit cezaropapizmusnak szokás nevezni. Ennek rendkívül messzemenő kulturális és intellektuális következményei vannak. Hogy csak egyet említsék, az egyháznak független, vagy az államnak alárendelt helyzete szabta meg például azt, hogy kifejlődött-e a remeszsánsz vagy sem. Nyugaton és Közép-Kelet-Európában kifejlődött, minthogy az egyház egyfajta versengő, kompetitív helyzetben volt a világi hatalommal. Ebben olyan intellektuális robbanóerő rejlett, amely egyebek közt már a középkorban megfogalmazza a társadalmi szerződés gondolatát, a hatalomátruházás teóriáját. A társadalomnak világi uralkodó rétege, a nemesség, az autochton kelet-európai szerkezetben vertikálisan határozta meg az uralmi szervezetet. A nyugati struktúrákat alapvetően a horizontális, azaz rendi-korporatív jellegű szervezkedés jellemzi, kialakult tehát a nemesi „communitas”, amely bizonyos fokig mindenütt kontrollálta az állam működését. Továbbmenve, a nyugati szerkezetekhez tartozik a városi polgárság autonóm korporatív szervezkedése, egyáltalán a szabad polgárság mint olyan. És mindez bizonyos értelemben kihatott a társadalom legalsó rétegeire. Nagy különbség, hogy a szabadság gondolata és szervezőelve lehatol-e a társadalom legalsó szintjéig, vagy sem, még ha nagyon korlátozottak is a jogok ezen a szinten. Ez a legalsó szint a társadalom kilenczítettét jelenti. Nyugaton és Közép-Kelet-Európában többé-kevésbé rokon módon jogilag egységes állapotú parasztság alakult ki, amelynek meghatározott pozitív jogai voltak, szemben Európa keleti vagy délkeleti részével, ahol a parasztság megmaradt teljesen heterogén állapotban, konzerválva a rabszolgaságot is. Más szóval megmaradt abban a szerkezetben, amelyet autochton kelet-európai szerkezetnek nevezhetünk, és amely megrogzódott a késő középkorban ezekben a térségekben.

Hanák: Szűcs jellemzése szerint tehát a főismérvek az egyház hatalmi helyzete és befolyása, a feudalizmus belső hierarchiája és struktúrája, a polgárság és a városi kommuna létrejötte, a parasztság jogi és társadalmi helyzete. Ebből a négy szempontból tekintve, a Nyugathoz vagy a Kelethez áll-e közelebb ez a bizonyos *közbülső* zóna, amelyhez Lengyelország, Magyarország (az egykori Monarchia) tartozott? S vajon a XVI. századi elkanyarodás és visszafejlődés ellenére fennmaradtak-e ezek az ismérvek?

Szűcs: Ha ezzel a közbülső régióval kapcsolatban ilyen szerkezeti elemekről beszélhetünk, az éppen azt jelenti, hogy ilyen értelemben vált nyugatias jellegűvé. A 16. század beköszönte, a kora újkor valóban éles cezúrát vont Európában azáltal, hogy Nyugaton a kapitalizmus kezdett kicsírázni, Európa keleti fele viszont a „második jobbgységba” süllyedt. Ez a hasadás a kora újkor századaiban azonban nem jelentette azt, hogy ezt a közbülső térséget teljes mértékben bilincsbe szorította a refeudalizálás. Nagyon sok vonatkozásban megmaradtak a nyugatias szerkezetek, abban a némileg torzult, némileg módosult, sőt bizonyos értelemben valóban méginkább eltorzult formában, mint a középkorban, de megmaradtak.

Lackó: Úgy is fogalmazhatnánk, hogy ami a 20. századból visszatekintve pusztán elmaradottságnak látszik, az egy szisztematikus történeti elemzés alapján nem egészen igazolódik. Különbséget kell ugyanis tennünk – kiélezem a fogalmazást – *elmaradottság* és *elszakadottság* között. A közép-kelet-európai régió elmaradott volt, és viselte ennek összes terhét, tehát azokat a kevésbé meggyökeresedett, csonka, torzult formá-

kat, amelyek itt a feudalizmusra és a kora-újkorra jellemzők voltak: például a városfejlődés visszamaradottságát vagy a parasztság fokozatos felszabadulási lehetőségeinek a korlátjait. De mégis, ez alapvetően csupán elmaradottság volt, az ebből következő módosulásokkal. Az igazi Kelet-Európa viszont az újkorig, sőt a 17–18. századig sok szempontból voltaképpen még elszakadt volt a nyugati fejlődéstől. Ez az elszakadottság persze a modern korban a régi értelemben megszűnt, s egy egységes irányú felzárkózás indult meg, de sokkal erősebben „fölülről” végrehajtott eszközökkel, mint a közép-kelet-európai régióban. Talán nem tévedünk, ha azt mondjuk, hogy a Kelet-Európa és a Nyugat-Európa közötti szakadék áthidalása a széles értelemben vett felvilágosodással indult meg; az egységesülés a társadalom mélyebb struktúrájára csak lassan és erős korlátok között hatott ki. Közép-Kelet-Európát ezzel szemben erőteljesen érintette a nyugati fejlődés minden áramlata, társadalmi-gazdasági téren éppen úgy, mint szellemi tekintetben.

Hanák: Mindenképpen a régiót minősítő specifikus vonásnak tartom, amire Lackó is utalt, hogy mennyire voltak meg belső fejlődésében a modernizálás feltételei. Ebben lényeges – azt is mondhatnám: minőségi – különbséget látok a középső és a keleti régió között. Kelet-Közép-Európában* ugyanis – ha az eredeti vagy nem eredeti felhalmozás mércéjét nem a nyugati modellekhez igazítjuk – a modernizálás alapja nyilvánvalóan a mezőgazdaság, a mezőgazdasági árutertermelés és kereskedelem lehetett. Eme sajátos „agrárkapitalizmus” fejlődésének belső feltételei pedig a 18–19. századforduló Magyarországon adottak voltak, részben a birtokos nemesség növekvő árutertermelésében, részben a felvásárló, közvetítő kereskedelem kiépülésében. Igaz, ezek a kereskedők, görögök, szerbek, németek, majd zsidók nem a „törzsökös” bennszülöttekből kerültek ki, de nem egy „gyarmatosító” hatalom telepesei voltak, hanem az újjáépülő országban megtelepedett-meghonosodott polgárok, akik csakhamar a *belső fejlődés* elemei lettek. A francia háborúk korában erőteljesen jelentkező kihívásra többek között azért érkezhettek válasz, mert már léteztek ezek a belső tényezők.

A Kelet- és Kelet-Közép-Európát egy régióvá összevonó koncepciónak van egy belső fejlődésből nem magyarázható ellentmondása. E felfogás a 17. században kiépülő abszolutizmust és az újraerősödő feudalizmust kapitalizmusellenesnek tekinti, amely maga alá gyűrte és megmerevítette a társadalmat. Száz-százötven év múlva azonban mégis az abszolutizmus hozza a reformot, bátorítja a külföldi tőkét, támogatja a modernizálást. Eszerint nem a belső fejlődés alapozta meg az átalakulást, hanem a nagyhatalmi igény, az abszolutizmus és feudalizmus alkalmazkodása a nyugati fejlődéshez. Ez a tétel azonban legfeljebb Oroszországra alkalmazható, arra is finomításokkal. A német, az osztrák, a cseh és a magyar társadalomra azonban nehezen húzható rá ez a zubbony. Már a 18. században megindult az a belső árutertermelés és felhalmozás, amelyre támaszkodva a fejedelmi abszolutizmus – gyakran valóban külföldi tőkét is igénybe véve – állami eszközökkel is gyorsította a modernizálást. És ez nemcsak a régió nyugati részére, hanem Magyarországra is érvényes. Az a kereskedelmi tőke, amely nálunk is elővarázsolta a vasútépítő, bankot, malmot alapító, földbérlet *vállalkozót*, a belgazdaságban halmozódott fel, és éppen ez a vállalkozó réteg volt a garancia – nem az anyagilag eléggé zilált Habsburg államháztartás – a külföldi tőke viszonylag korai és jelentős befektetései számára.

Szűcs: Vagy legalábbis kettősség érvényesül ebben a tekintetben. Az egyik az, hogy a kora újkor századaiban, amikor az egész Nyugat határozottan elindul az új formák felé, – ez a régió éppen az említett refeudalizáció következtében egy helyben topog. Az érem másik oldala viszont az, hogy egy meghatározott időpontban mégiscsak létrejönnek a kimozdulás, az alulról jövő kezdeményezések feltételei és eredményei. Gondoljunk csak a magyar reformkorra és 1848-ra.

* *Hanák Péter „Kelet-Közép-Európa” terminusa lényegében azonos a partnerei által használt „Közép-Kelet-Európa” fogalommal. A történelemtudományban is többféleképpen jelölt fogalom terminológiai tisztázása és egységesítése még várat magára, noha kívánatos lenne. (A szerk.)*

Lackó: Úgy hiszem, ezt a mégis megőrzött rugalmasságot sok magyar és közép-kelet-európai példával illusztrálhatjuk. Már volt szó az értelmiség formálódásáról. De ugyanez áll végül is arra a rétegre is, amelynek fejlődését a leginkább vagyunk hajlamosak a kelet-európai vagy a balkáni típusba sorolni: a parasztságra. A különbségek szembeűnődek, s kimutathatók az ún. „második jobbágyság” lazább formáiban, abban, hogy nálunk egy nem lebecsülendő, a 19. században modernizálódni képes szabad paraszti réteg alakult ki, hogy a nincstelenek fő típusává a lényegében szabad mezőgazdasági bérmunkásság vált. De vehetünk más társadalomtörténeti példát is, mondjuk a zsidókérdést. Itt, jól kimutatható, hogy a Berend által említett, hiányzó társadalmi funkciók ellátására beépült „helyettesítő” réteg hogyan „szervült” – ha nem is kellően és konfliktusmentesen – hazaivá; elég, ha – Kelet-Európával egybevetve – a nagyarányú asszimilációra utalunk. A sokszor lebecsült 19. századi magyar, félig nemesi-félig polgári liberalizmus térhódítása és – legalább a 80-as évekig – pozitív szerepe is hasonló példa lehetne. Ez közrejátszott abban, hogy a gentry fokozatos leromlása ellenére, nálunk a közigazgatásban a szakszerű ügyintézés uralkodott. Még a dualizmuskori magyar parlamentarizmus is, noha sok tekintetben ál-parlamentarizmus volt, nagymértékben elősegítette a társadalmi nyilvánosság érvényesülését, így többek között a korrupció kordában tartását, ami pedig a kelet-európai társadalmakban sokáig szinte korlátok nélkül érvényesülhetett.

Hanák: Tehát mindenképpen elmondhatjuk, hogy ebben a közbülső régióban a társadalom önszerveződésének, modernizálásának sokkal nagyobb tere volt, és ha nem nélkülözhetette is az államhatalom támogatását, mindenesetre, ez a kettősség egymással szemben és egymást erősítve segítette elő a polgárosodás folyamatát, amely másképp zajlott le az orosz Kelet-Európában, vagy akár a Balkán félszigeten.

Talán annyi következtetést levonhatunk ebből a rövidre fogott eszmefuttatásból, hogy a régiót, a regionális fejlődést csak *komplex módon*, gazdasági, politikai, társadalmi állami, tudati tényezők állandó egymásrahatásának szövevényében vizsgálhatjuk. Megállapíthatjuk, hogy a középkor folyamán Európában kialakult egy közbülső régió, mely sok hasonlóságot mutat a keletivel, de egyúttal a nyugatival is, s amely az önálló arculatát a 13–15. századtól kiformálta és megtartotta. Talán még egy megjegyzést lehet mindehhez hozzáfűzni. A régióformálódás, a régióhoz tartozás a 19. század közepéig-végéig spontán folyamat a történelemben, de azután az emberek tudatosan felmériik helyüket és helyzetüket, történészek, politikusok megfogalmazzák, hova tartoznak vagy hova kívánnak tartozni. Ugyan nem állítom azt, hogy a kívánság, a program lényeges lenne a valóságos hovatartozás eldöntése szempontjából, de a tudatos felismerés és irányítás hozzájárulhat egy társadalom, egy nemzet hovatartozásának – regionális identitásának –, vagyis jövőtervezésének és helymeghatározásának kialakításához. Mert a történelmi-földrajzi hely és szerep éppúgy összetartozó tudatelemek, mint a nemzeti önazonosság és nemzeti hivatás.

(Elhangzott Hanák Péter *A Dunánál* c. rádióműsor sorozatában, 1983 januárjában. Szerkeszti Mihancsik Zsófia.)

A LEZÁRATLAN PER

A zsidóság asszimilációja a Monarchiában

Pap Károly, a kevéssé méltányolt magyar zsidó író életrajzi kulcsregényében a nagyapa, Jeremina, „gyapjas zsidó”. Életének egyetlen értelme a Talmudban való elmélyülés és a felkészülés a hazatérésre az ígéret földjére. Haláláig nem szünek meg kárhoyotni fiait, akik a vagyonygyűjtést önmagáért művelik, és elvegyűlnek a keresztények világában. Az apa soproni rabbi, írástudó és üzletember, magyar és zsidó, akinek az ég kegyelme megadta, hogy nem kellett döntenie e kettős kötődés konfliktusában. Az író azonban gyermekfejjel fellázad a képmutató vallási és a képlékeny üzleti morál ellen, megkísérli etikusan összeegyeztetni a magyarsághoz és a zsidósághoz való hozzátartozást,¹ író lesz, a magyar kultúra finom értője és ápolója, hogy aztán egy náci haláltáborban lelje majd halálát, 1944-ben.

Zsidó sors, a magyarországi zsidó asszimiláció tragikus kudarcra – mondhatja az asszimiláció valamennyi kritikusa. Igaz, az egykori Osztrák–Magyar Monarchia területén több mint fél millió zsidó útja és sorsa volt hasonló az azonosulástól a kirekesztésig és a megsemmisítésig.

Hatvany Lajos másféle utat-sorsot mutat be családi kulcsregényében.² Az aradi Deutsch Ábrahám és fiai sikeres terménykereskedők, az unokák már pesti nagytőkésék, a dédunoka, hatvani Deutsch Sándor, az alapító korszak kapitalizmusának nagy alakja, iparmágnás, a főrendiház tagja, valószínű belső titkos tanácsos. Fia, Lajos, Ady mecénása, József Attila felfedezője, Petőfi életrajzírója, a magyar kultúra megszállottja.³ Az ő unokatestvére, Moskovitz Geyza és Deutsch Erzsébet lánya, Lesznai Anna néven vonul be a magyar kultúrtörténetbe, mint a *Nyugat*, majd a *Vasárnapi Kör* színes egyénisége, író, költő, festő, iparművész.⁴

Sikeres utak, két kultúra termékeny ölelkezése – mondhatják az asszimiláció hívei. És ez is igaz. Ugyancsak százezrekre tehető a közép-európai régió nemzeteibe beolvadt s e civilizációkat gazdagító zsidók száma. De vajon ellensúlyozza-e egymást a kétféle sors, a két típus? Ellensúly-e néhány ezer, tízezer sikeres pálya, néhány száz-ezer sikeres asszimiláció a több mint fél millió halottnak és a sok millió megnyomortottnak? De hát mérhető-e a halottak számán a történelem, a civilizáció előrehaladása? – hangozhat az ellenkérdés.

A történész zavartan áll e dilemma előtt és ellenállhatatlan késztetést érez arra, hogy a zsidó asszimiláció problémáit ne csak a végkifejlet alapján, hanem egész folyamatában a motiváció oldaláról is megvizsgálja. Annál is inkább a folyamatot veszi tekintetbe, mert úgy véli, hogy a zsidó asszimiláció csupán része, részproblémája a modern népvándorlások, összeolvadások, nemzetépítkezések egyetemes áramlatának. Igaz, a zsidóság integrálódását a kezdetek kezdetétől, a szabadság szép tavaszától kezdve jóval több kölcsönös gyanakvás kísérte, több sérelem, megaláztatás, szorongás követte, mint más népekét.

*

Hálátlan dolog a tragikum borzongását számoszlopokban lehűteni. Mégis, ezt a hűvösséget követeli a probléma tárgyyszerű elemzése. A múlt századból származó népszámlálási statisztikák, bár éppen a nemzeti megoszlás szempontjából kezdetben becslésekre vagyunk utalva, a növekedési tendenciák kimutatására alkalmasak, egybevetethetők. A 19. század elejétől 1910-ig, az utolsó hivatalos népszámlálásig, a Monarchia egyes nemzeteinek szaporulata a következőképpen rekonstruálható.

1. tábla
A Monarchia nemzeteti
1800–1910

	1800 körül*		1851**		1910***		Évi átlagos növekedési ráta	
	1000 fő	%	1000 fő	%	1000 fő	%	1900— 1910	1851— 1910
Német	5,600	26,2	7,871	25,1	11,988	24,6	0,7	0,8
Magyar	3,400	15,9	4,872	15,6	10,061	20,6	1,0	1,35
Cseh	2,600	12,1	4,00	12,8	6,400	13,2	0,8	0,9
Szlovák	1,200	5,6	1,854	5,9	1,968	4,0	0,4	0,1
Szerb	800	3,7	995	3,2				
Horvát	1,200	5,6	1,763	5,6	3,811	7,8	0,6	0,6
	2,000	9,3	2,758	8,8				
Szlovén	850	4,0	1,172	3,7	1,346	2,8	0,4	0,25
Lengyel	1,400	6,5	2,056	6,5	5,000	10,2	1,1	1,6
Ukrán	1,800	8,4	2,940	9,4	3,991	8,2	0,7	0,56
Román	1,600	7,5	2,455	7,8	3,224	6,6	0,6	0,5
Olasz	400	1,8	534	1,7	802	1,6	0,6	0,7
Zsidó	400	1,9	1,039	2,3	(2,246)****	—	—	—
Egyéb	150	0,7	134	0,4	150	0,4		
Monarchia összesen:	21,400	100,0	31,383	100,0	48,850	100,0	0,75	0,82

* Becslés Lombardia, Velence nélkül, beszámítva: Salzburg, Dalmácia. — J. C. Bisinger: General-Statistik des österreichischen Kaiserthumes. I. Theil. Wien-Triest, 1807. — S. Becher: Die Bevölkerungsverhältnisse der österreichischen Monarchie. Wien 1846. — A. Kovács: Développement de la population de la Hongrie depuis la cessation de la domination Turque. Budapest, 1919.

** K. Czörnig: Etnographie der Oesterreichischen Monarchie I. Bd. Wien, 1857. 74—80. o. — Czörnig: Statistisches Handbüchlein, Wien, 1861. 44—47. o.

*** Österreichische Statistik. Neue Folge. Bd. I. Heft 1—2. Wien, 1917. — Magyar Statisztikai Közlemények. Új sor. 64. k. Bpest, 1912.

**** A zsidóságot ekkor nem etnikai csoportnak, hanem vallásfelekezetnek tekintették.

Ausztria–Magyarországon a modern népvándorlásnak és a velejáró asszimilációnak három nagy vonzási központja volt: Alsó-Ausztria Bécs központtal, a magyar Alföld Budapesttel és Galícia. Ez utóbbi kettő szívóhatása első látásra kitűnik az egyszerű népességnövekedési táblákból. Részletesebb számításaink azt is kimutatják, hogy a magyarság 1850 és 1910 közötti 5 millió főt meghaladó szaporulatából egyharmadrész, mintegy 1,7 millió származott az asszimilációból, hozzávetőlegesen 600 ezer a németek, ugyanennyi a zsidók és 400 ezer a szlovákok elmagyarosodásából.⁵ Hasonló arányokkal számolhatunk a lengyel népességnövekedésnél is. Az 1910. évi népszámlálás 810 ezer *izraelita vallású* és 237 ezer görög katolikus *lengyelt* mutatott ki.⁶ (Megjegyzendő, hogy a monarchiai censusok 1869 után a zsidót *izraelita vallásnak*, nem nemzetiségnek tüntették fel.) A természetes szaporodás és a vándorlási különbözet egybevetése alapján feltehetjük, hogy a zsidó, az ukrán és számottevő német asszimiláció révén a lengyelek mintegy 1,5 milliós népességtöbbletbe jutottak a 19. század második felében. (1900 és 1910 között a galíciai német nyelvű lakosság száma 212 ezerről 90 ezerre csökkent.)⁷

A fenti táblázatból nem derül ki ilyen világosan az osztrák (az alpesi) tartományok németiségének gyarapodása, mert ezt a többi tartományokban bekövetkezett fogyás, disszimiláció eltakarja. Statisztikai számításaink szerint azonban az alpesi tartományokban nagy arányú németesedés zajlott le, amely a tárgyalt időszakban kerekén 1,1 millió más nemzetiségűt – ebből 400–500 ezernyi cseh, 200 ezernyi zsidót és

félmillió szlovént, horvátot stb. – integrált.⁸ Csupán említve most a jóval szerényebb mértékű csehenedés- és horvátosodást, s a nyelvhatárok mentén állandóan folyó népcserét, egészében 4 és 5 millió között becsüljük a korszakban az asszimiláltak számát, ami Auszria–Magyarország lakosságának 10⁰/₀-át érintette. Nagyjából kitapinthatók a vándorlási hullámok időpontjai is. Ezek elsősorban a gazdasági fellendülési ciklussal, az iparosodás nekilendülési szakaszaival estek egybe, részben pedig az oroszországi pogromok kövekezményei voltak.

Megkísérelhetjük az asszimilációs folyamat társadalomtörténeti szakaszolását is. Első szakasznak a *megtelepedést* nevezzük, amikor a betelepülő vagy áttelepülő egyének, csoportok megőrzik eredeti identitásukat, többnyire saját közösségeikben laknak, a befogadókkal csak üzleti, illetve munkakapcsolatban vannak. Megtelepedésük kezdetben ideiglenes, maguk sem tudják, hogy maradnak-e, vagy tovább vándorolnak. Ennek megfelelően megelégszenek a külsődleges alkalmazkodással, csupán az új nyelv alapelemeinek elsajátításával, az új szokások formális megtartásával. A betelepülő zsidók többnyire meglévő hitközségekhez csatlakoztak, valamelyik már régebben honos hitsorsosnál találtak alkalmazást, kialakították a magyar szavakkal kevert németet, illetve jiddist.

A második szakasz az asszimiláció döntő, jellegzetes szakasza: ekkor következik be a nyelvi-kulturális, majd a társadalmi integráció. Erre a szakaszra a *kétnyelvűség*, a *kettős kultúra* jellemző. E hosszú, gyakran több generációra terjedő időszakban az asszimilánsok kifelé már az új nyelvet használják, otthon, a családban, a baráti körben még az eredetit, amelyet azonban már az új nyelv szavai, fordulatai, képei színezenek. Ekkor alakult ki nálunk az a sajátos német-jiddis-magyar nyelvkeverék, amelyet irodalomból, sajtóból, vicclapokból ismerünk, külön nyelvtannal, szókinccsel, mondat-szerkesztéssel, dallammal, amelyről a hazai zsidóság egy-két generációja messziről megismerszett. A kultúra is kettőssé vált: a magyar irodalom és történelem mellett még ugyancsak fontos volt a zsidó közösség vallási és történeti hagyománya. Gyakori jelenség volt a zsidó és a keresztény ünnepek együttes megtartása, a karácsony előtt a gyertyaünnep, a Chanukka, ajándékozással, vidámsággal, a húsvét táján a pészach, a kenyérpótló macesszal, amelyet a felvilágosultabb zsidók gyakorta a húsvéti sonkával együtt fogyasztottak. A magyarosodó zsidó közösségekben, különösen a magyarul tudó és érző fiatalabb nemzedékekben egészen különös keverék *folklór* alakult ki, amelyben egymás mellett élt a Makkabeus legenda 1848 emlékével, a széder-este március 15-e ünnepelésével, zsidó dalok és imák Petőfivel, Arannyal, magyar népdalokkal.

A kettős kultúra természetesen két közösséghez tartozást, *kettős kötődést* is jelent. Ez mindenütt súrlódásokkal, konfliktusokkal jár, így volt a reformkori és a kiegyezés kori Magyarországon is. Az asszimilálódó zsidóság azonban hosszú ideig sikerrel oldotta fel, harmonizálta a kettős kötődés konfliktusait, amelyeket a befogadók jelentős részének idegenkedése, gyakran gúnyos viselkedése, nyílt vagy lappangó zsidóellenessége ugyan nehezített, de az emancipáció, a liberális magyar vezetőcsoport és a középrétegek befogadási készsége enyhített.

Az asszimiláció harmadik, ugyancsak több lépcsős szakasza a *beolvadás*, korszakunkban már megindult, de teljes elmagyarosodásról csak a századelő nemzedékénél beszélhetünk. Ekkor már az új identitás a döntő, az életmódot és a gondolkodást meghatározó, s a régi közösséghez való tartozás a vallási hagyomány – egyre lazuló – tartásában, csak rokonszenvként, másodlagos érdeklődésként és érdekmotivumként jelentkeznek.⁹ Hasonló tartalmú definícióval V. Karady és I. Kemény „integration”, „acculturation” és „assimilation” néven nevezi e három szakaszt.¹⁰ Ebben a *többszakszagos és többgenerációs folyamatba* illeszkedik bele a monarchiai zsidóság asszimilációja, és más összefüggésben, historikus módon aligha vizsgálható.

*

A 18. század első felében a zsidóság települési centruma a Monarchiában a cseh-morva tartományok voltak. Innen húzódtak le egyes rajaik Mária Terézia és II. József idején Magyarországra. Ehhez jött Lengyelország felosztása után Galícia zsidó népes-

sége, amelynek tömeges vándorlása – főként Észak-Magyarországra s onnan az ország belsejébe – a 19. század elején indult meg. A cseh-morva ág német nyelvű, nagyrészt felvilágosult, iparral és kereskedelemmel foglalkozott és hajlamos volt az asszimilációra. A galíciai „hullámok” primitívebb, részben földművelő, részben szatócs- és vándor-kereskedéssel foglalkozó, az ortodox hagyományhoz erősen kötődő elemeket sodortak Magyarországra. Az osztrák tartományokba való betelepülés viszonylag későn, az 1860-as években öltött tömeges méretet. Jórészt ugyancsak a cseh tartományokból özönlöttek zsidó kereskedők, értelmiségiek Bécsbe. A monarchiai zsidóság számszerű növekedését és területi megoszlását a következő táblázat mutatja.

2. tábla
A zsidó lakosság növekedése a Monarchiában

Terrület	1787 ezer	Ausztria Monarchia ‰	1857 ezer	Ausztria Monarchia ‰	1910 ezer	Ausztria Monarchia ‰
Alpesi tartományok	853	0,4 0,2	7557	1,3 0,7	191,265	14,6 8,5
Cseh tartományok	68,642	31,0 22,6	131,148	21,0 12,6	140,426	10,7 6,2
Galícia Bukovina	151,302	68,4 49,8	478,160	76,5 46,3	974,814	74,2 43,5
Délszláv tartományok	425	0,2 0,1	4031	0,6 0,4	7182	0,5 0,3
Ausztria	221,222	100 32,7	626,000*	100 60,0	1,314,000	100 58,5
Magyarország	83,000	— 27,3	413,000	— 40,0	92,000	— 41,5
Monarchia összesen	304,222	100,0	1,039,000*	100,0	2,246,000	100,0

* Katonasággal együtt. Források: az 1. tábla forrásain kívül: Österreichische Statistik. Neue Folge. Bd. I. Heft. 1. 54*—55*. o. Heft. 2. 40*—41.* — Kovács Alajos: A zsidóság terfoglalása Magyarországon. Bpest, 1922.

Táblázatunkból első pillantásra látható, hogy a zsidóság tényleges szaporodása rendkívül nagy volt: az első szakaszban évi 1,8, a másodikban 1,45‰-os az átlag, ami az elvándorlási és kitérésí veszteséget nem számítva is jóval felülmúlta a természetes szaporodás hozadékát. Szerény becsléssel is legalább 800 ezerre tehetjük a monarchiai zsidóság vándorlási többletét. Ennek nagyjából a harmada eshetett Ausztriára és kétharmada (mintegy 550 ezer fő) Magyarországra. A bevándorlás aradata a szakirodalomban található statisztikai feltételezésektől eltérően,¹¹ nem szűnt meg a kiegyezés után, legalább az 1880-as évtizedig tartott, s csak a múlt század végén apadt el.

Az erős sodrású belső vándorlás gyökeresen megváltoztatta a zsidóság 18. század végén fennállt települési viszonyait. A birodalom nyugati részében a zsidó agglomeráció gazdasági és szellemi központja a cseh tartományokból Bécsbe tolódott át. Magyarországon a zsidóság számszerűen is csaknem elérte, gazdasági súlyban, műveltségben és befolyásban pedig jóval felülmúlta a galíciai tömörülést. Ez a Bécsre és Budapestre irányuló tömörülés önmagában is világosan mutatja a gazdasági koncentráció, a polgárosodás és az asszimiláció szoros összefüggését. Még világosabban beszélnek erről a városi elhelyezkedés mutatói. Az alpesi tartományok zsidóságának 92‰-a Bécsben tömörült, a galíciaiaknak 76, a magyarországiaknak 48, a cseh tartományokénak 45‰-a élt városokban. A délszláv tartományok zsidó lakosságának 81‰-a

Triesztben, a magyarországiak 23⁰/₀-a Budapesten települt meg.¹² A Monarchia városodására tehát nagy mértékben a zsidóság, a zsidóság településére az urbanizáció ütötte rá a bélyegét.

Az intenzív polgárosodást bizonyítják a foglalkozási megoszlás és a gazdasági elhelyezkedés adatai is. Magyarországon 1910-ben az önálló iparosok 12,5, a kereskedők 54, a hitelintézeti alkalmazottak 43, az értelmiségiek és tisztviselők 20⁰/₀-a került ki a lakosság 5⁰/₀-át kitevő zsidóságból.¹³ A munkások és kereskedelmi alkalmazottak aránya a zsidó kereső népességben 34⁰/₀-nyi volt.¹⁴

Ha már most a statisztikai keresztmetszet egymásmelletiségét felbontjuk s a történeti fejlődés rendjébe sorakoztatjuk, akkor plasztikusabban előtűnik a zsidóság gazdasági-társadalmi elhelyezkedése és a kapitalizmus szerkezeti felépülése közti megfelelés. A zsidók ugyanis elsősorban a helyi és a regionális *felvásárló kereskedelem*ben helyezkedtek el, jórészt ők szervezték meg az áruszállítást, ők finanszírozták a mezőgazdaság modernizálását, utóbb a vasúthálózat kiépítését, a bank- és a bizományi üzletet. Mint értelmiségiek, a polgárosodás szükségleteinek megfelelő üzleti, technikai ágazatokban és szolgáltatási pályákon helyezkedtek el. Zsidó munkásokat többnyire a magasabb szakképzettséget és kézügyességet igénylő szakmákban (nyomdászat, gépipar, szabóság, ötvösipar) találunk.

Tekintsük csak át a foglalkozási megoszlás történeti vázát: felvásárló kereskedelem (terménykereskedelem) – hitelszervezet – közlekedés-szállítás – műszaki pályák – szakértelmiség: mi más ez, mint a modern iparosodást megalapozó *infrastruktúra* szerves kiépülése? Ennek ugyancsak organikus betetőzése volt a zsidó burzsoázia és szakértelmiség kezdeményező szerepe és nagy befolyása a századforduló nagybankjaiban, tőkés nagyiparában és kereskedelmi hálózatában, sajtójában és munkásmozgalmában.

Van tehát két, nem logikailag, hanem történetileg bizonyított premisszánk. Az egyik: a monarchiai (és amennyiben a németországit is hozzávesszük: a közép-európai) zsidóság teljesen beilleszkedett a polgárosodás folyamatába, a tőkés modernizálás szerves részét alkotta. A másik premissza: a közép- és kelet-európai polgárosodás nemcsak a gazdaság modernizálását, nemcsak a politikai rendszer reformját foglalta magába, hanem a nemzet és a nemzettudat kialakulását, a *nemzethez tartozás – az identitás – vállalását vagy választását* is. E két premisszából felállítható-e olyan konklúzió, hogy a zsidóságot hiba volt befogadni, illetve a zsidóságnak hiba volt asszimilálnia, ehelyett meg kellett volna őriznie a világformáló nagy folyamatban a saját ősi identitását? Meg lehetett volna őriznie?

A szillogizmus történeti érvei és belső logikája egyaránt a kérdésfeltevés ellen szólnak. Először is, a zsidóság nem volt nyelvileg és társadalmilag homogén közösség. A Monarchiában két etnikailag is különböző, kulturálisan is erősen eltérő szinten álló népességből tevődött össze, amelyet már a 19. század elején jól kirajzolódó társadalmi rétegződés tagolt. Másodsor, ugyanaz a nagy történelmi áramlás, amely a zsidó polgárságot a tőkés gazdaság fontos posztjaira segítette, szorosan együttjárt a felvilágosult racionalizmussal, a hagyományos ortodox vallásosság gyengülésével. A liberalizmus és a nemzetválasztás két táborra szakította a vallási zsidóságot, újítókra (neológokra) és ortodoxokra, mégha a választóvonalak nem estek is egybe a polgárosodó asszimilánsok és a hagyományörző elkülönülők táborával.¹⁵ Hogyan tarthatta volna össze ez a gyengülő, megbomlott vallás a heterogén zsidó népességet?

Harmadszor, még a szívós vallási tradíció, sőt egy újjáéledt messianisztikus utópia is kevés volt a kornak megfelelő modern identitás összecementezéséhez a hódító nacionalizmus korában, amikor legfeljebb a világtól elzárt, immobil falusi közösségek maradhattak mentesek, nem mozgékony polgárok és művelt értelmiségiek a nemzetéolvadás, az azonosságvállalás ellenállhatatlan igézetétől. A vallási ortodoxia vagy a hasszidista messianizmus szemszögéből nézve bizonyára bűn volt, az utókor fanyar bölcsessége szerint pedig rövidlátás, de a liberális emancipáció korának zsidósága, amelynek jó része ekkorra már a kettős kötődés, a kettős kultúra szakaszába jutott – nem tehetett mást, mint hogy a kornak, a helynek, az érdekeinek és a vonzalmainak megfelelő nemzeti identitást választott magának. Többségük az osztrák-németekhez,

a magyarokhoz, a lengyelekhez, kisebb hányaduk a csehekhez, a horvátokhoz és más környező népekhez asszimilálódott.

A németekhez való asszimiláció nem szorult bővebb magyarázatra. A cseh területeken élő zsidóság amúgy is németül beszélt, s már eredeti lakóhelyén megindult a németesedés. Az elvándorlók már félig-meddig asszimiláltak mint *Deutschjuden* kerültek cseh földről – kis részben Magyarországról – Bécsbe, ahol viszonylag könnyen, zökkenők nélkül megtalálták helyüket a „nemzetfeletti” város polgári társadalmában. Felső rétegekre, a gazdag bankárokra, nagykereskedőkre, kincstári szállítókra hatott az osztrák arisztokrácia barokkos életstílusa is, asszimilációjuk fő mintája és iránya azonban a hivatali nemesség és a művelt polgárság volt, az az osztrák vezető réteg, amely maga sem szorosan a német nemzethez, hanem az osztrák államhoz és a Habsburg dinasztiához kötődött, vagyis nem etnikai-nemzeti, hanem *állampatrióta* azonosítással rendelkezett.¹⁶ Tény, hogy 1890 táján az osztrák tartományok 133 ezer, a cseh tartományok 100 ezer és Trieszt 5 ezer német nyelvű zsidójának zöme a német kultúra részese s egyben az osztrák császár hű alattvalója volt.

Nem ilyen kézenfekvő a magyarországi és a galíciai zsidóság asszimilációjának motivációja. Mi készítette ezt a részben németül, nagyjából jiddisül beszélő vallási közösséget, hogy a polgárosodás sodró áramában nyelvet, kultúrát, szokásokat váltva, ne a hazai városok és a Monarchia német polgárságához, hanem a magyar és a lengyel nemességhez idomuljon? Hiszen 1867 előtt a hatalom, a bürokrácia is német nyelvű volt, üzleti kapcsolataik is zömmel az osztrák és a német gazdasági központokhoz fűttek őket. (A kérdést éppilyen joggal feltehetjük, s fel kell tennünk a hazai nemesség magyárosodásával, a galíciaiak lengyeledésével kapcsolatban is, és rögvést kitűnik, hogy nem kizárólagos zsidó problémáról van szó.)

Mellőzve itt a helyi részletek ezernyi változatát, az érdemi választ abban kereshetjük, hogy a 19. század első felében nem a hagyományos városi polgárjog birtokosai, a feudális viszonyok között megszerzett kis kiváltságaikat féltékenyen őrző céhpolgárok, hanem az árutermelő nemesség képviselte és pártfogolta a polgárosító reformokat, a liberalizmust. A reformliberalizmus zászlajára tűzte a hagyományos városi közép-rend és a zsidóság magyárosítását. A reformkor nagyjai, Wesselényi, Kossuth, Eötvös sürgette a zsidók nyelvi és szokásbeli magyárosodását, összekapcsolva azt az emancipáció ígéretével.¹⁷

Minthogy Magyarországon és Lengyelországban a nemesség volt a történelmi jogfolytonosság képviselője, s változatlanul a társadalom vezető ereje, a feláramlás mintaképe, az asszimiláció egyúttal a nemesi ideálképhez való alkalmazkodást is maga után vonta. E szokatlan orientációt mindenestre hatalmasan megkönnyítette az, hogy a magyarrá vagy lengyellé válás egyúttal rangemelkedést is jelentett a jövevényeknek, „úri” rangot adott, utat nyitott gyümölcsöző gazdasági kapcsolatok, felívelő társadalmi karrierre előtt.

Méltánytalan egyszerűsítés volna mindazonáltal feltételezni, hogy a reformkor hazai zsidóságát csupán az anyagi érdek, a vagyonosodás és a rangemelkedés mozgatta.¹⁸ Nem, e hazátlan vándornép a múlt század derekán hazára lelt és vonzó-kötő identitásra talált itt. A hagyományos közösségtől, vallástól eloldozott *mobil személyiség*,¹⁹ a 19. századi vállalkozó polgár e jellegzetes típusa számára roppant vonzó volt a painás múltú, érzelmekkel töltött magyar és lengyel hazafiság, amelyhez való hozzátartozás nemcsak előnyt és biztonságot adott, hanem megújuló élményt, tartást és tartalmat is. Hogyan is érhetnének meg másképpen a német családban nevelkedett és életét külföldön élő Liszt Ferenc szenvedélyes vallomását: „én is fia vagyok ennek az öserőtől duzzadó, zabolátlan nemzetnek, amely jobb sorsra van kiszemelve”?²⁰ És hogyan érhetnének meg Ullmann Móricot, Goldberger Sámuel vagy Spitzer Gerzsont, akik zsinoros mentét öltöttek, Kossuth-szakállt viseltek, pénzt és energiát áldoztak a haza és a reformok oltárán?²¹

A romantikus szabadságeszmének a racionális liberalizmussal, a belátásnak az érzelemmel való szerencsés ötvözete különböztette meg a magyar nemzettudatot a jozefinista állampatriotizmustól. Ez is felvilágosult volt, toleráns, hirdetett racionális elveket, célokat, de a *közjó* mégiscsak elvont fogalom maradt, megtestesítője és gon-

dozója, az abszolút állam pedig emberfeletti, idegen hatalom, amely inkább dermesztette, mint melengette az emóciókat. Hogy a magyar és a lengyel nacionalizmus mennyivel vonzóbb volt az osztrák állampatriotizmusnál, azt jól illusztrálja, hogy a lengyel nemesi társadalom hagyományos antiszemitizmusa ellenére a galíciai zsidóknak csak töredéke, 1910-ben mindössze 3⁰/₀-a vallotta magát németnek, a túlnyomó többségük lengyelnek, amiben persze a presztizs is közrejátszott, hiszen csupán 3⁰/₀-ot tett ki a magukat ukránnak vallók aránya is.²²

*

A számszerű végeredmények könnyen elfedik a valóságos folyamatot. Esetünkben az asszimiláció eredményeit mutató számok, arányok mit sem mondanak a folyamat súlyos konfliktusairól, megtorpanásairól, a polgárosodásban és asszimilációban elért sikerekkel arányosan növekvő antiszemitizmus ellenhatásairól.

Az ausztriai asszimiláció sebezhető pontja kezdettől – amint említettem – az állampatrióta nemzetfelettség volt. Ez az állampatriotizmus kétségtelenül nyújtott előnyöket és biztonságot a klerikalizmussal, a hagyományos elzárkózó és diszkrimináló antiszemitizmussal szemben, amíg az államvezetésben a jozefinista elvek s 1867 után rövid időre a liberális eszmények uralkodtak. De kötőereje a beolvasztáshoz, pontosabban az összeolvasztáshoz nem volt elégséges. Az arisztokrácia és a magas hivatali nemesség, habár a nemzetfeletti állampatriotizmusban és dinasztiahűségben osztozott a nagypolgársággal, nem fogadta be a meggazdagult zsidót az „első társaságba”, még a kikeresztelkedett is csak kivételképpen. Az osztrák-német közép- és kispolgárság viszont nemcsak vallási és társadalmi, hanem nemzeti szempontból is idegennek tekintette a csupán „osztrák” (gyakran: „kozmpolita”) bécsi zsidó polgárságot, amelynek prosperálása, különösen az 1873. évi gazdasági válság után kihívta maga ellen a német nacionalista közép- és felsőosztályok gazdasági és politikai antiszemitizmusát.²³

Az osztrák zsidóság végül is nem tudott azonosulni sem az osztrák szellemű hagyományos uralkodó elitel, sem az antiliberalis német közép- és felsőosztályokkal, hanem sajátos, különálló társadalmi közösséget és szubkultúrát alakított ki a császárvárosban. Sorsát a nemzetfeletti osztrák állameszme hanyatlása és a liberalizmus válsága pecsételte meg már az 1890-es években. A zsidó polgárság traumatikus megrázkódtatásokon ment keresztül mind a politikai, mind a szellemi életben, az értelmiségi pályákon. Nyilvánvaló, hogy ők ébredtek rá először az asszimiláció sikertelenségére.²⁴ Nem véletlen, hogy a zsidó nemzettudat és nemzeti szerveződés Bécsben indult fejlődésnek az 1880-as években, főként a keleti tartományokból beáramló zsidó diákok tevékenysége nyomán. 1883-ban alapították a Kadimah-t, az első nacionalista jellegű zsidó ifjúsági szervezetet.²⁵

A fokozatosan erősödő, valóságos politikai hatalommá váló antiszemitizmus természetesen keresztelte, sok esetben megghiúsította az asszimiláció addigi eredményeit. A reakció több formában nyilvánult meg. Hivő liberálisok, mint Moritz Benedikt, a *Neue Freie Presse* híres főszerkesztője, vagy Heinrich Friedjung, a jeles történész, hűek maradtak a dinasztikus állampatriotizmushoz, megkísérelték még egyszer felszítani a régi eszme hamvadó parazsát. A többség új identitást keresett. Az asszimiláció ígéretesebb és egyetemesebb útjának látszóit a századforduló fiatalosága számára a *szocializmus*. A zsidó középosztály morálisan és szociálisan fogékony ifjú nemzedéke közeledett és csatlakozott a munkásmozgalomhoz, abban a reményben, hogy a szociális igazság és az internacionalizmus jegyében teljes befogadást nyernek a környező társadalomba.²⁶ A szocialista munkásmozgalommal való azonosulás éppoly jelentőségű volt a zsidó munkások és nem-konformista értelmiségiek számára, mint atyáiknak a liberalizmus és az állampatriotizmus vállalása.

A fenyegető antiszemitizmusra adott másfajta, igen sajátos válasz volt a zsidó öngyűlölet.²⁷ Freudista pszichológusok ezt a reakciót egyfajta lelki védekezésnek (*Abwehrmechanismus*) tekintik.²⁸ A minden oldalról támadott, gúnyolt, lenézett zsidó a beleidegződött kisebbségi komplexust az ellenséggel való azonosulással és az

ős-identitást tagadó megalázkodással akarta kompenzálni. Akad egyszerűbb, társadalomtörténeti magyarázat is. Az osztrák és német zsidóság asszimilációs és azonosságai zavarai olyan időpontban jelentkeztek, amikor a zsidó nagypolgárság gyermekei, e művelt és érzékeny lelkű fiatalok fellázadtak az apák képmutató közéleti és képlékeny magánéleti morálja ellen. Csak példaként említem Fritz Mauthner, a nyelvész, Georg Simmel, a filozófus, Carl Sternheim, az író, Karl Kraus, a kritikus-szerkesztő és mindenekelőtt a fiatalon öngyilkossá lett Otto Weininger pszichológus nevét.²⁹

Az asszimiláció feladásának és új öntudat keresésének nyílt és eredményes formája ugyancsak Bécsben érlelődött meg a századfordulón: a *politikai cionizmus*.³⁰ A már régebb óta működő társas és ifjúsági egyesületek mellett Theodor Herzl mozgósító könyvének – *Der Judenstaat* (1896) – megjelenése jelzi a politikai mozgalom kibontakozását, programadását.³¹ Az egyértelmű zsidó identitás vállalása azonban olyan fájdalmas ötlemondást, kultúrvesztéseget jelentett volna a már erősen asszimilált elitnek, hogy még a németiségükben sértettek és a zsidó gondolattal rokonszenvezők közül is kevesen választották a cionizmust – az első világháború előtt. A többség, sebezten is, osztrák maradt, valaminő magasabbrendű humanizmus szorongó híve. Az alkotó értelmiség java előbb egy apolitikus esztétikai kultúrában, a lélek zugaiban keresett menedéket, utóbb, a háború előtti években pedig az erősen politikaellenes avantgarde kultúrában talált támaszt és vonatkozási bázist.³²

A magyarországi zsidóság asszimilációja, sokáig úgy tűnt, töretlenül és sikeresen haladt előre. Igaz, időnként fel-fellobbantak antiszemita zavargások, mint 1883-ban, a tiszaezslári vérvádrper idején, de ezek mindannyiszor hamarosan el is csitulnak. A magyar vezető réteg nagy része kitartott a liberális alapelvek mellett nyomós gazdasági és politikai érdekből, és bizonyára meggyőződésből is. A zsidóságra nemcsak a gazdasági életben volt szüksége, mint hitelezőre, kereskedőre, vállalkozóra, hanem a magyar állameszme szolgálatában is. A zsidóság zöme, a dualizmus korában mintegy háromnegyede, a magyarsághoz asszimilálódott, a rendszer támogatója, a magyar kultúra terjesztője volt a nemzetiségi területeken. A politikai vezetőréteg, ha nőtt is soraiban a gyorsan gyarapodó zsidó polgárság iránti ellenszenv, ezt jól temperált, langyos hőfokon tartotta, nem engedte nyílt gyűlöletté hevülni, politikai antiszemitizmussá szerveződnie. Még a dzsentri „úri középosztály” többsége is meghajolt a korabeli *lex suprema*: a területi integritás és a nemzeti hegemonia politikai követelményei előtt.

A magyar vezető réteg és középosztálya kétségtelenül ütköző érdekek és érzelmek mágnesez terébe került: becsülte és hiánypótló elemnek tartotta az alkotó-alapító, magyarrá vedlő zsidókat, de hagyományos értékrendjéből következően és létfeltételeinek szakadatlan tőkés rombolása – vagy az értelmiségi konkurrencia – miatt mégsem szerette a „zsidót”, akit úri körökben már csak az odatartozás szimbólumaként is szidni illett. Politikai elv, belátás és érdek, illetve ellenérdek és ellenérzés tehát állandóan súrlódott, sőt ütközött egymással a magyar vezető réteg mentalitásában, mondhatnánk úgy is, hogy a kognitív és az affektív szféra között tartós disszonancia keletkezett, és belőle állandó feszültség és kettős magatartás fakadt.³³ Mert a vezető réteg zöme valóban elvetette az Ausztriában és Németországban oly jelentős politikai hatalommá vált antiszemitizmust, meghozta az izraelita vallás recepcióját – a többi bevett vallással való teljes egyenjogúságát és viszonyosságát – kimondó törvényt, de azért túrte vagy támogatta a „keresztény” címkéjű intézményeket és vállalatokat, az újkonzervatív irányzatokat is. A hivatalos liberalizmust és az ellenzékinek számító újkonzervativizmust persze különböző rétegek, csoportok, típusok képviselték, csak hogy a dualizmus utolsó két évtizedében szabadelvű kormánypártiság és ellenzéki újkonzervativizmus eléggé összemosódott, amint az egyes egyénben is keveredett, egymással akár viaskodva is, a zsidóságot illető ambivalencia.

E különös *szeretet-gyűlölet*³⁴ meglátására és kimondására ki más lett volna autentikusabb, mint Ady, aki egyik nagy irásában az ausztráliai bennszülött törzs szerelmi táncához, a *korrobórihoz* hasonlította a magyar–zsidó viszonyt. Néhány évtizede a Duna–Tisza táján „két egyformán idegen fajta szeretkezik egymással a Korrobóri szabályai szerint. A már megcsinált kultúrák lemásolt zeneszerszámaival foglalt itt helyet a zsidóság. S mi, akik magyaroknak nevezzük magunkat, gyűlölvé-vágyva ropjuk a

szerelmi táncot. Itt egymást fojtogatva a szerelemtől, vagy új népet produkálunk, vagy pedig utánunk az özönvíz." Ez a korrobori „az egyetlen világosság”, a túlélés és fennmaradás reménye. „Megkötöten, eltiportan, ami magyarságféle még akad itt, csak egy kormányzott s mégis szabadjára engedett népalakulással bújnék ki és lendülne föl.” S még egy mondat, már nem is annyira a zsidó–magyar viszony, mint inkább Ady prófétai lelkének igazolására. „Nemsokára ott tartunk, hogy még a Korroborit sem táncolhatjuk tovább. Sváb, szepes, rutén s isten tudja miféle korcs magyarok rárohananak a magyarság nevében a muzsikálókra, s összetapossák a hangszereket.”³⁵

De ez már néhány évvel később történt. A szeretet-gyűlölet társadalmi és politikai dilemmáját a dualizmus korában nem lehetett feloldani.³⁶

A viszony eme kettőssége, a disszonancia a másik félre is érvényes volt. A modernizálás és az asszimiláció magát a zsidóságot is megbontotta. 1910-ben, pedig akorra már minimálisra apadt a keleti bevándorlás, az izraelita vallásúaknak 77⁰/₀-a, 700 ezer fő vallotta magát magyarnak, 211 ezer más, zömmel német, vagyis jórészt jiddis anyanyelvűnek. Az asszimiláltak is megoszlottak a vallási reformot elfogadó neológok és a hagyományhoz szorosan ragaszkodó ortodoxok között. S habár a polgárosodás határvonala nem esett pontosan egybe a neológ-ortodox vallási választóvonallal, hiszen az ortodoxok nagy része is a polgárosodási folyamat objektív részese volt, mégis nyilvánvaló, hogy náluk a *tudati* asszimiláció vontatottabb, a kettős kötődés zsidó szála erősebb volt, mint a neológoknál, akik a felekezet mintegy kétharmadát tették ki. A társadalmi és tudati rétegezettségen túlmenően, a legmesszebbmenően asszimilált, a társadalomba betagozódott, felvilágosult zsidó csoportokban is megmaradtak a kettős kultúra nyomai, különösképpen az úri középosztály életmódjától, értékeitől, a nemesi virtustól való idegenkedés formájában. Az asszimilált magyar zsidóság esetében is fennállott a kognitív és az affektív tudati szféra disszonanciája. A közéletben a zsidó polgárság zöme elfogadta a vezető réteg szabályait, értékeit, még külsődleges viselkedési formáit is. A zsidó mágnás is felöltötte a díszmagyart, földet, kastélyt, előnevet vásárolt, olykor vadászott, a cigánnyal is húzatta, és gyümölcsöző üzleti kapcsolatot tartott fenn a földbirtokosokkal, politikusokkal. De magában az üzleti életben, a gazdálkodásban szigorúan őrizte a vállalkozói szellemet, a magánéletben a polgári hagyományt, mondjuk egészében: a *burzsoá etoszt*,³⁷ amint sokan tüntetően megőrizték, éppen a nagypolgárok, az apák németes-zsidós nevét, a Goldberget, a Deuschot, a Weisst, az Ullmannt, még akkor is, ha közéleti célokra elétették is a budai, a hatvani, a csepeli, a szitányi predikátumot.³⁸

Asszimiláció és alkalmazkodás a befogadó nemzet vezető osztályához, de a burzsoá etosz őrzése az üzleti és a magánéletben, – ez a kettősség voltaképpen ellenpárja volt a befogadókénak, és a magyar polgárosodás ellentmondásainak két különböző oldalát világította meg. Mert hiszen a szeretet-gyűlölet kölcsönös volt, az együttélés súrlódásaiból fakadó kognitív disszonancia egymást kiegészítette. Így a dualizmus korában *egy komplementer disszonancia kifinomult rendszere, roppant érzékeny egyensúlya* alakult ki, amelyet suprema lex-re való tekintettel mindkét fél gondosan óvott és fenntartott.

Ilyen értelemben tekinthetjük a magyarországi zsidóság asszimilációját folyamatosnak és sikeresnek az első világháború előtt.

*

Gyökeresen különbözött az előbbiektől a helyzet Galíciában, ahol a zsidóság legnagyobb tömegei éltek. Amikor 1867 után a Monarchia hatóságai a zsidót külön nemzetiségként s a jiddist külön nyelvként nem tüntették fel, akkor a nem asszimiláltaknak is valamilyen nemzeti hovatartozást kellett választaniuk. A galíciaiak nagy többsége lengyelnek vallotta magát (amint már utaltam rá, 1910-ben 872 ezerből 808 ezer, vagyis 92⁹/₀). Ebben semmi kényszer nem hatott, a galíciai zsidók, úgy látszik, valóban a lengyelt érezték a legközelebb állónak, ami mutatja a társadalmi hosszsmértékek relativitását. Nem könnyű megbecsülni, hogy ebből a 800 ezerből mennyi lehetett a valóságosan, és mennyi a „statisztikailag” asszimilált. A valószínűsítéshez némi

alapot nyújt az 1931. évi lengyel népszámlálás, amely viszont külön feltüntette az izraelita vallású és a jiddis-héber nyelvű lakosságot. Egész Lengyelországban 3,1 millió izraelita vallásúból mindössze 372 ezer, 12⁰/₀, vallotta magát lengyelnek, ám a Monarchiához tartozott vajdaságok 790 ezer izraelitájának csaknem egyharmada, 241 ezer fő, ami e régió zsidóságának lényegesen nagyobb asszimilációját tanúsítja.³⁹ Lehetséges, hogy a Monarchiában ez az arány valamivel nagyobb volt.

A galíciai helyzet eltérő vonása, hogy a zsidóság kétharmada vagy tradicionális vallási-nyelvi közösségében maradt meg, vagy a kettős kultúra alacsony fokán, a jogi emancipáció ellenére gettó-pozícióban és szellemiségben. A befogadók és a letelepülők kölcsönösen nagyfokú elzárkózása erősen akadályozta a galíciai zsidóság asszimilációját.

*

Kiindulópontunk az volt, hogy a zsidóság asszimilációja a kelet-közép-európai polgárosodás következménye. Tegyük a végén hozzá: a tükre is. Az egész asszimilációs folyamat a kelet-közép-európai mizéria vaskos nyomait viseli magán.

1. Ezekben az elmaradt agrárországokban a zsidóság jelentős része a polgárosodás során emelkedett fel, a tőkés rendszerhez és mentalitáshoz kapcsolódott. Ez a szerepe és polgárosult társadalmá sokrétű ellentétet támasztott a befogadó nemzet tradicionális társadalomszerkezetének süllyedő elemeivel. Egy hagyományos társadalom polgári átrétegződése a világon mindenütt, a homogén nemzeti társadalmakban is, ahol zsidó csak elvétve fordul meg, óriási feszültségeket, konfliktusokat kelt. Ezek az alapjában véve társadalmi jellegű konfliktusok Közép- és Kelet-Európában már keletkezésük pillanatában vallási, majd „faji” ellentétek mezét öltötték, és friss vért ömlesztettek a sápadt középkori antiszemitizmusba.

2. A Monarchiában a zsidóság egy hanyatló, bomló hatalomhoz kötődött: Ausztriában az osztrák államhoz és a nemzeti identitást nem adó osztrák patriotizmushoz, Magyarországon a földbirtokos osztályhoz és liberális nacionalizmusához, amely azonban csak a történeti Magyarországon, a Monarchia keretében volt toleráns és befogadó. Az osztrák identitásválság már a századforduló idején meggyengítette, a felbomlás után létrejött konzervatív autoritárius rendszerek pedig teljesen aláásták a 19. századi asszimiláció eszmei és politikai alapjait.

3. A zsidó asszimiláció osztrák és magyar orientációja heves ellenérzést váltott ki a csehekből, a szlovákokból, a románokból, a horvátokból, és erősítette bennük a korábbi, mélygyökerű antiszemitizmust. A lengyelek esetében pedig, amint láttuk, a zsidóság többsége nem asszimilálódott, a valóságban kisebbség volt – kisebbségi jogok és képviselő nélkül.

4. A Monarchiában és később az utódállamokban az antiszemitizmus megakadályozta, hogy az asszimilálódás útjára lépett zsidóság eljusson a társadalmi és nemzeti integráció magas fokára: beolvadjon a befogadó nemzetekbe. A zsidóság nagy részének polgárosodottsága viszont megnehezítette a visszautat, a reasszimilációt, a nemzetté, illetve nemzeti kisebbséggé szerveződést.

Ki a felelős? Ha egyáltalán van értelme a kérdésnek, akkor maga a történelem. Az új korszak hajnalán a zsidóságnak éppúgy nem volt valóságos választási lehetősége, mint a régió egyetlen más népének sem: *modernizálni kellett*, egyszerűen nem volt történelmi lehetőség semmilyen megállásra, elzárkózásra, a feudális rend és a hagyományos közösségek konzerválására. A tőkés modernizálás pedig polgárosodást jelentett és együttal nemzetté válást, új nemzettudatot és ennek vállalása vagy választása elől sem lehetett kitérni. Ami viszont magát az asszimilációt illeti, ennek intenzitásában, a kettős kötődés összeegyeztetésében, az asszimiláció társadalmi tartalmának, irányának alakításában országok, vidékek szerint is, társadalmi rétegek, politikai és világnézeti csoportok szerint is volt választási lehetőség. De az bizonyos, hogy a zsidóság tragédiájában, milliók pusztulásában nem az asszimiláció valamelyik útjának, változatának, vagy magának az asszimilációnak a választása játszott érdemleges szerepet. Végtere is a német fasizmus semmilyen választási lehetőséget nem adott és nem tisztelt, a teljes nemzeti azonosulást éppúgy nem, mint a hitű zsidó ortodoxiát sem.

*

Eddig a történész bizonyítási eljárása. Tények, érvek, ellenérvek. Az elbírálás az esküdtzék feladata.

Bizonyára lesznek, akik a végső megoldást, a tragédiát végül is az egész asszimilációs kísérlet történelmi ítéletének fogják fel. Lesznek, akik súlyos, de esetleges katasztrófának. Lesznek, akik az asszimiláció 20. századi megghiúsulásának tömegméretei alapján az önálló nemzet- és államalapítást tartják az egyedüli reális megoldásnak. Akadnak olyanok is, akik bármilyen zsidó választást egyoldalúnak, értékvesztésnek fognak tekinteni. Ők a kierkegaard-i tragikus *értékkollízió* klasszikus esetének érznek bármiféle választást, akár az önálló államot és a zsidó nemzetet, akár a diaszpórában való zsidó fennmaradást, akár a teljes beolvadást. Bizonyára súlyos érvek, az önvédelem, az emberi szabadság és méltóság érvei szólnak az önállóság mellett. *Vivere necesse est.*

De hát lesznek olyanok is, akik szerint *navigare necesse est, vivere non est necesse.*

JEGYZETEK

1. Pap Károly: Azarel. Bpest, é. n. (1946).
2. Hatvani Lajos: Urak és emberek. Budapest, 1960.
3. A Hatvani Deutsch családra William O. McCagg: Jewish Nobles and Geniuses in Modern Hungary. Boulder, 1972. 70—74., 142—148. o. — Legújabb kutatások alapján Koncz Katalin: A Hatvani család története. Kézirat. Doktori disszertáció. Bpest, 1981.
4. Lesznai Anna: Kezdetben volt a kert. Budapest, 1966. — Vezér Erzsébet: Lesznai Anna élete. Bpest, 1979. — A Vasárnapi Kör. Dokumentumok. Szerk. Karádi Éva és Vezér Erzsébet. Bpest, 1980.
5. Magyarország története 1890—1918. Magyarország története 7. k. Főszerk. Hanák Péter. Szerk. Mucsi Ferenc. Bpest, 1978. 418—419. o.
6. Ergebnisse der Volkszählung vom 31. Dezember 1910 (tovább: Volkszählung, 1910). Österreichische Statistik. Neue Folge. I. Band. 2. Heft. 40* o.
7. Uo. I. Band. 1. Heft. 60* o.
8. Uo. Az 1. és 3. kötet népesedési adatai alapján.
9. Hanák Péter: Polgárosodás és asszimiláció Magyarországon a XIX. században. *Történelmi Szemle*, 1974. 4. sz. 519. o.
10. Victor Karady et Istvan Kemény: Les juifs dans la structure des classes en Hongrie. *Actes de la recherche en sciences sociales*. N. 22. 1978. június. 36—37. o.
11. Kovács Alajos: A zsidóság térfoglalása Magyarországon. Bpest, 1922. 13. o.
12. Volkszählung, 1910. I. Band, 1. Heft, III. tábla 38—94. o. és a Magyar Statisztikai Közlemények. Új sor. 64. k. Bpest, 1914 adatai alapján. — Összehasonlító adatok Peter G. J. Pulzer: The Rise of Political Anti-Semitism in Germany and Austria. New-York—London—Sydney. 1964. 346—347. o.
13. Kovács Alajos, i. m. 41—44. o.
14. Magyarország története 7. k. 465. o.
15. A zsidóság beilleszkedésének történetére alapmű dr. Venetianer Lajos: A magyar zsidóság története a honfoglalástól az első világháborúig. Bpest, 1922. — Ernest (Ernö) Márton: The Family Tree of Hungarian Jewry. — Uő.: Hungarian Jewry: Settlement and Demography. — Nataniel Katzburg: Hungarian Jewry in Modern Times. Political and Social Aspects. In: Hungarian—Jewish Studies. Szerk. Randolph L. Braham. New York, 1966.
16. Peter Hanák: Österreichischer Staatspatriotismus im Zeitalter des aufsteigenden Nationalismus. In: Wien und Europa zwischen den Revolutionen (1789—1848). Wien, 1978. 325—328. o.
17. Kosáry Domokos: Kossuth Lajos a reformkorban. Bpest, 1946. 229—231. o. — George Barany: „Magyar Jew or: Jewish Magyar?”. *Canadian-American Studies*. VIII. 1. 1974. 9., 18—20. o.
18. Németh László is elismeri az asszimilációs „felhígulást” bíráló tanulmányában, hogy a reformkori asszimiláció még fényes volt, a szellem húzta. Lehet, hogy a polgári érvényesülés vágy is mozgatta. „De ha volt is emberi indoka, . . . a nagy összekötő mégis csak az ügy volt: a felemelendő magyarság — s nem a préda vagy a zsold”. Németh László: Kisebbségben. Bpest. é. n. (1939), 14. o.
19. A „mobil személyiség” szociálpszichológiájára Daniel Lerner: The Passing of Traditional Society. New York, 1958. 48—49. o.

20. Idézi Pukánszky Béla: Német polgár magyar földön. Bpest, é. n. 97. o.
21. Pólya Jakab: A Pesti Magyar Kereskedelmi Bank keletkezésének és ötvenéves fennállásának története. Bpest, 1892. — Jenei Károly—Gáspár Ferenc—Sipos Péter: A Pamutnyomóipari Vállalat Goldberger Textilnyomógyárának története 1784-től. Bpest, 1970. 4—5. o. — Hanák Péter—Hanák Katalin: A magyar pamutipar története. Bpest, 1964. 32. o. — Venetianer, i. m. 115., 139—144., 154—162. o.
22. Volkszählung, 1910. I. Band. 2. Heft. 54—55. o.
23. Pulzer, i. m. 88—91., 144—148. — Roy Rascal: From Naturalism to Expressionism. London, 1973. 67—73. o.
24. Kurt Lewin a zsidó asszimilációról írt tanulmányában úgy látja, hogy az emancipáció után nagy kísértést jelentett a magasabb csoportba való átlépés könnyebb lehetősége. A felfelé asszimilálódók azonban általában „megoldhatatlan belső konfliktusba kerülnek”. Az „a személy, aki megpróbál átlépni a magasabb csoportba, különösen gondosan ügyel arra, hogy semmi kapcsolatot ne áruljon el annak a csoportnak az eszméivel, amelyhez korábban tartozott. E miatt is bizonytalan a viselkedése”. Kurt Lewin: A kisebbségi csoport pszichoszociológiai problémái. In: Csoportdinamika. Bpest, 1975. 274—275. o.
25. Moses Landau: Geschichte des Zionismus in Österreich—Ungarn. Wien, 1932. — Hugo Gold: Geschichte der Juden in Österreich. Tel-Aviv, 1971.
26. Kimerítően tárgyalja elvileg és esettanulmányokban a kérdést Robert S. Wistrich: Socialism and the Jews. London—Toronto, 1982. 229 sk., 242 sk. old. Felfogására már a könyv alcíme utal: The Dilemma of Assimilation in Germany and Austria—Hungary.
27. A témának nagy külföldi irodalma van. Nyitányának tekinthetjük Theodor Lessing: Der Jüdische Selbsthass. Berlin, 1930 könyvét, bár a fogalmat magát már Otto Weininger 1903-ban, Constantin Brunner pedig 1918-ban használta és definiálta. Szociálpszichológiai (csoportdinamikai) értelmezésére Kurt Lewin: A zsidók közötti öngyűlölet. In: Csoportdinamika, Bpest, 1975. (Az eredeti tanulmány 1941-ben íródott.) — Peter Loewenberg: Antisemitismus und jüdischer Selbsthass. *Geschichte und Gesellschaft*, 5. Jhrg. 1979. 4. sz. — Peter Gay: Freud, Jews and other Germans. New York, 1978, különösen a Hermann Leviről szóló fejezete, amelynek címe A Study in Service and Self-Hatred. — Gershom Scholem: Zur Sozialpsychologie der Juden in Deutschland 1890—1914. In: Die Krise des Liberalismus zwischen den Weltkriegen. Szerk. Rudolf v. Thadden. Göttingen, 1978. — Sokoldali társadalmi magyarázata Hans Dieter Hellige: Generationskonflikt, Selbsthass und die Entstehung antikapitalistischer Positionen im Judentum. *Geschichte und Gesellschaft*, 1979. 4. sz.
28. Anna Freud: Das Ich und die Abwehrmechanismen. München, 1973. 8. kiad. 85—94. o. — I. Sarnoff: Identification with the Aggressor: Some Personality Correlates of Antisemitism among Jews. *Journal of Personality*, 20. 1951. Idézi Hellige id. tanulmányában.
29. Hellige id. tanulmánya, 484. sk. o. 497—510. o.
30. Adolf Boehm: Die zionistische Bewegung. Berlin, 1920. — Landau: Geschichte des Zionismus in Österreich—Ungarn, i. m.
31. Alex Bein: Theodor Herzl. Biographie. Wien, 1934. — Patai József: Herzl. Hely és év n.
32. Robert S. Wistrich, i. m. 214—219. — Alapmunka Carl E. Schorske: Fin-de-Siècle Vienna. Politics and Culture. New York, 1980. 7—22., 302—311. o.
33. A fogalmat megalkotta Leon Festinger: A kognitív diszonzancia elmélete. In: Szociálpszichológia. Szerk. Hunyadi György. Bpest, 1973.
34. A szeretet-gyűlölet jelensége jól ismert a pszichológiában. A zsidósággal kapcsolatban leírja Peter Gay, i. m. 196—214. és Peter Loewenburg: id. tan. 455—457., 469—472. o.
35. Ady Endre publicisztikai írásai. Szerk. Vezér Erzsébet. 3. k. Bpest, 1977. 521. o. A Korrobori cikket Ady 1917-ben írta, de csak 1924-ben jelent meg a *Nyugat*-ban. Uo. 576. o.
36. A következetes antiszemitáknak végül is el kellett jutniuk az egész liberalizmus, a polgári átalakulás és 1848 tagadásához. „Az óriási cápa, amely elnyelte, monopolizálta politikánkat, kirabolta vagyonunkat, megmetyelvezte kultúránkat, ledöntötte istenünket, szétszórta nemzetünket” — ez az apokaliptikus cápa nem volt más, mint „az agyon-dicsőített 48, a liberalizmus delelő csillaga”. Vagyis a feltámadáshoz 1848-at és polgárosodást el kell vetni. Petrassevich Géza: Magyarország és a zsidóság. Bpest, 1899. 170—171. o.
37. Példaként Radnóti József: Kornfeld Zsigmond. Bpest, é. n. életrajzát, 80—82., 108—109. o.
38. Magyarország története. 7. k. 447—448. o.
39. Drugi powszechny spis ludności z dn. 9. XII. 1931. r. Statystyka Polski. Seria C. Zeszyt 62. 22—23., 28—29., 31. o.

CSÖNGÉTŐL PÉCSIG

III.

II. AZ ELSŐ KÖTETEK ÉS A HARMADIK NEMZEDÉK

1. Az öttorony városában

A levelezésben egzaltáltan csapongva vázolt és mégis páratlanul eltökélten kitűzött tervek és megvalósítandó irányok évekkal vagy éppen évtizedekkel szaladtak előre az időben. A valóságosan átélt idő lassan cammogott a fölvilanó elképzelések mögött. A terveit szövő ifjú poéta a nagynehezen megszerzett érettségi után csaknem másfél évig otthon tengett-lengett, apja gazdaságában dolgozott, állást keresett. Végre 1933 őszén Pécssett tűnt föl az első világháború után Pozsonyból odatelepitett Erzsébet Tudományegyetem hallgatójaként. Hallgatójaként? Az előadásokat gyakrabban mellőzte, mint hallgatta. Előfordult, hogy egész félévet kihagyott. Először történelem-földrajz szakra iratkozott, Babitsnak írt erről 1933 szeptemberében, Kiss Tamással folytatott levelezése arról tanúskodik, hogy a következő esztendőben a jogi karon kísérletezett, végül a filozófia-esztétika szakon kötött ki. Várkonyi Nándor emlékezése szerint hanyag diák volt az osztályzás mércéje alapján, de lankadatlan dolgozott saját szellemi érdeklődésének kielégítésén.

Pécs erre alkalmas helynek is bizonyult, mert a város kulturális élete fölélenkült az egyetem megszerveződése után. A Bölcsészettudományi Kar állta a versenyt a budapesti és a szegedi egyetemmel, a növendékek képzését nemcsak átlagos képességű, vidékre szorult oktatók irányították, hanem kiválóan felkészült tudósok akadtak köztük. Az egyetem jeles színvonalának és jó légkörének kialakítói közé tartozott Tolnai Vilmos nyelvész és irodalmár, aki többek között arról volt nevezetes, hogy Riedl Friggyessel egy időben, de tőle eltérő módszerrel leplezte le Thaly Kálmánt és bebizonyította, hogy kuruckorinak mondott gyűjteményében saját verseit tette közzé. A német tanszéket – 1934-ben történt Pestre való kinevezéséig – nem kisebb egyéniség irányította, mint Thienemann Tivadar, aki a Minerva című nagyhatású szemle-történeti folyóiratot szerkesztette, ezenkívül megírta az első – és mindmáig egyetlen – magyar irodalomtudományi kézikönyvet, mely az irodalmi fejlődés általános törvényszerűségeit foglalja össze. A német szellemtörténet hatása alatt dolgozott, de vállalkozásával évtizedekkel megelőzte irodalomtörténetírásunkat és emberi becsületessége később nehéz, sötét idők próbáját állta ki maradéktalanul. Kár, hogy 1945 után nem találta meg helyét az újjászerveződő tudományos életben és elhagyta az országot.

A később ugyancsak külföldön letelepült és 1973-ban elhunyt világhírű klaszifikológus, Kerényi Károly 1934-ben került az Ökortudományi Intézet élére. Ő is a szellemtörténeti irányt követte, sőt filozófiailag a szélsőséges irracionálizmushoz vonzódott, tanításának mégis volt olyan ideológiai tartalma, ami szembe fordította híveit a nacionalizmus Németország felől tornyosuló hullámaival és itthon keletkezett forgószeleivel egyaránt. Az északi, germán mitológiák terjedésének idején a mediterrán kulturális örökség bekapcsolását szorgalmazta a modern európai életbe és Dél szellemének betörésétől várta a korszerű magyar nemzeti öntudat kifejlődését is, mely nem a keleti sztyeppéken kóboroló nomád lovas ködös ábrándját kergeti, hanem azt a bibliai és görög hagyományt vállalja, aminek sugárkörében a nemzet ezer éve valóságosan benne él.

Az Erzsébet Tudományegyetem tanári névsorából érdemes még kiemelni a

Thienemann örökébe lépő Kószó Jánost, a pedagógus Weszely Ödönt, a filozófus Halasy-Nagy Józsefet, a történész Holub Józsefet, a művészettörténész és kiváló orientalista Felvinczi Takáts Zoltánt. Nem mintha ezek, Halasy-Nagy Józsefen kívül, akihez doktori disszertációját írta külön-külön és egyenként kimutatható hatással lettek volna Weöres útjára, de mindannyian hozzájárultak az egyetem szellemének kialakításához, s ez a szellem formálónan hatott Weöres tájékozódására és irányulására. Minden bizonnyal igaz, amit Takáts Gyula ír emlékezésében, hogy valami félszeg patriarkalizmus uralkodott a karon, kicsit lusta és elavult módú családi szellem, és az is igaz, hogy nem tanított kötelékében olyan korszakos jelentőségű irodalomtörténész mint Horváth János. Az Erzsébet Tudományegyetem talán mégis szabadabb és kötetlenebb volt a korabeli Pázmány Péter Tudományegyetemnél. Az az atmoszféra, amit professzorai kialakítottak, jó tulajdonságaival és rossz tulajdonságaival együtt lehetőséget nyújtott Weöres Sándornak arra, hogy bátran a maga útján haladjon előre és kifejlessze a verseit támogató és az uralkodó nemzeti klasszicizmustól lényegesen elütő irodalomszemléletét és filozófiai kultúráját.

Két nevet kell még külön megemlítenünk. Az egyik Várkonyi Nándor, a másik Fülep Lajos. Várkonyi Nándor az Egyetemi Könyvtárban dolgozott, és elévülhetetlen érdemeket szerzett a pécsi irodalmi élet megszervezésében, organizátorként, lelkesítőként, biztatóként az agresszív német terjeszkedés árnyékában a Dunántúl magyar szellemiségét ápolta és népszerűsítette. Ő írta meg először összefoglalóan a modern magyar irodalom történetét, előbb 1920-ig, azután 1940-ig terjedően. Majd irodalmi esszéi és tanulmányai mellett egyszer csak különös tudományterületen bukkant föl és hatalmas anyagra támaszkodva megpróbálta rekonstruálni az elsüllyedt földrészek és eltűnt ősi kultúrák történetét *Sziriát oszlopai* címmel. Elveit illetően mindenkéltén Edgar Dacqué tipustanárból és Hans Hörbiger jégelméletéből indult ki. Weöresre Várkonyi sokirányú tevékenységéből főleg ez a vállalkozás hatott, és mitológiai érdeklődését táplálta, hogy fordítóként bekapcsolódhatott a könyv előmunkálataiba.

Fülep Lajos jelentősége messze túl van azon, hogy lexikonszerűen össze lehessen foglalni munkásságát: a nagy első nemzedék legnagyobbjai közé tartozott. Európai szellemű magyar öntudata Adyéval volt rokon, filozófiai tudása, szintetizáló hajlama Lukácséval vetekedett. A Tanácsköztársaság bukása után lelkeszként visszavonultan élt Zengővárkonyban, és úgy sugározta maga körül a magasrendű erkölcsöt és kultúrát, mint hajdan Bornemissza Péter és a régi prédikátorok. Zengővárkonyból járt be Pécsre esztétikai és művészettörténeti előadásaira. Weöres Sándor megismerkedésüktől kezdve szoros és állandó kapcsolatban maradt vele, verseit még évtizedekkel később, a hatvanas évek végén is rendszeresen bemutatta neki és a művészetbölcselettől nyelvhelyességi tudnivalóig tanácsadó mesterének tekintette.

Az irodalmi érdeklődésű hallgatók – Kardos Tibor, Kolozsvári Grandpierre Emil, Fejtő Ferenc, Kováts József, Zsíkó Gyula, Bajcsa András, Talpassy Tibor stb. évfolyamai – 1927-ben Batsányi János Kör néven irodalmi önképző társaságot szerveztek, melyben fogékonyságukra jellemzően az akkor uralkodó Szabó Dezső-hatást Jászi Oszkár gondolataival egészítették ki. A Kör az egyetem keretein belül jött létre, 1931-ben azután – Lovász Pál kezdeményezésére – a város hozott létre egy nagyobb sugarú irodalmi társaságot, mely Janus Pannonius nevét vette föl és arra törekedett, hogy a pannon hagyomány áramába kapcsoljon minden arra indítást érzőt a városban, az országban, sőt a határokon túl is. Ezt a szellemet terjesztette később a Sorsunk című folyóirat, mely 1941-től 1948-ig jelent meg. Amikor Weöres 1933-ban Pécsre érkezett, akkor a jelentékeny tevékenységet kifejtő Janus Pannonius Társaság első éveit élte.

Nemzedéktársai közül a pécsi egyetemi élet hozza össze Takáts Gyulával és Tatay Sándorral, később Csorba Győzővel, akikkel életre szóló barátságot kötött. Marafkó László adatokat pontosan rögzítő tanulmányban foglalta össze Weöres pécsi éveit (Irodalomtörténet, 1977), az 1933–1943-ig tartó korszakot – ezt Weöres egy év kivételével Pécssett töltötte –, és a barátok és pályatársak közül Kocsis László, Bárd Miklós, András Endre, Rácz István, a később mártírhalt Barátos Endre, valamint a náluk néhány évvel fiatalabb Kopányi György és Harcos Ottó nevét em-

líti még, a zeneszerzők közül pedig Maros Rudolfot és Takáts Jenőt jegyzi föl a körülöttük kialakuló baráti körből. És természetesen Martyn Ferencet, a kiváló festőt, ő 1940-ben tért haza Párizsból, és attól kezdve jelentős hatással volt Weöres művészszemléletére és képi gondolkodására.

Tatay Sándor kedves epizódot kerekítve emlékszik vissza megismerkedésük történetére. Az elbeszélés szerint első találkozásukra egy éjszaka került sor, Tatay már az álmok álmát aludta, szó szoros értelmében véve, mert éppen egy gáláns kalandról álmodott, amikor valaki a nevét kiáltotta és a hangra fölriadt:

„– Tatay Sándor!

Kihajoltam az ablakon. Furcsa emberke tartott felfelé az úton. Aszerint, hogy jobb vagy bal lábával lépett, testét fordította jobbra-balra. Vannak ilyen járású emberek, de ez még rá is játszott magánosan az éjszakában. Mintegy szórakozásképp egyedülletében. Közben újra meg újra kiáltotta nevem.

– Ki az? – Igyekeztem éppen csak akkora hangot adni, hogy eljusson hozzá. Ne riadjon fel az egész utca.

– Itt Weöres Sándor. – Úgy szólt, mintha telefonvonal másik vége volna.

Egy-két levelet váltottunk egymással, de eddig nem találkoztam vele. Címemet tudta, jobban mondva csak az utcát, amelyben lakom. A házszám nem jutott szívébe. Gondtalan egyszerűséggel végigkiabálta az utcát és sikeresen. Szaladtam, úgy, ahogy voltam, kaput nyitni.

Így találkoztunk először, és ez a dátum, melyet mint mondom, nem is tudok pontosan, szerfölött jelentős az életemben. Innen kezdődik valóságos kapcsolatom a hazai irodalmi élettel.”

(Tatay Sándor: *Lődörgések kora*. 1977.)

Takáts Gyula a Várkonyi Nándor hivatalához vezető szűk kaptatón látta meg először: „Emlékszem, majdnem merev térdekkkel, erősen sarkára lépve közeledett. Állát leszegte, ajkait összeszorította, feszes belső indulattal, látszott rajta, hogy semmit se lát. Csak jön, kezét hol háta mögött, hol maga előtt kulcsolva össze. Aztán karjait váratlan karba téve, így ment be az Egyetemi Könyvtárba...”

(Takáts Gyula: *Egy kertre emlékezve*. 1971.)

Weöresnek eddig csak mentorai voltak, tanárok pártolták, dédelgették, nagy írók, nagyhatalmú szerkesztők egyengették amúgy is akadálytalan útját. Pécs az önálló irodalomszervezés élményét hozta. Nagy élmény volt ez, és Weöres nem is késlekedett, hogy belekóstoljon a függetlenség kalandjába, és megízlelje azt az érzést, hogy a maga lábán áll, segítség nélkül halad előre, és hatalmas védőszárnyak oltama alól kibújva vele egyivású társakkal szövetkezik. Első egyetemi fél éve még le sem telt, amikor szállásán összehívta barátait, és ötletet ötletre rakva megtárgyalta velük egy közösen indítandó folyóirat tervét. Képtelenül megválasztott pécsi szállásai legendás hűrűek voltak, Bertha Bulcsu följegyzi például, hogy egyszer egy hentesnél lakott az udvari szobában, aminek nem volt kűszöbe, és amikor a hentes reggel levágott egy borjút vagy örköt, a vér befolyt a szobába. Máskor tyúkólszerű padlástéren lakott, ahová létrán mászott föl esténként, s a létrát gondosan felhúzta maga után, mint a bennszülöttek. A nemzedéki szervezkedés Tatay Sándor elbeszéléséből ítélve alighanem a kűszöb nélküli hentes-lakásban történt, itt gyűlt össze öt-hat fiatal és a lapalapításban már gyakorlatlaltal rendelkező Várkonyi Nándor. A lap címe, Pécs jelképére hivatkozva, Ötöröny lett.

„Mélyen tisztelt Magántanár Úr, Várkonyi Nándor megbízásából írok. Úgy tudom, már értesítették Magántanár Urat, hogy Tatay Sándor kollégámmal szépirodalmi folyóiratot akarunk alapítani Pécsen „Ötöröny” címmel. Az újság célja a dunántúli, elsősorban pedig a baranyamegyei irodalom kihangsúlyozása lesz. Azt akarjuk, hogy a pannóniai írók ne csak a pesti orgánumokon keresztül, de a főváros kikapcsolásával is szólhassanak az ország közönségéhez, új művészeti gyűjtőpontot akarunk Pécsen létesíteni (olyanformán, mint ahogy azt Szegeden az ottani „Fiatalok Társasága” és a „Széphalom” már részben keresztülvitte). Tudjuk, hogy röhögsége-sen nagy munkába kezdünk – de még sokkal reménytelenebbnek látszó dolgokat

is keresztülvittek már és ha az illetékesek mellénkállnak, akkor semmi sincs célunk megvalósításának útjában.

Az „Ötöröny” első számát januárban akarjuk kihozni. Az első szám anyaga már nagyrészt együtt van: Babits Mihálytól bevezető cikk, Kocsis Lászlótól, Török Gyulától, Berda Józseftől, Zsikó Gyulától, Barátos Endrétől versek, Dénes Gizellától, Török Gyulától, Tatay Sándortól és Gróf Istvántól novellák, Várkonyi Nándortól tanulmányok – (vagyis kvantum tekintetében 4–5 számra való anyag). Várkonyi vállalta a főszerkesztést: terve, hogy a már kéznél lévő művekből az első számba teszi Babits cikkét, Kocsis, Berda és Török versét; novellát Kodolányi Jánostól fog kérni, engem pedig megbízott, hogy Magántanár Úrtól kérjek tanulmányt.

Remélem, hogy kéréssel nem okozok Magántanár Úrnak nagyobb alkalmatlanságot. Nagyon sok politikai és művészeti témát vetettünk föl, amik Magántanár Úr tollára kíváncznak: „A magyarság megmentése”, „A hitlerizmus veszélyei Magyarországra nézve”, „Mussolini és Hitler”, – „Rodin és Meunier”, „Nolde”, „Wildt” stb. stb. – Természetesen, a témákat nem azért soroltam föl, mintha pont ezek valamelyikéhez ragaszkodnánk. (...)”

(Weöres Sándor levele Fülep Lajoshoz, 1933. dec. 12.)

A folyóirat az erőfeszítések és az első biztató sikerek ellenére elhamvadt és tervét nem sikerült megvalósítani. Az effajta meghiusult vállalkozások akkoriban nem is mentek ritkaságszámba. Annál ritkább, bizonyító értékű dokumentuma az ezoterikus filozófiákon nevelkedett ifjú poéta szervező aktivitásának, gyakorlati leleményességének és elvi eltökéltségének az a módszeres tevékenység, ahogy a lap-alapítás körül babáskodott. Ez már a nemzedéki öntudat megnyilatkozása volt.

2. „Hideg van”

Akkoriban úgy illett, hogy a doktoráló hallgató néhány száz példányban ki-nyomassa disszertációját, természetesen saját költségén. Ez bizony nem ment olcsó multság számba, s a diákok nem dúskáltak a javakban. Takáts Gyula felhajtott egy viszonylag mérsékelt áron dolgozó kis nyomdát, a Mayer-féle Kultúra Könyvnyom-dai Müintézetet, és mivel megfelelőnek bizonyult és szépen is dolgozott, ajánlotta Weöresnek, ide vigye el akkor már összeállított első kötetét. Weöres megfogadta a tanácsot, és miután Takáts Gyula aláírásával szavatolta a nyomdatulajdonosnak az üzletet, 1934. március 21-én megjelent első könyve, szép fehér, fűzött papírborítással. A címlap után külön lapon állt a Lao-cétől vett mottó: „Aki a dolgok mögé néz, az nem úgy szeret, mint az emberek: semmit se tart többre a szénakutyáknál.” A talá-nyos mondaton mindjárt el is töprengtetett, aki nem volt járatos a kínai filozófiá-ban, és nem tudta, hogy a szénakutya hasonlót jelent, mint a füstparipa és a papír-tigris: a dologi világnak, a technikai civilizációnak és (európai szóval) a hiúság vásárlásának lebecsülésére szolgáló jelkép.

A kötet megjelenése körül az az anekdota keringett, hogy a költő apja egy szép hízott sertéssel egyenlítette ki a nyomdaköltségeket. A történet nem biztos, hogy igaz, de mindenesetre a gyakorlat élő válaszát adja az ókinai mottóra. Az egykori pécsi társak azt is tudni vélik, hogy a kötet címe eleinte *Madártávlát* volt. Szerepelt is ilyen című vers a kötetben, sőt nyomatékul éppen evvel fejeződött be. A vers spenglerianus gondolatmenetéből pedig kibuktak az ilyen korabeli valóságra felelő sorok:

Nagy szennyes záporok, torkos sikátorok csikozzák az életünk
és enni sokaknak munkáért sem adnak, azt mondják, hogy „jaj nekünk”
sőt azt mondják: „iszony ami van ma, bizony már semmit sem hihetünk.”

A verset két évvel korábban, 1932-ben írta. Egy akkoriban keltezett, Kosz-tolányihoz szóló levelében beszámolt kötetének tervéről, és azt is megírta, hogy a címe az lesz, hogy *Hideg van*. A *Madártávlát* a valóság fölé való fölemelkedésnek,

a fölényes eltávolodásnak a versekben kétségtelenül jelenlévő mozzanatát hangsúlyozta volna, a *Hideg van* a hozzákapcsolódást, a benne éleést fejezte ki. A két címváltozat közül, erre a periódusára még jellemzően, az utóbbi került ki győztesen. Támogatóival folytatott levelezéséből kiderül az is, hogy a kötetet eredetileg a Szivárványnál, aztán a Nyugatnál szerette volna megjelentetni, s csak miután ez nem sikerült, akkor vállalkozott a magánkiadásra, a család anyagi támogatásával.

1934-ben Weöres irodalmi körökben már ismert költő volt, két éve publikált már a Nyugatban, megjelent a Napkeletben, a Pesti Hírlapban, a Pesti Naplóban és még egy sereg fővárosi és vidéki lapban. Lássunk most néhány jellemző szemelvényt, hogyan fogadta és értelmezte a kritika a valamikor csodagyerekként feltűnt költő első kötetét.

„Hideg van! Hogyne volna hideg esettségeknek, fejletlenségüknek, eszménytelenségüknek mai sivár korában. A fiatal költőnek kíváncsian körülvigyázó lelke szinte lúdbőrzik a század dermesztő lehelletétől. (...) Nincs igazuk azoknak, akik a korszerűséget, pusztán a költő szociális érzékenységével mérik. Mindenkorai mánk számos vonásból gubancolódik egységes képpé s a költő egyéni lelki alkatától függ reagálásának iránya és intenzitása a többi irányokba. Igen sivár látvány volna, ha a korszerűség minden költőt egyábrázatúvá formálna. Egyébként utalok a *Madártárlat*, *Disszonancia*, *Bálvány*, *Disznó*, *Munkanélküliek* című versekre, melyekben a költő mai problémáink leglényegére világít rá egy-egy vakító fénycsóvával. Vagy lehet-e a holnaptalanul ténfergő munkanélküli reménytelenségét tapinthatóbban láttatni, mint ezzel a cikornyátlan képpel:

S a napjaik bús libasorban,
hosszú kötélén lengedeznek,
mint kormos szélben rongyos ingek,
miket egyszer kitergették
s szekrénybe többet sose tesznek.

Kétségtelen, hogy beállításaiban, ötletes fordulataiban, groteszk mozdulataiban néha a cinizmus határáig ér egy-egy markolása. De azt hiszem, ez csak látszat, olcsó, mutatványos elméskedés, vagy magakinzó öngúny vagy fölényesmosolyú menekülés a hitelvesztett elérzékenyülés elől.” (...)”

(Pável Ágoston: Vasi Szemle, 1934.)

„Képessége több, mint mondanivalója. Amit megfog, azt meg is oldja; kezében az anyag egykettőre méltó költői anyaggá válik; a varázslatot hibátlan beavatottsággal végzi. (...) A figyelemre méltó, mint minden költői alkotásban, itt is a meg-elevení.és ereje; a falusi életképekben ilyen részetek, ilyen hiteles képek vannak:

Mit mondjak még? Hogy ebédre mit ettem?
leölt csirkék sült hulláit temettem,
a gőzös húslevesből kis halott
koponyájuk még szemközt villogott
s a szemétdombon, cserepek között
a tollaikat most is megtalálnám...

A falusi képek részletei friss világitásban tűnnek elénk, a kutya csakúgy, mint a macska, és a fazekas vagy a kovács, vagy a szobai légy, mely kioktatja a türelmetlen költőt... A költőnek van érzéke a valósághoz, de van érzéke az elvonathoz is. A *Kisértet* című verse a halottsírató szokványos szólalomokon túl új vonásokkal ábrázolja azt az ürességet, amit valakinek örök eltűnése jelent. (...)

De érezzük, hogy mindez azért mégiscsak ürügy a szólásra, mindez csak gyakorlat. A kitűnő formák és képek mögött keresni kezdjük a költőt, s csak ritkán akadunk rá. A kötetnek kétségtelenül legjobb verse a *Jajgatás* című, melyben elemi erővel tör fel a fékezhetetlen panasz – Jeremiás panasza. Hibátlan versek kutatják a teremtés titkait, a vallás tartalmát és ezek óegyiptomi imák versbe foglalásai.

Szövegük nem tudom, mennyiben fordítás, de szellemük a költőben nyilvánvalóan átültetés. A költő arca legjobban és legszerencsésebben még a *Suite bourlesque* és a *Torzók* aprócserepein villog. Ezek nem a legjobb versei, de a legfrissebbek, legfiatalosabbak, s így a leghitelesebbek. (...)

(Illyés Gyula, Nyugat, 1934.)

„Van egy verse, három sor az egész. S mégis egy egész költészetet jellemez.

Cigarettázom az árokparton,
Húsz fillér az össz-vagyonom,
de az egész Föld a hamutartóm.

Mennyi fiatalság van ebben a versben, mennyi tágasság, frissesség, ötlet. Ezernyi szín, zagyván vászonra mázolván a költészet, alig akad két egyforma gerendázatú verse, alig van összefüggő témája, csakugyan kóbor ritter, szabadon csellengő sorai-ban a független költő szava szól. (...)

(Marék Antal, Magyar Írás, 1935.)

„Weöres sokat ad (akárcsak ebben mestere, Babits Mihály) a verstanra: ritmus-ra, rímre, alliterációk, asszonánkok, tiszta rímek csengésére. Különösen azok a versei muzsikálnak bódultan, melyek a költő szexualitásának kiszublimálódásai (*Macska*). Tisztában van a tartalom és forma művészi összhangjával, bármelyik kötött formával szabadon ír. De mégis annyira megy, hogy ritmusérzékét vers-melódiai komponálásával gyakorolja. Ezekben a szavak csak eszközei verse melódiájának. Könyvének ilyen része a „*Bartók-suite*” című fejezet. (Pl. „*Csiribiri, csiribiri, szellő-lány – kappant-koppant, – lángot hány*”. Vagy: „*És reggelre, la-la-la – kihull a Hold szőszhaja*.”) A „*Suite bourlesque*” című részben bohócos sziporkázással szinte gúnyolja a vers szépségének szentségét, melyet mégis kevés fiatal költő érez oly fájó mélyen, mint ő. – De mindezen versei fölött ott kísért Weöres igazi költői valója, – az említett filozófus beállítottság. (...)

(Takáts Gyula, Magyar Minerva, 1935.)

„(...) ez a költő mindenekelőtt – humorista. De humorában és szatirájában is igazi költő, mert verseinek formáját is e céltudatos groteszkiség szerint alkotja, igazítja. A *Suite bourlesque* típuspéldái szinte Karinthyhoz illő kifigurázásai a dalszövegeknek, Weöres ezekben a verses humoreszkekben „*muskátlis kis hullaház*”-ról beszél és széles jókedvében fanyarul kiált fel: *sej haj, hacacaré, ahogy Nietzsche mondja*”. Néhány pársoros versikéje a bölcsről, a holdról, az éjszakáról és az akác-fáról megannyi kisremeke egy egészen groteszk humornak. *Bartók-suite* című versének néhány sora:

„Csiribiri, csiribiri, bojtorján,
lélek lép a lajtorján.
Csiribiri, csiribiri, zabszalma,
még mellettem alszol ma.”

Ez a bájos felelőtlenség, ahogy keveri a rímeket és a ritmusokat, ahogy a ritmushoz és a rímhez idomítja a szöveget, a rossz költő, sőt még a lelkiismeretes költő minden gátlása nélkül, igen magasfokú művészet, mert sosem erőlteti, mindig könnyed. Sok versében teljesen a zenét hozza előtérbe, a szavakat misztikusan állítja egymás mellé, megmérni és értékelni nem lehet ezeket a verseket, csak érezni és szeretni. (*Macska*). A nyelv zenéjének és a nyelvvel kifejezett értelemnek teljes összhangját teremti meg ezekben a versekben, melyek igénytelen témákból (kutya, szobalégy) íródtak nagyigényű írásokká. (...)

(Szabó Zoltán, Napkelet, 1935.)

„Torzító művészete (nem egyszer a humoreszk síkjában is; pl. *Suite bourlesque*) raffinált és hajlékony. Általában únja a befejezettségeket, a tökéletességet nem tartja valódi művészetnek, mert nincs benne érdekesség. „Befejezetlensége” a képzeletbeli funkcióknak ad elsődleges szerepet s megoldása friss optimista világszemléletet fejez ki.

Néha nyakas és protestáns, máskor magábaroskadó – nem egyszer gúnyoló – egyénisége magában foglal egy kis cinizmusfélét is, de ez a cinizmus sem az összeszorított fogak közül viczorog ki. Egyik önkarikatúrájában így szól:

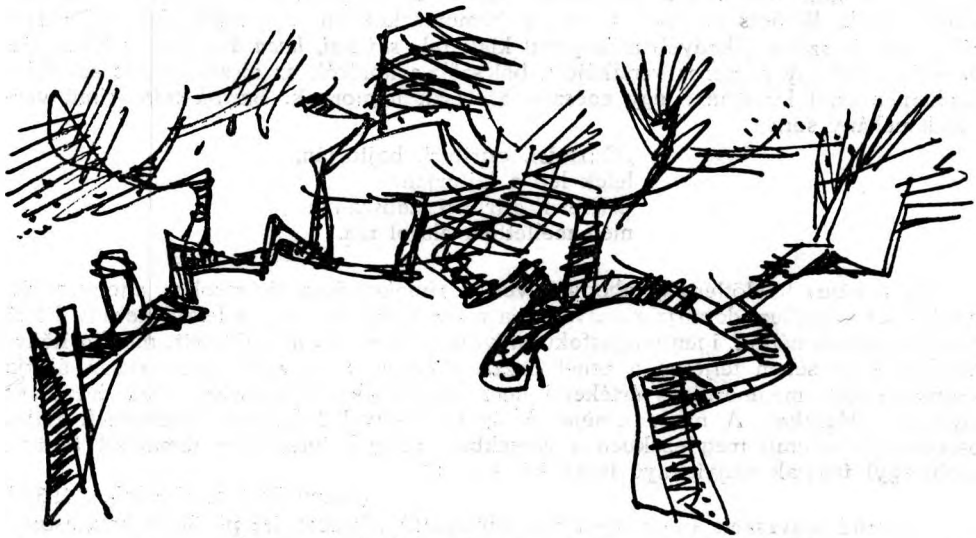
Neked mi fáj? halál? vagy élet?
az őszi méla alkonyat,
vagy a nyomor? – Énnékem az fáj,
hogya húzzák a fogamat.

A falusi életképek új, még meg nem világított oldalaikkal sorakoznak elénk a *Hajnal*, *Krisztus-szemű asszonyok*, *Kutya* című versekben. A reális dolgok szemléltetésének éppoly biztostollú mestere, mint a transzcendens finom megsejtésének. Nagyon jellegzetes vonás nála a tárgyak, állatok beszélgetése, amikor nem akar közvetlen lírai lenni, vagy ki akarja kerülni a szentimentalizmus halvány árnyalatát is. (*Fajankó*, *Szobalégy*, *Halotti maszk*, *Disznó*). Ezzel egyúttal egy kivüleső formát mutat be s varázsol komoly érdekességgé. Francis Jammes-nál találunk erre sok példát, de Weöresnél hiányzik a jellegzetes jammes-i ájtatosság.

A biblikus, keleties színezet sem ritka jelenség nála. (*Fazekas*, *Litánia*, *Macska*). A *Jajgatás* Jeremiás kétségbeesett siralmára rezonál. A keleti költészet belső lelki-ségét gyökerében tudja megragadni. Ó-egyiptomi versei, Ra-himnuszai mind a keleti költészet átérzését és szeretetét mutatják.

(Kiss Tamás: *Protestáns Szemle*, 1935.)

(Folytatjuk)

JUGOSZLÁVIAI SZEMLE

MEGKÉSETT GYÁSZJELENTÉS

Adósságot törlesztünk szemlénk első glosszájával, amikor Edvard Kockbek életéről és munkásságáról beszélünk. Több mint egy esztendeje, 1981. november 3-án halt meg, hetvenkét éves korában, de a nagyobb író, Miroslav Krleža halálára és utóéletére összpontosuló figyelem köréből valahogy kimaradt ez a másik gyászír tudomásulvétele, így hát az 1982-ben megjelent három közleményünk egyikében sem szóltunk róla.

1904. szeptember 27-én született egy Ljutomer melletti kis településen. Mariborban érettségizett, egyetemi tanulmányait Berlinben és Párizsban végezte. A II. világháború előtt középiskolai tanár és kereszténypárti politikus. Ilyen minőségben vesz részt a szlovéniai haladó politikai pártokat egyesítő, a fasiszta megszállók elleni harcot szervező Felszabadító Front megalapításában. 1951-ben nyugdíjba megy, és irodalmi munkáinak szenteli alkotói erejét.

Első verseskötönyve 1934-ben jelent meg, ugyanabban az esztendőben írja első esszéit is, majd 1938–1941 között a *Dejanje (Tett)* című, lényegében egyszemélyes folyóiratát adja ki. A felszabadult országban az 1940-es évek végén kap nagyobb lendületet munkássága: 1949-ben megjelenik háborús naplójának első kötete, 1951-ben pedig a *Strah i pogum* (Félelem és bátorság) című novelláskötete, amely ha jól sejtjük, nyugdíjazásának is oka lehetett. Maga sem tagadta, hogy nem egyszer viszonya bizony feszült volt a társadalommal. Új verseskötönyve ezért csak 1963-ban, háborús naplójának folytatása pedig csak 1967-ben jelent meg. Nagyarányú munkássága tehát az elmúlt húsz esztendőben bontakozott ki – utolsó versciklusa *Menyasszony feketében* címmel jelent meg már műveinek gyűjteményes kiadásában, utolsó tanulmánykötetének pedig az ugyancsak beszédes *Sobodni misleci (Szabadongondolkodók)* a címe.

Költészetével kapcsolatosan a német expresszionizmust éppen úgy emlegetik ismeretelői, mint a francia „ruralizmust”, amelyekből költészeti kultúrája éltető nedveit kapta, eredetiségét pedig a „spirituális realizmus” kifejezéssel igyekeztek megnevezni. Tény viszont, hogy France Prešeren és Oton Zupenčič után Kockbekot tartották a legnagyobb szlovén lírikusnak. Van egy nagyon szép önvallomásos esszéje költészetének három korszakából (magyar nyelven a *Híd* 1981. 12-es számában), amelyben írja:

„Amióta azon az oldalon vagyok, már régóta, hosszú ideje, nagyon világosan emlékszem költőiségem kezdeteire. A sötét és remegő késő őszben, amikor az asszonyok kendőt kötnek a fejükre, s a fenyves susogása hullámszik, mint a tenger, tizenhét éves koromban megrészegeülten beleszerettem a földbe, olyannyira, hogy feltéptem szűzhártyáját, és mint Püthia, papírra vettem kábító füstjeinek üzenetét. Így fogant meg a költészetem, és vele három korszakon át ismételttem meg a kozmogóniát.”

Kezdetben szemében élet és vers igazsága azonosnak látszott, így a verse a „világról szóló igazság” volt: „a vers ördöge akkor a természet erőiben rejtőzködött, és varázslatos hangulataival kedvére kinzott”. Második korszaka a háború időszaka volt – a megosztottságé és az állásfoglalásé. Ekkor jutott el „kozmogóniájában a történelemig és az embereig”. A harmadik korszak a „nem euklideszi”, amikor a lírájában „minden létező újra ősmagzat lesz, és képessé válik az újbóli megnevezésre”.

Jól látni Kockbek misztikus voltának vonásait is e pár mondatból. Pusztán csak

egzisztencialistának azonban mégsem nevezhető az ő lét-filozófiája. De az sem meglepő, hogy a szlovén prózára gyakorolt hatásáról olvasunk. Azt mondják, hogy ő kezdte vizsgálni már nem azt, hogy *mi*, hanem hogy *ki* az ember a szlovén szép-prózában. Tény, hogy a nekrológok írói benne a „létezés misztériumának énekesét” gyászolták.

EGY KÖLTŐ A ROMANTIKA SZENT LIGETÉBEN

1982 őszén voltak a nagy szerb romantikus költő, Djura Jakšić születése százötvenedik évfordulójának ünnepei. Mint ilyenkor másutt is lenni szokott, ünnepi beszédek, kiadványok, cikkek, tanulmányok, kiállítások szóltak és mutatták az ünnepeltet – Djura Jakšić esetében az embert, a költőt és a festőművészt.

Sok szó esett az emberről, egészen annak az irodalomtörténeti felfogásnak a szellemében, amely szerint „Djura Jakšić romantikusan-tragikus egyénisége jobban felkelti az érdeklődést, mint némelyik műve”. Jogalapja lehet az ilyen felfogásnak is, hiszen egy megszállott és rajongó embert látunk, akit tehetsége nemcsak felemelt, hanem földre is sújtott, főképpen pedig földönfutóvá tett, vándorbotot adott a kezébe, bújosóvá minősítette át.

Életrajzából a legszükségesebb adatok is a valóban romantikus ember sorsképét mutatják. 1832. július 27-én egy bánáti kis faluban, Csernyén született. Apja a falu papja volt. Szegeden járt középiskolába, de festőművész akart lenni, hát 1846 és 1848 között Pesten és Becskereken tanulja a művészet mesterségbeli fogásait. 1848-ban a neves Danilo mester becskerekeli műterméből megy ki a csatatérre. Amikor pedig a magyarországi csatateret éppenhogy elnémultak, ő már ismét úton van: 1851-ben Bécsben, majd Münchenben tanul, ám hogy festőművész lesz, abban azonban csak ő hitt elsősorban. Otthon sem hisznek a tehetségében, így hát 1857-ben átkel a Szávan, hogy Szerbiában fusson be festőművész-karriert. S mert nagy reményekkel érkezett Belgrádba, nagy csalódások is vártak rá. Képzelnék el egy ambíciózus fiatalembert és költőt, aki festőművész akar lenni, és olyan módon akarja az anyagi befektetést igénylő művészetét gyakorolni, hogy sem neki, sem a társadalomnak nincsen pénze, és még az olcsóbb költői mesterség sem „üzlet”. Nem él, hanem tengődik hát, és legnagyobb életsikere az lesz, hogy vándoréletével felhagyva Belgrádban telepedhet meg az állami nyomda korrektoraként. Korán jelentkezik tüdőbaja is, így hát minden fő vonása együtt van a romantikus lelkiségnek.

A szüntelenül más faluban tanítóskodónak egy lehet a vigasza: Kelet-Szerbia valóban vadromantikus tájain barangolhat, Szerbiának ebben a Bakonyában, a Homolje-hegység völgyeiben, amelyet több mint száz esztendővel később egy másik költő lát majd – a munkaszolgálaton táborba zárt Radnóti Miklós.

Jakšić 1866-ban írta a szerb romantika alighanem legnagyobb költeményét, a *Na Liparu, A hársfaligetben* című költeményét. Ezt is falun írja a munkáját száműzetésnek tartó tanító, de a költő a világfájdalmát a romantika szent ligetében panaszozza. Ez a „liget” lényegében a romantikus költőnek mintegy a létszükséglete – akár zordon, sötét erdőként, akár kies pagonyként. Jakšić, szerb költő lévén, abban a korban, amikor a népek mintegy nemzetté válnak, a lehető legtermészetesebb gesztussal választja a szlávság ősi szent fáját, a hársat, hogy lombja alatt kiáltja világga panaszát. Ez az elképzelt költői liget a XIX. században is kettős lírai szerepet játszott: a varázslat helye volt, egyben egy költői szituáció „terepe” is – az az érzelmi pont, ahonnan a világgal valamilyen módon helyreállíthatja a megszakadt kapcsolatot, a költő a természetben meghallgatójára talál. Mert nincs módja emberekhez beszélni, beszél hát fákhöz és madarakhoz és önmagához. Ács Károly 1951-ben készült szép fordításából idézzük néhány sorát:

Talán szél viszi szellem panaszát?
Talán a föld átkozza önmagát?
Talán odább fordul tőlünk a menny,
hogy ne halljon több sóhajt sohasem,
s csillag sír, az ég gyászba öltözik,
és a földtől végképp elbúcsúzik?

Mesterei a nagy romantikusok voltak – egy Byron, egy Victor Hugo, egy Gogol. Legfőképpen pedig Petőfi Sándor, akinek verseit Bécsben, a másik nagy szerb költővel, Zmaj Jovan Jovanovićyal olvassa. Hatása alá is kerül a magyar költőnek. Természetesen nem a nagy Petőfi-versek „atomsugárzásáról” van szó, hanem a *Levél egy színészbarátomhoz*, a *Kerényi Frigyeshez*, a *borozó* típusú költeményekről. Nem pillanatnyi fellobbanásra kell gondolnunk: húsz év múlva is Petőfi sorára asszociál, s nemcsak versben, baráti levélben is. Mint akinek majd mindennapi tápláléka Petőfi Sándor költészete...

EGY MÁSIK SZÁZÓTVEN ÉVESRŐL

Ugyancsak az 1982-es esztendő utolsó negyedében került sor Szarvas Gábor születése százötvenedik évfordulójának megünneplésére. A Fórum Könyvkiadó Láncz Irén magiszternek, a Magyar Nyelv, Irodalom és Hungarológiai Kutatások Intézete asszisztensének Szarvas Gáborról írott kismonográfiáját jelentette meg, Adán, Szarvas Gábor szülőhelyén, Major Nándor, a jeles író, Vajdaság Elnökségének tagja méltatta a nyelvművelő tudós munkáját és szólt a nyelvművelés időszerű kérdéseiről, míg a Magyar Nyelv, Irodalom és Hungarológiai Kutatások Intézetében tudományos tanácskozáson igyekeztek a résztvevők értékelni Szarvas Gábor munkásságát.

HOGY ARISZTOTELÉSZNEK IGAZA VOLT...

Hogy Arisztotelésznek igaza volt, amikor a tragédiának katartikus sajátosságát hangsúlyozta, a kaposvári Csiky Gergely Színház belgrádi vendégjátéka nagyon is látható módon bebizonyította. A legtekintélyesebb jugoszláviai napilapnak, a *Politiká*-nak, 1982. szeptember 30-i számában a „BITEF”-en és a „BITEF körül” című rovatában kis cikk jelent meg *Éjszaka, amikor mindenki sírt* címmel. „Az Atelje 212 Színház épülete előtt tegnapelőt este megálltak a járókelők: az épület nyitott tetején át hosszantartó taps és ovációzás hangjai hallatszottak – *Marat/Sade* magyar előadásának színészeit és rendezőjét üdvözölte a közönség. Olyan pillanat volt ez, amikor komoly emberek, kritikusok és nézők sírtak az előadás katartikus vége után. A színházi szemle nagy pillanata volt ez, mert a szelektor, Bora Pavičić mondta, visszaadta a BITEF-be vetett hitet...”

Nem véletlen tehát, hogy lelkes kritikák sorát gyűjthetjük össze azért, hogy a *Jelenkor* olvasóival ismertethessük a kaposvári színház valóban nagy-nagy belgrádi sikerét. A zágrábi *Vjesnik (Hirek)* és *Danas (Ma)* című lapok kritikusa, Dalibor Foretić, a napilapban csodálatosnak mondja a produkciót, a hetilapban pedig ezt írja: „Régen láttam ilyen szellemi közösségről tanúskodó, lángoló elkötelezettségű, nemes és szent örületről tanúskodó előadást, amely a professzionális standardokat annyira túlhaladja”, mint a kaposváriaké túlhaladta. A belgrádi *Nin* (Hetj Tájékoztató Újság) kritikusa az előadás drámaiságát, izgalmas, megrázó voltát hangsúlyozta, de megjegyezte, hogy egyetlen hibája volt: érzelgőssége, míg a *Politika* egy másik kritikája szerint a kaposvári színészek őszinte tüzzel, fegyelméletten játszottak.

A *Magyar Szóban* olvashattuk a bemutató után szervezett beszélgetés résztvevőinek véleményét is. A BITEF művészeti igazgatója, Jovan Cirilov például így vélekedett:

Ez az előadás a legújabb magyar kultúrához fűződő tapasztalataink csúcsa. Izgalmas példája annak, hogyan szállhat le a művészet az életbe. Itt a művészet és az élet szállt le a történelembe. Ezzel a történelemmel mindegyik színész, mindegyik művész azonosult a színen. Szörnyű, hogy egy népek ilyen gyötrelmes, nehéz történelme kell hogy legyen ahhoz, hogy ilyen előadás megszülethesen. És hogy ezt az előadást úgy fogadhassuk, mint ahogy az este fogadtuk, a befogadó népek is ugyan-csak nehéz történelmi tapasztalattal kell rendelkeznie.”

Egy másik kritikus, Dževad Sabljaković, ezt mondta:

„Valódi gyönyörű csodának voltunk tanúi. Ez a legjobb, legkomplettebb előadás tartalmi és színpadi kidolgozás szempontjából is az idei BITEF-en látottak közül. Az egész társulat játéka hihetetlen teljesítményt eredményez: táncolnak, énekelnek, parodizálnak, szétrombolják a színpadi illúziót s mégis katarzist váltanak ki a nézőből.”

Egy harmadiknak pedig ez a véleménye:

„Ebben az előadásban a színház megszűnik hazugság lenni, áthág minden határt. Nincs értelme külön-külön magyarázgatni a színészek vagy a rendező munkáját. Peter Weiss ezen az estén magyar íróvá vált.”

A negyedik kritikus pedig így dicsért:

„Ez az előadás olyan jól megcsinált, hogy mindent láttunk, nincs, nem maradhat, nem lehet utólagos kérdésünk vele kapcsolatban.”

A *Magyar Szó* kritikus, Bartuc Gabriella a következőképpen indította be számolóját.

„Olyan hosszan tartó tapssal, olyan erőteljes, a mazochizmus határát súroló, fájdalmas tenyérösszeveréssel, mint amilyenben a kaposvári Csiky Gergely Színház részesült, régen ünnepezt már a BITEF közönsége társulatot...”

A kritikusokat más igazságok felismerésére is ösztönözte ez a nagyon szépen méltatott előadás. Megállapították többek között, hogy az avantgarde színházi törekvések Kelet felé költöznek, miként azt a kelet-berlini Deutsche Theater Bühner-előadása és a kaposváriak Peter Weiss-produkciója is példázza. Főképpen akkor van ez így, ha az avantgarde fogalmába beleértjük a szellem luciditását, a színházi ötletek frissességét is. Ugyanakkor annak a rádöbbenésnek is hangot adtak a kritikusok, hogy bizony, miként képletesen írta a *Borba (Harc)* című napilap glosszairója, a belgrádi színházi közönség „nem tudja, hol van Kaposvár”:

„A mi színházi népségünk legnagyobb része, legalábbis az, amely a mostani ősz folyamán a BITEF-en gyülekezik, biztos hogy nem tudja, hol van Kaposvár magyarországi város. Ahhoz nem férhet kétség, hogy tudják, mi történik az „off-Brodwayon”, s mi több: az „off-off Broadwayon” is, hogy ne beszéljünk Párizsról vagy Münchenről, Londonról vagy Amszterdamból, de valóban senkinek sem jut eszébe, hogy feltegye a kérdést: történik-e valami a provinciális közép-európai színházakban.”

Hogy történik, erről a belgrádi nemzetközi színházi szemle, a BITEF nézői meggyőződhetnek.

A glosszairó végül nótát idéz, mondván, ha nincs a Csiky Gergely Színház előadása, továbbra is csak egy nóta refrénjéből szólna hozzánk a dunántúli város neve: „Hol van Kapos város, hol van Szögede...?”

A XX. SZÁZAD VÉGÉNEK KÖLTÉSZETÉRŐL

Ilyen címe volt az 1982. október második felében tartott belgrádi nemzetközi író-találkozó tanácskozásának. Fehér Ferenc, a jeles jugoszláviai magyar költő, aki jelen volt ezen az értekezleten, beszámolójában (amely különben a szignalista költészet útvesztőjéről szól) így foglalja össze tapasztalatát: „Voltak, akiket ez a témakör csapongó filozófiai szárnyalásra készítetett – olyan elvonatkoztatott fejtegetések útvesztőjébe, ahol a tőprengő szellem magára maradt, mert lehetetlen volt követni... S voltak résztvevők, felszólalók, akik alkotó, alkotás, és társadalom összefüggéseinek

középpontjában az örök emberi változatlanságot, a szolgálat és elkötelezettség össze-
tevéit kutatták.”

A bevezető, vitaindító előadást Vuk Krnjević, a belgrádi *Književnost (Irodalom)* című folyóirat főszerkesztője tartotta. Az ő véleménye szerint az új századvég és századforduló költészete az emberi élet teljességének a vágyából fog megszületni és ezt a vágyat fogja kidalolni. Háttér fordít tehát a technikai civilizációnak, mert az emberi lét elidegenültsége ebben a civilizációban tetőz, azaz – tesszük hozzá mi – a költő ismét az „elveszett Éden” emlékébe akar majd kapaszkodni. Éppen ezért radikalizálódása is kiteljesedik. A költő, hirdeti Vuk Krnjević, nem tehet mást, mint az „emberi szellem hagyományaihoz tér vissza, s abban keresi azt, ami bizonyos, ami kiállta az életpróbát”, keresnie kell tehát a „jelennek azokat az értékeit”, amelyek lehetővé teszik a múlt megpróbáltatásai és tapasztalatai segítségével, hogy megvédhetővé váljék a jövőben az ember humanisztikus integritása.” A jövő ebben az elképzelésben nem valami ígéretföldje, hanem a teljes bizonytalanság állapota.

Ismerjük egy másik hozzászólónak, Bogomil Djuzelnak a véleményét is. Hosszabb elmélkedése során Ezra Poundra, illetve W. B. Yeatsre hivatkozva azt bizonygatta, hogy a századvégen túlsúlyba a költői fragmentumok kerülnek – így tükröződik majd az ember és a világ megosztottságának a ténye. Igencsak pesszimista nézeteket vallott a szarajevói Izet Sarajlić nevű költő. Ő a költészet elveszített rangját siratta. Sok a rossz költő, futószalagon készül a sok gyöngye vers, a be nem avatott, a hétköznapi olvasó elhiszi tehát, hogy a költő és a vers pillanata immár elmúlt. A század a „híg költészet” tekintélyvesztettségében múlik el. Ha egy felől tehát azt várják, hogy megvalósul az a szép álm, amely szerint a XXI. század elején már mindenki költő lesz, másfelől ugyanezt a folyamatot mások elsekélyesedésnek, a költészet halálának minősítik.

GÖRÖMBEI ANDRÁS

KÉZIKÖNYV A HATÁRON TÚLI MAGYAR IRODALOMRÓL

A magyar irodalom története 1945–1975. IV.

Az utóbbi másfél évtizedben a nemzetiségi magyar irodalmak olyan minőségi változáson mentek keresztül, hogy ma már kiemelkedő művek, életművek sorával hívják fel magukra a figyelmet. A minőség kényszerítő erejével teszik lehetetlenné azt a tudatlanságot, felelőtlen és lelkiismeretlen közönyt, amelyik korábban kizárólag a magyarországi irodalom értékeit próbálta magyar irodalomként számon tartani.

Örömmel kell tehát üdvözölnünk ezt a kézikönyvet, mert először ad alapos áttekintést a negyvenöt utáni határon túli magyar irodalmakról, s végre nemcsak függelék gyanánt, nemcsak a „futottak még” kategóriájában, hanem önálló és nem alárendelt egységként. S ez egyedül így méltó, hiszen az egyetemes magyar irodalmon belül ezek az egymástól is különböző irodalmak egymással és a magyarországgal egyaránt rész-rész viszonyban vannak, s így alkotnak egységes és sokszínű magyar nemzeti kultúrát.

Béládi Miklós kitűnő bevezető áttekintése, a *Kisebbségi irodalom – nemzetiségi irodalom* a különböző nemzetiségi irodalmak egységes vonásait, törekvéseit, eddigi fejlődésük fő irányait jelöli meg. A korábbi kisebbségi irodalommal szemben – az újabb nemzetiségi szakirodalom alapján – az önállósodás útját kereső nemzetiségi

irodalmak igényét fogalmazza, erősödő autonómiatudatát méltányolja: Az önkifejezés csak a „nemzetiségi különjelleg erősítésével mehet végbe”, „a nemzetiségi irodalom a nemzetiség öneszmélésének egyik szerve és fokmérője, önállóságának szintje egyúttal a nemzetiségi társadalom kultúrájának és etnikai önismeretének színvonalát is jelzi”. Fontos Béládinak az az okfejtése, mely azt hangsúlyozza, hogy a természetszerűen erősödő különfejlődés, önállósodás hosszútávon sem vezethet a magyar nemzeti kultúrától való elszakadáshoz, önálló magyar nemzeti kultúrák létrejöttéhez más államokon belül. A történelmi és kulturális hagyomány, valamint az anyanyelv azonosága olyan meghatározó alapvető egységet biztosító tényező, amelyetől elszakadni csak a magyar nemzeti kultúrából való kiválással lehet, hiszen a nemzetiségi és nyugati magyar irodalom önálló létét is ez a hagyomány és nyelvi közösség biztosítja.

A nemzetiségi irodalmak – hangsúlyozza Béládi Miklós – a hatvanas évek folyamán elértek arra a szintre, amikor már mellékszempontok nélkül, „elsősorban irodalomként” kell és lehet mérlegelni őket, de ez egyáltalán nem zárja ki, sőt természetesen magába foglalja a nemzetiségi magyar irodalomnak a nemzetiségi önismeretépítő feladatát és szerepét. Bizonyos, hogy a nemzetiségi irodalmak újabb történetét a Béládi által árnyaltan fölvázolt határozott elvek és szempontok alapján érdemes és hasznos számbavenni. Az esztétikai érték és az önismereti érték nem szembeállítható minőségek.

A kézikönyvnek ez a kötete kínálkozó nagy alkalom, izgalmas kihívás lett volna arra, hogy a magyarországi irodalomtudomány a maga szempontrendszerével, értékrendjével felmérje a nemzetiségi és nyugati magyar irodalmakat. Megfelelő szakemberei is lettek volna hozzá, hiszen legalább tucatnyi irodalomtörténész és kritikus foglalkozik régóta és rendszeresen a szomszédos országok magyar irodalmával is. Azonban a kézikönyvben csak a nyugati magyar irodalomról szóló részt írták itthoni irodalomtörténészek, a nemzetiségi magyar irodalmakról szóló fejezetek az illetékes nemzetiségi irodalomtörténészek több mint egy évtizeddel korábban készült „otthoni” tanulmányait közlik újra, kiegészített, némileg módosított formában. Csak sajnálni lehet ezt a kényelmes megoldást, mert lemondott arról a szellemi nyereségről, amit egy új, itthon készült irodalomtörténet feltétlenül jelentene. Nekünk nem szabad megelégednünk az átvétellel, meg kell csinálnunk a magunk irodalomtörténetét, a magunk ítéletét, értékrendjét tanúsítva. A mostani esetben nemcsak az okoz gondot, hogy a négy nemzetiségi magyar irodalom története így négy egészen különböző irodalomszemlélet szerint áll az olvasó előtt, hanem az is, hogy az egymástól függetlenül készült irodalomtörténeteket képtelenség lett volna arányaikban összehangolni, az egyes fejezetek egymáshoz értékítéletben, szemléletben és terjedelemben sem mérhetők.

A csehszlovákiai magyar irodalomról szóló rész Csanda Sándor munkája. Csanda professzor régi irodalmi és összehasonlító irodalomtörténeti tanulmányai mellett közel három évtizede foglalkozik a csehszlovákiai magyar irodalommal, több könyve jelent meg ebben a tárgy körben. Éppen ezért különösen lehangoló, hogy mostani feladatát félvállról vette. Előszőr sommásan elítéli az egész csehszlovákiai magyar irodalmat: „nagyrészt még ma is a lehetőségeknél, terveknél, a kisebbségi helyzetet tükröző humanista programoknál tart”. Ez a minősítés az egyetemes magyar irodalom mai értékrendje szerint is szigorú. Duba Gyula, Dobos László, Tözsér Árpád, Gál Sándor, Varga Imre és mások legjobb művei nem humanista programok, hanem autonóm művészi alkotások. A szigorú mérték ellen mégsem szólnék, ha mindenkit azonos igénynyel mérne. De szó sincs arról, hogy Csanda Sándor értékrendje szigorú volna, hiszen a nyilvánvalóan dilettáns L. Gály Olgát „a felszabadulás utáni szocialista költészet úttörő lírikusai között” tartja számon, Egri Viktor *Megmondom mindenkinek* című – lényegében általa is sematikusnak és sablonosnak ítélt regényét – pedig olyan terjedelemben mutatja be, mint Tözsér Árpád vagy Dobos László egész életművét. Tudom, terjedelem és értékítélet különböző dolog, szóvá sem tenném, ha nem feltűnő értékzavar tűnne fel a terjedelmi képtelenségek mögött. Mert mit ér az a kijelentés,

hogy Fábry Zoltán a csehszlovákiai magyar irodalom első klasszikusa, ha gondolatrendszerét meg sem kísérli felvázolni, munkásságát pedig az említett regényhez hasonló terjedelemben intézi el.

A koncepcióbeli zavart más tények is mutatják. Csanda Sándor a csehszlovákiai magyar irodalom történetét két korszakra osztja, 1918–38 közötti időre, illetve az ötvenes évek elejétől, pontosabban 1952-től napjainkig tartó periódusra. Ezzel teljesen megfosztja az irodalmat az autonómiától s a történelem, illetve a politika mögé rendeli, noha jól tudja, hogy az általa nem létezőnek minősített időszakban a csehszlovákiai magyarságnak olyan erkölcsi-szellemi alapidokumentumai születtek, mint Györy Dezső *Emberi hang* című költeménye, Szalatnai Rezső bátor publicisztikája, Fábry Zoltán egyik alapműve, *A vádlott megszólal*.

Nem érthető, hogy egy terjedelmileg nyilvánvalóan kötött szövegben miért kell ismételní olyan – egyébként is fölösleges – mondatot, hogy az írószövetség szekciója megvitatta az első versesköteteket. Vagy azt a nem világos – mert nem tudni, hogy termékenységet vagy minőséget jölöl-e – megállapítást, hogy a szépprózában Egrié a vezető szerep. Remélhetőleg ez csupán a könyvek számára vonatkozik. Csanda Sándor külön elemzi a nemzetiségi regénytípust. E regények közös vonásainak kiemelése helyett azonban kiválaszt hármat – Rác Olivér, Egri Viktor és Mács József művét –, megemlíti még L. Kiss Ibolya könyvét, s továbbá úgy tesz, mintha nem tudná, hogy az általa jogosan kiemelt nemzetiségi regények sorát Rác Olivér és Dobos László nyitotta, s olyan művek teszik egyáltalán lehetővé ennek a típusnak a külön elemzését, mint Dobos László trilógiává összeálló első három regénye – *Messze voltak a csillagok, Földöntutók, Egy szál ingben* –, Duba Gyula *Szabadesés és Vajúdó parasztvilág* című könyvei, s mellettük Dávid Teréz *Kásahegye*, Ordódy Katalin *A keskenyebb útja*. Természetesen ezek is szóba kerülnek a portrékban, de a három regény kiemelése, kiszakítása súlyos szerkezeti és értékeléssbeli gondokat okoz. Rác Olivér pályaképéből így a megfelelő helyen éppen legjobb könyve hiányzik, Mács József esetében röviden újra megismétli az *Adósságtörlesztésről* a nemzetiségi regényeknél már elmondottakat. L. Kiss Ibolya *Túl a folyón* című regényét említi a nemzetiségi regények között, de nem ott elemzi, hanem L. Kiss Ibolya portréjába illeszti, s így kerekíti az írónőről terjedelemben és értékelésben egyaránt a Dobos Lászlóéval azonos képet. Egyébként az egész tanulmányon érződik, hogy Csanda Sándort valami érthetetlen ellenszenv fűzi Dobos Lászlóhoz, hiszen amikor rápillant a csehszlovákiai magyar próza nemzedéki tagolódására, az Egri Viktortól Grendel Lajosig ívelő sorból is biztos kézzel hagyja ki. Hasonlóképpen mellőzi a nevét is abban a középiskolai tankönyvből, melyet 1978-ban jelentetett meg, s amelyekben Szabó Bélától Nagy Iréniig mindenkinek helye van.

Nemcsak a külső aránytalanságok szembetűnők, hanem a belsők, az egyes portrékon belüliek is. Feltűnő például, hogy a viszonylag terjedelmes Duba-portré csak éppen megemlíti Duba Gyula *Vajúdó parasztvilág* című szociográfiai regényét, pedig ez a könyv a kritika egybehangzó véleménye szerint az írónak talán legjelentősebb műve. Természetesen lehet Csanda Sándornak különvéleménye az egész eddigi kritikai irodalommal szemben is, de akkor erre utálnia kellene, mert az irodalomtörténet értékorientáció is. Márpedig az ő tanulmányából azt lehet kiolvasni, hogy például Gály Olga *Tiszta vászon* című könyve értékesebb és a nemzetiségi önismeret szempontjából is fontosabb mű, mint Duba Gyula *Vajúdó parasztvilága*.

Jó lett volna határozottan eldönteni, hogy legalább a jelentős írók és művek munkásságát időben meddig követi Csanda Sándor. Mert ez nem vehető ki tanulmányából. Tózsér Árpád 1979-ben megjelent *Genezis* című kötetét még említi, Koncsol László és Zalabai Zsigmond 1978-as *Kísérletek és elemzések*, ill. *Mérlegpróba* című könyvét is. Zs. Nagy Lajos költészetének bemutatását viszont az 1971-es *Üzenet a barlangból* kötetel rekeszti be, a novellistára és költőre kettészelt Gál Sándort költőként az 1973-as *Kölapok* közé zárja, novellistaként viszont mintha egészen a közelmúltig követné, legalábbis egyik legújabb novellájának említése erre vall. Megint csak az aránytalanságok, félreértések veszedelme fenyeget, hiszen Gál Sándor *Folyó* című

kötete éppúgy 1978-ban jelent meg, mint Mács József sematikus regénye, a *Kétszer harangoztak*. Ha csak az utóbbit említi a tanulmány, akaratlanul is azt a látszatot kelti, hogy a *Folyót* vagy Zs. Nagy újabb verseit, az *Isapur dalait* említésre sem tartotta méltónak a *Kétszer harangoztak* vagy Gyimesi György *Emlékezetes vadászatok* című munkája mellett.

Semmi kifogásom nincs az ellen, hogy a kitűnő cseh hungarológus, az összehasonlító irodalomtudomány jeles művelője, Richard Pražák megbecsülő említést kapjon a csehszlovákiai magyar irodalom történetében, de merő képtelenség az ő munkásságát olyan arányban elemezni ebben a tanulmányban, mint Turczel Lajos vagy Tózsér Árpád életművét. Érthetetlen az is, hogy az elméleti munkákban nem bővelkedő csehszlovákiai magyar irodalom művelőinek sorából miért hagyja ki Csanda Sándor Zsilka Tibor nevét, hiszen Zsilkanak *A stílus hírértéke* és a *Statisztika és stilisztika* című könyvei például mint figyelemre méltó korszerűsítési kísérletek mindenképpen megbecsülendő értékek a csehszlovákiai magyar irodalomtudományban...

A jugoszláviai magyar irodalmat bemutató rész – Szeli István és Bori Imre munkája – világos koncepciójú, határozott elgondolású és vonalvezetésű. Különös módon a jugoszláviai irodalomnak ez a korszaka évtizedenként változott, tehát szinte ez lehetett a periodizációs rend. Az áttekintés a negyvenes, ötvenes és hatvanas évek irodalmára osztja a korszakot. Ezeknek a periódusoknak a jellemzése árnyalt. A felszabadulást követő fél évtized a „szocializmus eszméit elfogadó és hirdető, de kevés művészi eredményt felmutató s a napi feladatoktól ihletett új jugoszláviai magyar irodalom korszaka”. Ennek a tételnek az igazságát, érvényességét bőszéggel igazolja az alapos áttekintés, mely külön fejezetben foglalkozik a *Híd* háború utáni történetével, s a folyóirat értékelése újabb vonásokkal erősíti az általános rész megállapításait. Ez a minősítés kemény és igazságos. Pontosan ezért támad rossz érzésünk, amikor a korszak íróira kerít sort a fejezet, ugyanis a rendszerezés kényszerében e félévtizedes periódus íróiként – tehát akaratlanul a fenti súlyos minősítés címkéje alatt – az egész idősebb nemzedékkel találkozunk, az ebben az időben hallgató Szirmai Károlytól az adott jellemzésbe semmiképp sem illeszkedő Sinkó Ervinig. Majd itt találunk néhány olyan író, irodalomtörténész, akik a negyvenes években még huszonéves fiatalok voltak, később kibontakozó munkásságukra pedig semmiképpen nem érvényes a negyvenes évekre jellemző szemlélet. Az adott keretek közt kitűnő portrék mutatják be ebben a fejezetben Szirmai Károly, Sinkó Ervin, Majtényi Mihály, Gál László, Herczeg János és társaik pályáját, művészetük egyéni színeit. Nemi ellentmondás látszik a negyvenes és ötvenes évek jellemzésében: az előbbi fejezet azt jelzi, hogy a jugoszláviai magyar irodalom a negyvenes évek második felében rá jellemző – témaválasztásban és ábrázolásban egyaránt megmutató – szegénységtől csak „1950 körül kezd megszabadulni, amikor – a jugoszláv szellemi élet egészében beálló változásokkal párhuzamosan – egy új nemzedék tűnik fel, s az első (nem kis mértékben felülről irányított) lázas lendület hanyatlása után az önvizsgálás higgadtabb, belső érlelődésre kedvezőbb korszaka köszönt be.” Ezzel szemben az ötvenes évek jellemzésében azt olvassuk, hogy ekkor a jugoszláviai magyar irodalom a jugoszláv szellemi élet általános képletétől eltérő vonásokat mutat: nem gazdagodása, hanem elszegényedése következett be.

A jugoszláviai magyar irodalom látványos megújulása az ötvenes évek végéhez, hatvanas évek elejéhez köthető. A hatvanas évek irodalmát tárgyaló fejezet ad számot erről a változsról: Sinkó Ervin avantgarde ösztönzésű szellemiségének forradalmasító hatásáról, a művészetek modern szemléletéről, az esztétikai szempontok uralomra jutásáról. Az irodalomszemléletben is ekkor erősödik fel az autonómia hirdetése, a kritikai szemlélet megerősödése. S mindezzel párhuzamosan az intézményi rendszer gazdagodása. Az új korszakot az Új Symposion nemzedékének szemléletével jellemezhetjük. Ennek az irodalmi forradalomnak nemes törekvés volt az alapja: kilépni a provincializmusból, igazi értékeket, egyetemes mértékkel mérhető művészetet teremteni. A kézikönyvnek ez a fejezete szemléletileg azonosul a leginkább szélsőséges

neovavantgarde törekvésekkel is. Nem vizsgálja, hogy az újításnak itt megkísérelt módja szervesen fejlődött-e ki a jugoszláviai magyar társadalom életéből, gondjaiból. Adekvát művészi válasz-e arra, vagy pedig nagyobb súllyal esnek latba benne az idegen hatások, divatszertű átvételek, keresett különbségek. Az esztétika autonómiája, a kifejezetten művészi ismérvek hangsúlyozása, a művészet és társadalom új munkamegosztásának hirdetése – nézetem szerint – ebben a fejezetben megengedi azt a látszatot, mintha a művészet nem az emberért volna, nem egy közösség, s tágabban az emberiség önismeretének érzékeny eszköze volna. Pedig az Új Symposion jeles képviselőinek munkásságában is megfigyelhető bizonyos klasszicizálódási, érlelődési folyamat. Legértékesebb alkotásaikban már nem a teljes kötetlenségű szökő hős a minta, a nyelv sem magánjelrendszer csupán, és a történelemtől is tudomást vesznek már, sőt igen mélyen átgondolják annak tanulságait. Hangsúlyozom: Bori Imre következetes önmagához, s ami nekem problematikus, az szemlélet kérdése. Bori Imre jó érzékkel emeli ki például Domonkos István *Kormányeltörésben* című költeményét, poémáját, közelítése azonban elsőrendűen poetikai: „a kivándoroltak »szituációjában« talál új költői lehetőségekre – írja róla. – Anyanyelvüket feledő és egy újat még dadogva beszélő, torzult tudatú emberek monológját írta meg, teremtve egy nyelvet, amelyet azok beszélnek, akik már nem tudnak magyarul, vagy még nem tanultak meg. Csupa főnévi igenév és ragtalan főnév tükrözi e pretudat tragikus igazságát.” Mindez vitathatatlanul igaz. De talán kár elhallgatni azt a „tartalmi” vonatkozást, hogy ebben a költeményben a közösséghez tartozás az emberi lét értelmeként jelenik meg, hiszen a vers alanya éppen azt panaszolja szinte haláltánc-refrénnel, hogy közösségi tudatából, nyelvéből kiesve létének értelmét és célját is elvesztette, s elviselhetetlen számára a semmilyenség állapota, a sehová sem tartozás tudata. Léte a lét төredékévé vált, s ezt fejezi ki – költői telitalálattal – төredéknyelven. Igaz, hogy a vers érvénye általános, elvileg a világ bármely pontján élő ember tragikus távlata lehet, de kár csupán ezt az általános vonást hangsúlyozni, hiszen a versben nem alternatíva az, hogy „már nem tudnak magyarul, vagy még nem tanultak meg”. A lírai személy hangsúlyozottan a magyar nyelvből és közösségből kieső és sehol otthon nem találó ember. Domonkos István egy tragikusan gyakori nemzetiségi szituációt a vendégmunkás-sors révén egyetemes gonddá emelt. A példával csupán jelezni akartam azt a szemléleti különbséget, amelyen el kell töprengennem e fejezet olvastán. Hiszen felmerül bennem a kérdés: mit ad a jugoszláviai magyar irodalom forradalma az olvasónak, ha csak immánensen, a művészi forma világa felől nézve magyarazzuk. A művészet önelvűségének szempontja végigvonul az egész fejezeten, bárhonnét hozhatok illusztrálására példát. Gion Nándor *Testvérem, Joáb* című regényét láthatóan jóval többre becsüli, mint a valóban hagyományosabb *Virágos katonát*, mely regény azonban – az én olvasatom szerint – a jugoszláviai magyar próza olyan kiemelkedő alkotása, melyből már a Symposion-nemzedék szélsőséges törekvéseinek a korrekciója is kiolvasható esztétikai és gondolati értelemben egyaránt. Hangsúlyozni kívánom, hogy a maga szemléletén belül kitűnő ez a fejezet, következetesen érvényesíti szempontrendszerét, s aszerint ítél. Csupán az én „népsorsot vigyázó” mániám felől nézve hiányos, mert rögeszmém szerint egy irodalomnak ki kell fejeznie a maga teremtő közösségét, s az irodalomról szóló tanulmányoknak fogalmi nyelven vissza kell igazolnia ennek a közösségnek az „identitását”. Ebből a szempontból találtam meglehetősen keveset a jugoszláviai magyar irodalomról szóló fejezetben.

A magyar nemzetiségi irodalmak közül a *kárpát-ukrajnai* tud legkevesebb értéket felmutatni. Ez érthető is, hiszen a szovjetunióbeli alig kétszázezer fős magyarság önálló nemzetiségi élete csak 1945 után kezdődött. 1919 után ez a terület Csehszlovákiához került, majd 1938-tól ismét Magyarország része, s csak 1944 után csatolták a Szovjetunióhoz. A két háború közötti időben voltak ennek a területnek tehetséges írói, figyelemre méltó kezdeményezései, de a történelem változásai és a háború pusztításai szinte minden hagyományként tovább éltethető értéket elpusztítottak. Az 1945 utáni fejlődés is szinte katasztrófális lassúsággal indult, a beszüntetett magyar isko-

lákat is csak az ötvenes évek közepén kezdték megnyitni. Ha az egyetemes irodalom mértékével mérünk, a szigorú értékhierarchia alig juttatna helyet az egyetemes magyar irodalom térképén a kárpát-ukrajnai magyar irodalomnak. Kovács Vilmos és Benedek András tanulmánya – nagyon helyesen – kettős mértékkel mér. Minden irodalmi jelenséget számba vesz, minden publikált könyvet megemlít, de teljes tudatában van a megjelent művek jelentéktelenségének. Őszinte és szomorú láttelele egy rendkívül nehezen bontakozó nemzetiségi irodalomnak. Az értékek viszonylagosságát éppen azzal jelzi leginkább, hogy mi az, amit íme a legalaposabb leltár is csupán említeni tud. E fejezet Balla László és Kovács Vilmos portréja mellett inkább csak névsor-olvasást tarthat, s bizakodhat a most induló fiatalokban, akik közül biztos kézzel emeli ki Fodor Géza bontakozó költészetét.

Éppen a leginkább gazdag hagyománnyal induló 45 utáni *romániai magyar irodalom* története veti fel azt a problémát – természetesen Láng Gusztáv és Kántor Lajos vállalkozásától függetlenül is –, hogy meg lehet-e egy irodalomnak egyetlen történeti periódusát hitelesen rajzolni. A 45 utáni irodalom tárgyalását természetes módon a múlt folytatóinak bemutatásával kezdik, hiszen közvetlenül 45 után csak ők jelentették az irodalmi folytonosságot, a fiatalok is hozzájuk nőttek fel az idők folyamán, majd a helyükre is álltak. Csakhogy az 1945–1975-ig tartó korszak jellegét elsőrendűen már nem ez a generáció határozta meg, ennek a nemzedéknek a szemlélete a két világháború között kialakult, legtöbb esetben szinte véglegessé tisztult. Természetesen sokat változtak, színesedtek, a történelemmel való konfrontáció új témákat, az irodalmi divatok új művészi jelenségeket is hoztak létre művészetükben. Azt sem gondolom, hogy teljes egészében a két háború közötti irodalom történetébe kellene utasítani őket, hiszen a 45 utáni periódus alkotó pályájuk nagyobb szakaszát jelenti időben, mint a 45 előtti. Mégis, Bartalis János, Szemlér Ferenc, Horváth Imre, Nagy István és még néhány más író összefogottabb pályaképet kaphatott volna, hogy mások új színeket hozó műveikkel, még bontakozó egyéniségükkel nyomatékosabban szerepeljenek. Nézetem szerint az idősebb generációnak csak azok a tagjai igényelnek egy új irodalomtörténeti korszak áttekintésekor részletes tárgyalást, akik szüntelen megújuló képességükkel jellegadóként vannak jelen az új élet sodrában, pályájuk fejlődése dinamikus, egyre újabb és újabb értékminőségeket hoz.

Az irodalom folyamata organikus, benne minden mindennel összefügg. Rendszerezése tehát fölöttébb nehéz, gyakran szinte lehetetlennek látszó. Mai irodalom rendszerezésénél a stílustörténeti szempont nem követhető, a nemzedéki szemlélet is sok kérdőjellel van körülövekelve, hiszen szemléletben Sütő Andráshoz például közelebb áll Farkas Árpád mint Panek Zoltán. Az is köztudott, hogy a műnemek – minden ingatagságuk, bizonytalanságuk ellenére – rendelkeznek némi tematikai és szemléleti kényszerítő erővel. A műnemek szerinti rendszerezés éppen ezért éppoly gyakori, mint a nemzedéki. Mégsem tartom jónak. A rendszerezésnek ugyanis nem lehet a mű a végső egysége, a mű is igazán az életműben találja meg a maga belső helyét, s csak ezután kapcsolódhat nagyobb egységekhez. A mű mögött s a műben szuverénül az alkotó személyisége áll, s éppen a gazdag, sokirányú egyéniség olykor egyik, máskor másik műnemben találja meg a maga egy és oszthatatlan személyiségének a kifejezési módját. Olykor ugyanazt a témát, problémakört egy-egy író különféle műnemekben is megírja. A műnemek szerinti rendszerezés így például Sütő András *Perzsák* című esszéjét és a belőle írt *Szuzai menyegző* című drámáját két, esetleg egymástól száz lapnyira levő fejezetben tárgyalja. Ismétléshez, mégis szétaraboláshoz, a megértés fogyatékoságához vezet ez. Az író egyik művével gyakran a másik értelmezését is megvilágítja, a másik műnem alkalmassá teszi például az élmény szemléletesebb, közvetlenebb kifejtését. Király László *Henrik király* című „versét” például a *Kék farkasok* ismerete az alapélmények felől is megvilágítja. A műnemi rendszerezés ellen szól a műnemek kánonjának fellazulása, olykor szinte lehetetlen eldönteni, hogy egy mű a műnemi szentháromság melyikébe tartozik. Székely János *Dózsáját* például poemaként, gondolati költeményként tárgyalja a lírikust bemutató fejezet, de

később a szerző *Képes krónika* című drámakötetében jelent meg midőn Székely drámaíróként kibontakozott.

A műnemi rendszerezésből következik itt egy kényszerű következtetés is. Kántor és Láng – nyilván érezve az írószületelés képtelenségét – akit csak lehet, egy műnemhez kapcsolt a több műnemben alkotó írók közül. Így a lírikusnak minősített Méliusz József és Király László regényei, a *Sors és jelkép*, illetve a *Kék farkasok* is nyilván azért járnak méltánytalanul, mert egy lírikus portréjában mégis a líráé a fő hely és figyelem. Hasonlóképpen a lírikusként számontartott Székely János drámái. A műnemi kényszer visszaütései ezek, hiszen például a *Kék farkasokról* éppen Láng Gusztáv irt kitűnő elemzést. Ugyanilyen belső aránytalanság például Horváth István bőven tárgyalt költészete mellett az éppen csak említésre érdemesült *Magyarórdi toronyalja*. Van aztán olyan eset is, amikor a műnemi rendszerezés halált követel. Lászlóffy Csaba a Kántor-Láng első kiadásai idején még költőként portrét érdemelt, de azóta olyan termékenynek bizonyult novellistaként és drámaíróként, hogy most már nem lehetett költőnek minősíteni, így aztán megszüntették, s tíznel is több könyve ellenére még a bibliográfiából is kihagyták.

Kántor-Láng irodalomtörténete először 1970-ig tárgyalta a romániai magyar irodalom fejlődését, a mostani kézikönyv 1975-ig. Érthetetlen, hogy ez a plusz öt év éppen azokat sújtja leginkább, akik ekkor pályájuk dinamikus kibontakoztatását végzik, s kialakítják egyéni karakterüket: az úgynevezett második Forrás-nemzedéket. A legidősebb nemzedék ürügyén jelzett aránytoldás ugyanis itt üt vissza legjobban. A romániai magyar irodalom mostani története többnyire az 1970 körüli állapotokat tükrözi arányaiban, értékítéleteiben. A kiegészítéseket a szerzők nem tették meg megfelelően 1975-ig. Néha igen, néha nem, de többnyire nem. Sütő András *Káin és Ábel* című 1977-es drámáját elemzik, Szilágyi István *Kő hull apadó kútba* című 1975-ös kitűnő könyvére is sort kerítenek. Legtöbb esetben azonban csak cím szerint megemlítik az 1970 és 1975 között vagy olykor még később született műveket, de arányos irodalomtörténeti felmérésüket mellőzik, így egy-egy pályán belül éppúgy aránytalanságokat okoznak, mint a pályák egymásközi viszonyításában. Így Bálint Tibor *Novellái (Császár és kalaposinas, 1971; Nekem már fáj az utazás, 1973)* új vonásaik ellenére nem kerülnek érdemben szóba, de Szabó Gyula *Húgom, Zsuzsika* című 1968-as sikerületlen regénye is jelentősebb műnek látszik, mint igazi telitalálat, a *Gólya szállt a csűrre* (1974), amelyik ráadásul már Szabó Gyula későbbi pályájának nagy regényfolyamából is ízelítőt ad. A romániai magyar irodalom történetének mostani változatában legrosszabbul a második Forrás-nemzedék jár, Kocsis István kivételével. Király Lászlóról némi rövidítéssel ugyanazt olvashatjuk, mint 1970-ben. Farkas Árpádról hasonlóképpen, illetve négy sorban elintézve még a *Jegyenekör* (1971) kötet, mellyel Farkas Árpád vitathatatlanul a romániai magyar líra élvonalába emelkedett. Magyar Lajos, Kenéz Ferenc és a több műnemben is alkotó Csiki László, Vári Attila és mások kimaradtak a mostani változatból, pedig a hetvenes években, de annak első felében is jelentősen gazdagították életművüket. Végeredményben többnyire nem Kántor Lajos és Láng Gusztáv eredeti romániai magyar irodalomtörténetével van bajom, hanem csupán e mostani kényszerűen rövidített és nem megfelelően kiegészített változatával, ennek arányaival, s az ebből kikövetkeztethető értékítéletek némelyikével.

A leginkább nehéz és hálátlan feladatot azok vállalták magukra, akik a nyugati magyar irodalmat tekintik át: Béládi Miklós, Rónay László és Pomogáts Béla. Szinte lehetetlen vállalkozás ez, ám fontos és időszerű. Tarthatatlan ugyanis az az állapot, ami eddig kritikai és irodalomtörténeti gyakorlat volt, hogy a nyugatra távozott magyarok szellemi értékeiről nem vettünk tudomást sem. A munka nehézségét az okozza, hogy eddig nemcsak hogy kísérlet sem történt itthon a nyugati irodalom történetének főlvázolására, de még kiemelkedő képviselőivel sem foglalkoztunk érdemben. Már gond maga a számontartás is, hiszen a világ sok-sok tájára szétszóródott, szoros szervezeti egységbe nem tartozó, többnyire magányosan alkotó művészeket kell összegyűjteni. Nem élnek népes anyanyelvi közösségben, szemléletüket, ízlésüket elsősor-

ban a magyar irodalmi hagyománykincs és a magyar nyelv formálja, de természet-szerűleg erősen befolyásolja a közvetlen környezet és élethelyzet is. Ez pedig – eltérően a nemzetiségi irodalmakétól – rendkívül változatos, szinte áttekinthetetlenül különböző a különféle helyeken.

Ezt a fejezetet olvasva az első érzésem a szégyenkezés: alig ismerek valamit ebből a hatalmas mennyiségű magyar irodalomból, s azt a keveset is a véletlen adta a kezembe. Így hát megítélni sem tudom a magam ízlése szerint, hogy milyen az az értékrend, amit a szerzők tanulmánya elém tár. A költőkből még csak kaptam is ízelítőt a Béládi szerkesztette *Vándorénekből*, de a prózairók antológiája még mindig késlekedik. Alapos olvasmányélmények híján mit tehetek mást, elfogadom az elém tárt névsort és értékelést, s örülök annak, hogy végre valamiféle áttekintést kapok. A másik tartós érzés a veszteség. Akaratlanul is arra kell gondolnom, hogy mennyivel gazdagabb lehetne irodalmunk, ha Cs. Szabó László, Határ Győző és társaik itthon, az itthoni gondokkal küzdve alkotnának. A pályájuk is másképpen alakult volna, művészetük fontosabb lenne a magyarság számára, mert sorsunk bensőséges ismeretéből fakadna, s nagy közönség figyelmé ellenőrizné, és igazolná. Persze, összetett helyzet ez: a nyugati magyar író nyilván azért ment el Magyarországról, mert szemléletében oly mértékben különbözött attól, ami itt van, hogy nem bírta ezt elviselni. Nyugaton tilalomfák nélkül képviselheti az itthoni rendszer korrekcióját. Ám kérdéses, mennyi utat viszont csak az kaphat, ami megfelel az itthoni normáknak. Ha viszont egy nyugati magyar író szemlélete, gondolkodása beleilleszthető a magyarországi szellemi életbe, akkor minék él külföldön, magányosan, távol attól a szellemi közegetől, melynek formálójá igyekszik lenni. Hiszen külföldön élve huzamosan, előbb-több elveszti illetékességét a haza dolgaiban, s hitelét is.

A nyugati magyar irodalmat tárgyaló fejezet egyik legérdekesebb része az irodalmi tudat változásaival foglalkozik. Eszerint a nyugati irodalom egyre inkább feloldja az iménti paradoxont. Míg ugyanis a negyvenes és ötvenes években a magyarországi helyzettel való erős szembenállás tartotta egységben és adta meg jellegét, a hatvanas évektől egyre erősebben megfogalmazódik az a koncepció, amelyik szerint összeegyeztethető a nyugati magyar irodalom erős autonómiatudata, különállása, másképpen-gondolkodása, korrekciós szerepének betöltése a tartós nyugaton-éléssel. Az asszimiláció, illetve a hazavágyódás helyett a Kerényi Károly fogalmazta „kettős haza” jegyében található otthonra külföldön a magyar író, „mert minél erősebben gyökerezik abban a világban, amit választott magának, annál tisztább és mélyebb lehet a viszonya a másik hazához, az anyanyelvihez”.

A nyugati magyar irodalmat áttekintő fejezet módszerében szükségképpen eltér az egyes nemzetiségi irodalmakat bemutató részeketől, sok vonatkozásban közelebb van a lexikonhoz, mint az irodalomtörténethez. De szerzői alapos áttekintéseket adnak a társaságokról, csoportosulásokról, folyóiratokról, az irodalmi tudat változásairól is. Mindenképpen hasznos alapot szolgáltat ez a fejezet arra, hogy a magyarországi olvasó megkezdhesse tájékozódását a nyugati magyar irodalomban. Maga a kézikönyv pedig – hibái ellenére is – alapműve lesz a további kutatásoknak.